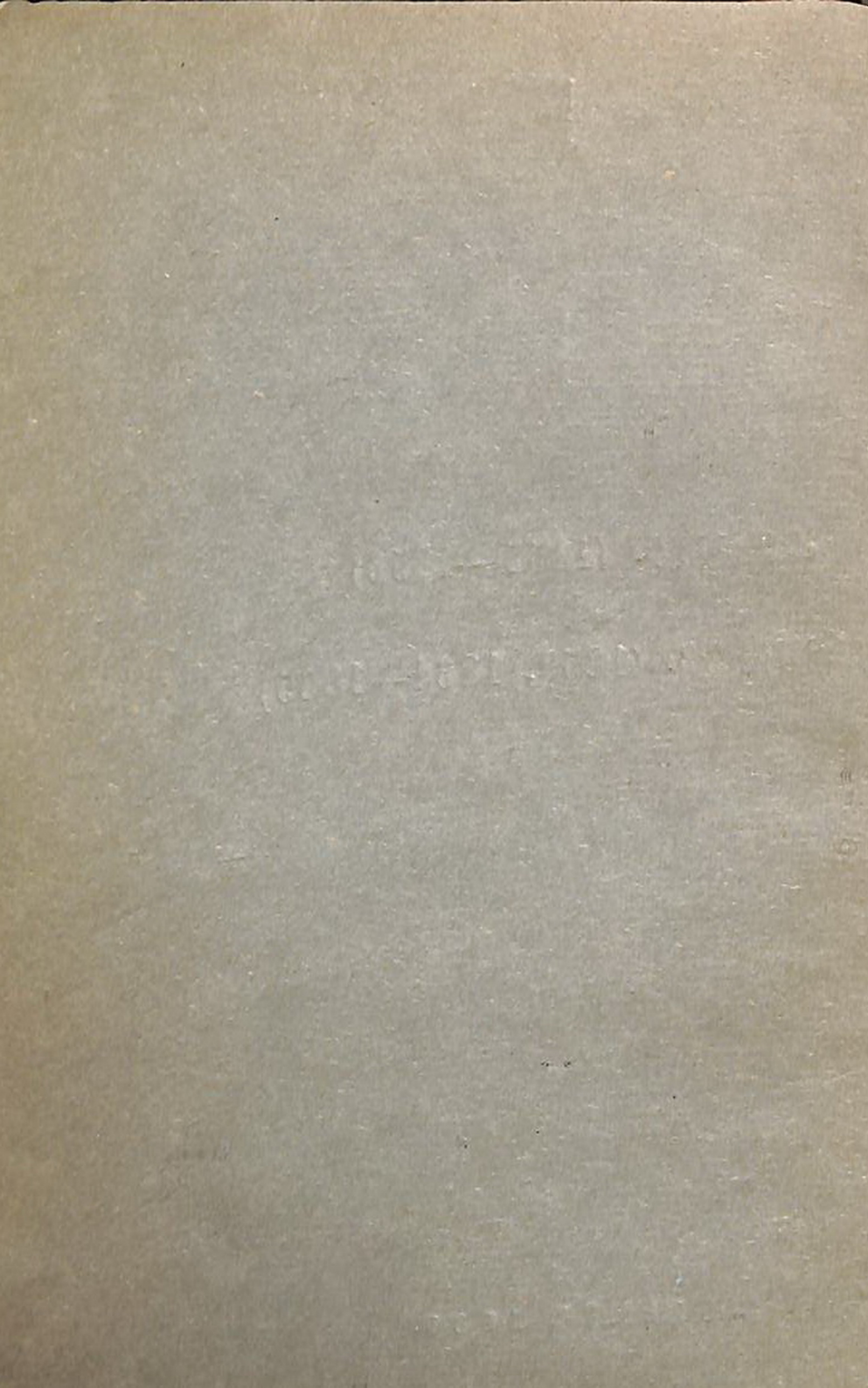

«ԱՐԵՎԵԼՔ» (1855—1856)

ԵՎ

«ԱՐԵՎՄՈՒՏՔ» (1859, 1864—1865)

A 64288
ՀՍՍՀ

ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԻՆՖՈՐՄԱՅԻԱՅԻ ՍԵԿՏՈՐ

ԳԻՏԱ-ԻՆՖՈՐՄԱՅԻՈՆ ԲՅՈՒՆՏԵՆ

Ք ՄԱՏԵՆԱԴԱՐ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

№ 7 (55)

014.3 [պրիմ] + 014.3 [պրիմ]

«ԱՐԵՎԵԼԸ» (1855—1856) ԵՎ

«ԱՐԵՎՄՈՒՏԸ» (1859, 1864—1865)

ՀԱՆԴԵՍՆԵՐԻ ԱՆՈՏԱՅՎԱԾ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

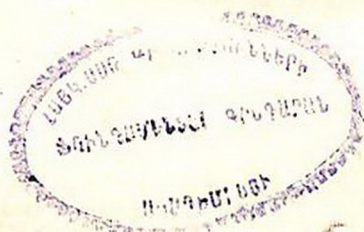
1439-80

Խմբագրական կոլեգիա

Խ. Հ. Բարսեղյան (գլխ. խմբագիր)

Ա. Ա. Խառատյան, Վ. Ա. Խաչատրյան

Հ. Ե. Ղազարոսյան

ԵՐԵՎԱՆ—1980

Научно-информационный бюллетень

II серия

Библиография

№ 7 (55)

**АННОТИРОВАННАЯ БИБЛИОГРАФИЯ
ЖУРНАЛОВ «АРЕВЕЛК» (1855—1856) И
«АРЕВМУТК» (1859, 1864—1865)**

Редакционная коллегия:
Х. А. Барсегян (гл. редактор),
А. Е. Казаросян, А. А. Харатян,
В. А. Хачатурян.

Е Р Е В А Н — 1 9 8 0

ՍԵԿՏՈՐԻ ԿՈՂՄԻՅ

ՀՍՍՀ ԳՍ. հաս. գիտ. գիտական ինֆորմացիայի սեկտորը պարբերաբար լույս է ընծայում հայ մամուլի մատենագիտություններ: Ներկա բյուլետենը պարունակում է «Արևելք» և «Արևմուտք» հանդեսների (1855—1856, 1859, 1864—1865 թթ.) անտաքված մատենագիտությունը, որը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում 19-րդ դարի հայ ժողովրդի պատմության և մշակույթի ուսումնասիրողների համար:

Բյուլետենը պատրաստել են պատմ. գիտ. քեկնածու Մ. Ն. ՀԱԿՈԲՅԱՆԸ և Ժ. Մ. ԾԵՐՈՒՆՅԱՆԸ:

Թողարկումը խմբագրել է բան. գիտ. դոկտոր Կ. Ա. ԴԱՆԻԵԼՅԱՆԸ:

ՍՏԵՓԱՆ ՈՍԿԱՆՅԱՆԸ ԵՎ ԻՐ ՀԱՆԴԵՍՆԵՐԸ

Ստեփան Ոսկանյանը (1825—1901) արևմտահայ աղատամիտ հրապարակախոսության նշանավոր գեմքերից մեկն է. նա պրոֆեսիոնալ ժուռնալիստ էր, խմբագիր-հրապարակախոս և իր կյանքը, գրեթե ամբողջապես, նվիրել է այդ գործին:

Տակավի՛ն աշակերտ, Ոսկանյանն ինքնուրույն և թաքմանական գործերով հանդես էր գալիս «Արշալույս արարատյան» թերթում, 1844-ից ակտիվորեն մասնակցում Սյունյաց ընկերության գործունեությանը: Պատանեկան տարիներից էլ նա տոգորվել է ջերմ հայրենասիրությամբ, համակվել նվիրական զգացմունքներով դեպի թուրքական բռնատիրության ներքո հեծող իր հայրենիքը: Հազիվ քսան տարին բոլորած՝ 1846 թ., նա հրաժեշտ է տվել Զմյուռնիային և Ֆրանսիա մեկնելով, շուրջ քսան տարի ապրել ու գործել է Փարիզում՝ մշտապես կապված մնալով հայ զանգվածների ու գաղթօջախների հետ, վերապրելով հայության հոգսերն ու ճակատագիրը:

Փարիզի հեղափոխական պրոլետարիատը և դեմոկրատական ուսանողությունն անջնջելի կնիք են դրոշմել Ոսկանյան գործչի ու մտածողի վրա: Ֆրանսիական հեղափոխության բուռն օրերին՝ 1848 թ. փետրվարին, նա մարտնչել է Փարիզի բարիկադների վրա և մասնակցել թագավորական պալատի գրավմանը. «Այո՛, Լուի Ֆիլիպին դեմ ապստամբողներու հետ էինք, այո՛, ըրինք աղատության համար, ինչ որ ամեն մարդու պարտքն է ընել և զեն ի ձեռին Թյուլլրի մտնելու պատիվը ունեցանք»: 1849 թ. հունիսին Ոսկանյանը մասնակցել է Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականու-

Թյան դեմ ուղղված հակապապական ուսանողական ցույցին, որի համար հետապնդվել է ու հալածվել, ենթարկվել երկամսյա բանտարկության, ապա տարագրվել Ֆրանսիայից:

Լինելով Բելգիայում, գրանից առաջ հավանաբար նաև Իտալիայում, Ոսկանյանը շփվել է հունգարական տարագիր հեղափոխականների՝ Կոշուտի զինակիցների հետ, ինչպես և հաղորդակից է եղել աղգային անկախության և ազատագրության համար իտալական ժողովրդի մղած պայքարին:

Ծանր կյանքով ու մշտապես հետապնդող աղքատության մեջ է ապրել Ոսկանյանը, իր ապրուստը հոգացել է սեփական քրտինքով ու գիտակցաբար խուսափել է նույնիսկ աղգակից մեծահարուստների հովանավորությունից. «Կարծիքներու տարբերությունը՝ թշնամությունեն ավելի կբաժանե մարդը... Անոնք կբարձրանային և մինչև բաշաներու աստիճան կենեին, մենք կիջնեինք մինչև ռամիկներու կարգը, ուր տեսանք օր մը աղատության սիրաբույր դեմքը, որ մեր կյանքին երազն է մանկությունեն ի վեր»:

Հայ ռամիկների, ամբողջ աղգության հոգսը սրտամոտ էր Ոսկանյանին: Նրանց աղատությանը և լուսավորությանն է նա նվիրել իր տաղանդը: Հրապարակախոսական առաջին երկերում՝ «Ներքին համոզում» (1853) և «Հոռմեական պարզե» (1854) պամֆլետներում, նա մարտական դիրքերից վեր է հանում աղգապահականության և ժողովրդի լուսավորության հանգուցային հարցերը, մարտահրավեր նետում պապական գաղափարախոսներին: Աղգի լուսավորության ու նրա համախմբման նպատակ էր հետապնդում 1849 թ. փարիզահայ երիտասարդության նորաստեղծ Արարատյան (սկզբնապես Պարթևյան) ընկերությունը՝ Ստ. Ոսկանյանի գործարար մասնակցությամբ: Կրոնական նկատառումները, որոնցից փորձում էին վեր բարձրանալ Փարիզի առաջադեմ հայ ուսանողները, խանգարեցին ընկերության գործունեությանը: Բայց ընկերության ծրագրային գաղափարները, որոնց նպատակահանգույցը ժողովրդի լուսավորությունն էր, մշտապես ուղեկցեցին Ոսկանյանին և լայնորեն արժարժվեցին նրա հանդեսներում:

Կարճատև բացակայությունից հետո, 1854-ին վերադառնալով Փարիզ, Ոսկանյանը նախաձեռնեց պարբերական հրատարակելու

գործը, բայց ոչ միայնակ: Ոսկանյանի մի խումբ համախոհները՝ Փարիզի առաջագիմ հայ ուսանողներ, լուսամիտ գործիչները աշակցությամբ, 1855 թ. հիմնեցին «Արևելք» հանդեսը:

Դա առաջին հայ ազատ խոսքն էր Եվրոպայում և անդրանիկ ազատամիտ պարբերականը մեր իրականության մեջ: Ստ. Ոսկանյանին վիճակվեց լինելու նրա ոչ միայն «առաջին շարագիրը», այլ նաև հիմնական գաղափարախոսը: Իրար հաջորդող հետապնդողների ու հալածանքների հետևանքով «Արևելքը» կարճատև կյանք ունեցավ: Հաջողվեց հրատարակել միայն 14 համար, իսկ հերթական 15-րդ համարը, թեև պատրաստ լույս ընծայման, չտպագրվեց:

Գրեթե եռամյա ընդմիջումից հետո՝ 1859 թ., Ստ. Ոսկանյանը կրկին վերագործավ հրապարակախոսության ասպարեզը: Համախոհների մի ոչ մեծ խմբի հետ նա հիմնեց ընկերություն, որի ջանքերով էլ սկսվեց «Արևմուտք» հանդեսի հրատարակությունը՝ Ոսկանյանի խմբագրությամբ: Տարին չբոլորած՝ հոկտեմբերին, նա ստիպված հրաժարվեց հանդեսի խմբագրի պարտականություններից: Միայն չորս տարի անց՝ 1864-ին, նրան հաջողվեց վերսկսել 1859-ից ընդհատված «Արևմուտքի» հրատարակությունը: Այս անգամ նա կարողացավ լույս ընծայել 9 համար, իսկ 1864 թ. հուլիսից մինչև դեկտեմբերի վերջը տեղի ունեցած ընդհատումից հետո՝ միայն 3 համար՝ 1865-ի հունվար-փետրվարին:

Դրանով, եթե չհաշվենք հետադայում լույս ընծայած մի քանի նյութերը, փաստորեն ավարտվեց Ստ. Ոսկանյանի աշխատակցությունը հայ մամուլին և հրապարակախոսությանը, բայց ոչ առհասարակ մամուլին: Դեռ 1861—1862 թթ. Ոսկանյանը իտալական Թուրին քաղաքում խմբագրում էր Ֆրանսերեն «Լ'Իտալիեն» թերթը: 1865 թ. վերագաղնալով իր ծննդավայր Ձմյունիա, երկու ուսումնական տարի խոստումնալի ակտիվորեն մտնեց հայկական վարժարանների տեսչի և ֆրանսերենի դասատուի պաշտոնը, ապա նորից վերագործավ մամուլի ասպարեզ՝ արդեն առմիշտ: Ոսկանյանը 1869—1901 թթ. Ձմյունիայում հրատարակեց «Լա Ռեֆորմ» ֆրանսերեն թերթը՝ գրեթե լիովին մեկուսացած լինելով հայ գաղթօջախի կյանքից և համարյա դադարելով հայերեն ստեղծագործել: Այդ թերթերի մասին սոսկ

կցկտուր տեղեկություններ են հայտնի. նրանց ոչ մի համարը գեռես ի հայտ չի բերված:

Անհամեմատ կարճատև է եղել Ոսկանյանի խմբագրական-հրապարակախոսական գործունեությունը հայ մամուլի անդաստանում. հաղիվ երկու տարի: Բայց բավական նշանակալից է նրա ներդրումն այդ ասպարեզում: Ոսկանյանի պարբերականները սկզբնավորել են հայ ազատամիտ ուղղության մամուլը: «Արեւիկեթի» և «Արեւմուտքի» շնորհիվ մեզանում քաղաքացիության մեծ իրավունք է ստացել հրապարակախոսությունը, կյանքի են կոչվել իրականության հետ կապված և նրա խոցերի դեմ հետևողականորեն պայքարող պարբերականները: Նրանք պարզել են ազատության դրոշը, լուսաբանել արմատական հարցեր ու քննել առաջադիմական-դեմոկրատական գաղափարներ, որոնք տասնամյակներ շարունակ¹ բնորոշում են մեր դարի սկիզբը, կազմել են հայ մամուլի առանցքը, սնունդ են տվել հայ հասարակական մտքին, իրոք ճանապարհ են հարթել:

Իզուր չէր, որ «Մեղուն» 1863-ին նույնական էր համարում «Արեւիկեթ—Արեւմուտքի» և «Հյուսիսսփայլի» դադարումների պատճառները, այլոց թվում Ոսկանյանին համարում այն գրիչներից մեկը, որոնք «այսօրվան օրս աղգին մեջ երեցած առաջին գրիչներն էին» և «մեծ ծառայություններ պիտի մատուցանեին աղգին, եթե... զորություն առջև կորանալու հարկադրված չըլլային»: «Մեղուն» ցավով էր նշում «օտար երկրքի տակ լռին միայնության մեջ թաղված» հրապարակախոսի բարոյական կորուստը¹: Իսկ ինքն, արդեն 1901 թ., հանրագումարի բերելով Ոսկանյանի վաստակը, իր ուսումնասիրությունը եզրափակեց խորիմաստ նկատումով. «Կույի մեջ զինվորների առաջին շարքը միշտ հեշտ է զոհվում: Բայց նրան հետևող շարքերը արդեն այնպես չեն... Ստեփան Ոսկան... Նրան չի մոռանա մեր մտավոր զարգացման պատմությունը: Այդտեղ այդ անունը... գրաված ունի փառավոր տեղ նախ և առաջ իբրև առաջին ազատ հրապարակախոս, իբրև զարթեցնող ըմբոստ ոգի: Նա մեր մեծ երախտավորներից մեկն է: Եվ մենք, գրչի մարդիկս, որ այսօր աշխատում ենք նրա և նրա նմանների սուրբ ոգեկորությամբ հարթած ասպարեզում,

¹ «Մեղուն», 19 փետրվարի 1863, № 189, էջ 53 և 30 ապրիլի 1863, № 197, էջ 113:

սխալակառնքով գլուխ ենք իջեցնում նրա նվիրական հիշատակի առջև...»¹:

Ստ. Ոսկանյանի հանդեսների միջև եղած տարբերությունը լուր ժամանակագրական է. «Արևմուտքը», իր երկու տարեշրջաններով, «Արևելքի» գաղափարական-հրապարակախոսական շաբոնակությունն է: Ընդգրկելով մի ամբողջ 10-ամյակ՝ 1855—1865 թթ. դրանք, անկախ հրատարակության կարճատևությունից, ցուցանշել են գաղափարական այն զարթոնքը, որ ասլքել է հայ իրականությունը 50—60-ական թվականներին:

Ստ. Ոսկանյանն իր ժամանակի հայ իրականության առավել զարգացած անձնավորություններից մեկն էր, լայն ու բազմակողմանի կրթված մի մարդ, որ հիանալի գիտեր հայրենական, հատկապես ֆրանսիական մշակույթը, մոտիկից շփվել էր բազմաթիվ նշանավոր գործիչների հետ, հաղորդակցվել ժամանակի ուսմունքներին, այդ թվում նաև սոցիալական գիտություններին: Միաժամանակ նրան լավ հայտնի էր արևմտահայ միջավայրը, մասնավորապես Կոստանդնուպոլսի և Զմյուռնիայի հասարակական կյանքը, որից գործունեության առաջին շրջանում նա երբեք չկտրվեց, և որի արձագանքն էր նրա հրապարակախոսությունը:

Ոսկանյանի հանդեսները գտնվեցին ժամանակի հասարակական պահանջմունքի բարձրության վրա, առաջ մղեցին ընթերցողին, նպաստեցին հայ մտքի զարթոնքին, ինչ-որ տեղ չափանիշ դարձան արևմտահայ մամուլի ու լրագրության համար:

Հատկանշական է այն ջերմ վերաբերմունքը, որ ցուցաբերեց Մ. Նալբանդյանը «Արևմուտքի» ու նրա խմբագրի, ինչպես և հետևողական անհաշտությունը՝ նրանց հակառակորդների նկատմամբ: Երբ հայտնի դարձավ, որ Փարիզում հրատարակվում է «Արևմուտքը», Նալբանդյանը ազդ տպագրեց «Հյուսիսսփայլում», ողջունեց «բավական արժանավոր» հանդեսը, ստանձնեց նրա ենթադրվող գործակալությունը. «Ի՛նչ լավ կլիներ, գո՛նե հնար կունենայի ես ևս ստանալու, ուրիշները ևս նույնպես»: Նալբանդյանը շուտով համերաշխվեց «Արևմուտքի» բողոքին ընդդեմ իրենք իրենց ազգի երեսփոխան հռչակող եպիսկոպոսների, խարաղանեց հնդկահայ և փարիզահայ այն գործիչներին, ո-

¹ «Մուրճ», 1901, № 12, էջ 175, 176:

րոնք փորձում էին խոչընդոտել հանդեսի հրատարակութեանը: Նա հատկապես ոգևորված էր Գ. Ալվադովսկու դեմ Ոսկանյանի մղած պայքարով: «Հիշատակարանում» հատուկ հատված նվիրելով Ոսկանյանին ու նրա հանդեսներին, Նալբանդյանը գրել է.

«Փարիզում գտնվում է քանքարավոր պ. Ս. Ոսկանյան ուսումնական ազգայինը, որ քանի մի ժամանակ սորանից հառաջ հրատարակելով Արևելք անուն օրագիր (խափանված մի հայ ճիզվիթի դարանագործութեամբ, ամոթ և խայտառակութուն այդ սևահոգի անպիտանին) այժմ հրատարակում է Արևմուտք անունով կիսամսագիրը... Մեք գիտենք մի ազատախոս հեղինակի վիճակը անկիրթ ազգի մեջ... Տեսնում ենք զանազան խլրտմունք և թշնամական հարձակումներ Արևմուտքի թե հիմնադրերի և թե շարագրողի ջանքը և աշխատանքը ունայնացնելու համար... Մեք մի առանձին հոգևածով մասնավորապես կիսոսենք Արևմուտքի վերա... Արևմուտքի ազնիվ հրատարակողը և հիմնադիրը թող հաճին ընդունել մեր առ ի սրտե հրապարակական շնորհակալությունը, որոնց ցանկանում ենք նույնպես ամենայն հաջողություն և հառաջագիմություն»:

Նալբանդյանը, դարձյալ «Հիշատակարանում», «Արևմուտքը» մարտականորեն պաշտպանեց արեղայական հարձակումներից, ապա և հատուկ նամակ հղեց հանդեսի խմբագրությանը՝ բողոքելով Կ. Պոլսում ձեռնարկված հալածանքների դեմ: Նա հատուկ անդրադարձավ «Արևմուտքում» Ոսկանյանի հրատարակած հոդվածին՝ նվիրված Խ. Աբովյանին և նրա վեպին: Ոչ բոլոր հարցադրումներում համաձայն լինելով Ոսկանյանի հետ, Նալբանդյանը շնորհակալություն է հայտնել «Արևմուտքին», որ «շատ բարեխղճությամբ կատարել է յուր պարտականությունը»¹: Անխառն էր Նալբանդյանի համերաշխությունը այն պայքարում, որ «Արևմուտքի» էջերից Ոսկանյանը մղում էր կղերական գործիչների ու գաղափարախոսների դեմ, ամիրայական դասի ներկայացուցիչների ու ազգային գործիչների դեմ:

Մ. Նալբանդյանի մոտեցումը և գնահատումներն փնթրստիքյան անառարկելի հիմք են Ոսկանյանի գործունեության ու նրա հանդեսների արժեքավորման համար: Պատահաբար չէր Նալբանդ-

¹ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1945, էջ 410, 429—430, 438—439, 279—280:

յանը շեշտում հրապարակախոսի վիճակը «անկիրթ ազգի մեջ».
 իր կոչմանը հավատարիմ մնալով, հրապարակախոսը պետք է
 «կուրժք մաշե, աչքի լույս թափե ազգին նոր գաղափարք տալու
 համար» և դրա փոխարեն արժանանա «սև սև բամբասանքներին»,
 քանի որ ազգը դեռ չէր ընտելացել ճշմարտությանը, քանի դեռ
 նա «ասիացի» էր ու նրա առջև «Իզլիսը պիտի քողով ծածկվի»:
 Ավելի լայնորեն ու խոր այդ մտքերը նախադրյալն արժարժեք է
 իր երկում՝ «Կրիտիկայում», ինչպես և «Հիշատակարանում»:

Նվիրվելով հրապարակախոսությանը, այդ նույնը, դեռևս
 1855-ին, խոր մտահոգությամբ արձանագրել է ինքը՝ Ոսկանյանը.
 «Հայ բանագատը հետաքրքիր վիճակի մը մեջ կգտնվի մեր օրե-
 րը: Եթե... քիչ մը ազատորեն իր կարծիքը հայտնե և եթե պա-
 կասութիւն կամ թշուր կարծիք մը երևան հանն ու հերքե, շու-
 տով ինքը թշնամի կհամարվի, կամբաստանվի և կդատապարտ-
 վի անողորմաբար... Հայը չի հասկնար կամ շուգեր հասկնալ»,
 որ մեկը կարող է շատ հարգելի անձնավորութիւն լինել, բայց
 «անարգ կամ արատավոր» տեսակետներ ունենալ և ընդհակառա-
 կը: Նա չի հանդուրժում, որ որեւէ մեկի կամ որեւիցե գործի պա-
 կասութիւնները վեր հանվեն. «Գովե՛ կամ լոն՛,— ահա այս է իր
 աշխատ կամբը: Վա՛յ անոր, որ այսպիսի բռնակալ կամքի մը
 շանսար: Վա՛յ անոր, որ հարեու և հրապարակաւ նախապաշա-
 րումի մը վրա կիյնա և արմատաքի զան խլել կաշխատի, վա՛յ
 աչն մարդու, որ ազատութիւնը իրեն առաջնորդ է առեր և արիա-
 բար անոր կհետևի. չիտն մեր բռնասեր հայրենակիցը, որ ազա-
 տութեան զաւակ մը իր մոր առջև անգամ չի խոնարհիր...»¹:

Բայց ի՞նչ անել, «երբ գովելը դժվարին է և լոնը անհնա-
 րին: Չի հասկնալու զա՛րկ, կըսե հայը, այսինքն կամով տգետ
 եղիր... Չի տեսնելու զա՛րկ, կըսե հայը, այսինքն հոժարակամ
 կույր եղիր»: Դա, այլ խոսքով, նշանակում է տգետ ձևանալ, որը
 «դեպի խորխորատ կտանի». «Ո՛ւր ուզե նե թո՛ղ տանի... Ի՛նչ
 կուղե թո՛ղ սեպվի, գլուխ մի՛ ցավցնե, կըսե հայը և կսկսի
 սպառնալ... Արեւելին շարագիրը այս վիճակի մեջ կգտնվի հիմա
 և... այս անուշ վիճակ մը չէ»:

¹ «Արեւել», 15 նոյեմբերի 1855, № 10, էջ 294—295:

Երևույթն ընդհանուր էր: Դա էր վիճակվել Մ. Թադիադյանին ու Մ. Խրիմյանին, Մ. Նալբանդյանին ու Ստ. Նազարյանին, Գր. Զիլինկիրյանին և այլոց: Ու ամեն մեկն իր հերթին, իր միջավայրում մաքառում էր:

Ոսկանյանը ճակատալիքն անձնավորություն էր և կրակի առաջին գծում լինելով, հենց առաջին հոգվածում «Արևելքի» էջերից ազդարարեց, թե «ազգը վտանգի մեջ կտեսնենք... Հուսամբ թե ազգը քսան տարիե ի վեր իմաստակներու սուտումուտ գովեստը և անամոթ շողոքորթությունը լսելն ետև, քիչ մ'ալ ճշմարիտ քննություն և անշահասեր խրատի ականջ պիտի դնե, և իր էական պակասությունները պիտի շտկե»: Հենց «ճշմարիտ քննություն» ծավալելու համար էին Ոսկանյանը և նրա համախոհները «արյուն ու քիրթ» հեղելով հանդես հիմնում և աներկմիտ հայտարարում, որ «Արևելքը» «մեղր բերան չպիտի ըլլա... այլ պիտի աշխատի, որ մեր ողորմելի ազգը իր աժմյա բուն վիճակը իմանա և իր մահաբույր վերքերու դարման մը տանի»:

Ոսկանյանի հրատարակությունների առաջնային արժանիքներից է տեսական հագեցվածությունը: Անդրանիկ հրապարակախոսական ելույթներում նա ընդգծում էր տեսական մտքի կարևորությունը ազգային առաջադիմության գործում, դադափարների խթանիչ դերը և տեսական մտածողության անհրաժեշտությունը:

«Արևմուտքի» առաջին համարներում Ոսկանյանը լուսաբանում էր խնդրի արմատական նշանակությունը: Սխալված չենք լինի, եթե նկատենք, որ հայրենի երկրի ավերված վիճակից ավելին Ոսկանյանին մտահոգում էր «Հայաստանին մտավոր թշվառությունը», «տեսական դրություններու պակասությունը»: Ազգի թշվառության առաջնային պատճառներից մեկը համարելով այդ, Ոսկանյանը բանաձևում էր՝ «Տեսականը մտքին լույսն է», և առպա պարզաբանում, որ «այս լույսն հեռու գիտություն չկա և մարդ այն ժամանակ իր գործերը կարգցունավորե, երբ այս լույսը կփայլի ազատորեն: Ազգ մը, որ տեսականը կարհամաքհե, բանվորի վիճակեն վեր չկրնար ելնել և կարոտ է ուրիշներու դիմել միշտ, վասնզի ամեն արհեստ գիտություններու հետևանք է, և կկրկենք, գիտությունը տեսականով կըլլա»: Ըստ այդմ նա

մատնացույց էր անում եվրոպական ժողովուրդների օրինակը, գտնելով, որ անհրաժեշտ է առաջադիմության համար գործադրելով ջանքերը շտկել «արևմտյա ազգերու փորձով», հարկ է օգտվել «ուրիշ մարդու կամ ազգի փորձեն... բնտուել և քննել թե ազգերը ի՞նչ օրենքով կլուսավորվին և թե ի՞նչպես այս լուսավորութունը կպահվի մեկ մը սկսելեն ետև»:

Դա սոսկ հարցադրում չէր, այլ որոշակի հատակագիծ, որի վրա Ոսկանյանը կառուցում էր իր գաղափարախոսական մտածումների շենքը: «Արևմուտքի» վերջին տարեշրջանում տեսական-գաղափարական հարցերն ավելի խոր քննության ենթարկվեցին: «Մտքերը շարժելու» հարցադրումից Ոսկանյանը խնդիրը հանգեցրեց «Միտքը զորություն մ' է... Կրնա դուրավ նշանավոր բան մը արտադրել» բանաձևին: Արձանագրելով, որ «հայ ազգը շատ ցրված է անտարակույս, բայց հայու միտքը ավելի ցրված կգտնենք հիմա», նա ջանքեր էր թափում, որ հայը գոնե մտքով կենտրոնանա, միասնություն կազմի, որովհետև, ինչպես շեշտում էր 1864 թ. մայիսին, «փոքր ազգերը կհարկադրվին զորություն միտքի մեջ բնտուել», որովհետև ազգի պահպանությունը պայմանավորված է նաև նրա դավանած գաղափարներով, նրա մտքի զարեղությամբ:

Ոսկանյանի համար մտավոր զինվածությունը, «միտքի ազնվությունը», «ճշմարտություն քնտուող միտքը» վեր էին ամեն ինչից: Հայտնի չափով տուրք տալով իդեալիզմին, բայց և որոշակի նպատակով ընդգծելով գաղափարական-տեսական առաջընթացի նշանակությունն, առավել ևս դերը ազգային վերելքի ու առաջադիմության գործում, նա գրում էր. «Ա՛հ, բարեկամ, լուսավորություն չկա բնավ ժողովուրդի մը մեջ, ուր միտքը կարհամարհվի, ուր միտքը կխանգարվի և ուր միտքի տեր մարդը հետին ոսկեկուռ տգետի մը թուքումուրով կպատվի: Միտքը միայն լույս կտա ազգերու, միտքը միայն զիտություն կծավալե, միտքը միայն կհնարե, միտքը միայն կկարգադրե, միտքը միայն կօրենսդրե, միտքը միայն կպահե և միտքը միայն կխնամե: Մարդս միտքով միայն մարդ է և ոչ ոսկիով կամ թավիշով: Ազգերը միտքով միայն ազգ են և ոչ բանակի մը զորություն մը կամ արտաքին զարդերով: Գաղիայի թուրք նշույլը, փառքը, դպրությունը

և արհեստը միտքի արդյունք են և ոչ չորս հարյուր հազար սվինի, որոնք երբեմն երբեմն արեւի մեջ և Արեւսի դաշտին վրա կփայլին»:

«Արեւմուտքը» ծառայում էր «հայուսթյան միտքը կապանքե աղատելու» և «հայ միտքին ուղղութիւնը» ճիշտ հունի մեջ դնելու նպատակին. այն հանդես էր գալիս, ինչպես բնութոշում է մամուլի դերը Ռսկանյանը, որպես «միտքի ումը», «միտքի սուր-հանդակ», և «երջապես «միտքը պաշտպանելու» միջոց:

Նույն նպատակով էլ թե՛ «Արեւելքը» և թե՛ «Արեւմուտքը» Ռսկանյանի սուր գրողով անողորմաբար ձաղկում էին աղգային պակասութիւնները՝ նոր բարձունքի և որակի հասցնելով հասարակական երեւոյթների քննադատութիւնը մամուլում:

Արձանագրելով այն անհերքելի իրողութիւնը, որ հայ մամուլը վեր է ածվում շողորմութիւն օրդանի, «Արեւելքը» գնաց դեմքնաց ուղեգծով, բայց չհասցրեց ընդարձակել կոնկրետ քննադատութիւն շրջանակը: «Արեւմուտքը», շարունակելով նույն ուղեգիծը, հայ հրապարակախոսական միտքը նոր մակարդակի հասցրեց: Նա շքնկրկեց վեղարավոր կրոնավորների, մեծահարուստների, ամիրաների, պաշտոնավորների, նույնիսկ աղգային ընտրյալ երեւելիների քննադատութիւնից, արհամարհեց հալածանքն ու սպառնալիքները՝ միշտ նշանաբան ունենալով ազգի ընդհանուր շահը:

Ինքնըստինքյան դա մեծ ծառայութիւն է աղգային դարձնելին ու առաջադիմութիւնը: Բայց «Արեւմուտքը» և նրա խրմբադիրը չբավարարւեցին դրանով: Նրանք տեսականորեն հիմնավորեցին աղգային պակասութիւնների քննական վերհանման անհրաժեշտութիւնն ու նշանակութիւնը հետագա առաջընթացի համար: Ըստ որում, Ռսկանյանը, հիանալիորեն ըմբռնում էր այն պակասութիւնների էութիւնն ու պատմական իմաստը, որոնք խաթարել էին աղգային դիմագիծը, բայց որոնցից նա պետք է օր առաջ աղատվեր հանուն իր գոյատեւման ու վերածննդի:

«Մասնավորին վարքը, բարքը և ուրիշ ամոթալի թերութիւնները ընդհանուրին վրա կեղտ չեն բերեր,— «Աղգային պակասութիւն» հոգւածում գրում է Ռսկանյանը,—... Ո՞վ արդյոք իրավունք ունի մարդերու բաղմութիւն մը թշնամանել այս առիթով... Վերք մը թե՛ բարոյական և թե՛ նյութական պետք է որ հայտնու-

վի, որ բուժ գտնե: Մեզի համար ազգասեր է այն մարդը, որ պակսություն մը կհայտնե, կնկարագրե և դարման կբնտռե, և չազգասեր այն, որ ջանք կընե ամեն բան ծածկելու... Հայրենասիրության թյուր ըմբռնումն է իր ազգը միշտ գովել, համենայնի արդարացնել և հին նախապաշարոնով օտարը թշնամի սեպել... Անհնարին է պատմական դեպքերու վրա քիչ մը փիլիսոփայորեն խորհիլ և չհամոզվիլ, որ ամեն ազգային թերություն հիմնավոր պատճառներ ունի»: Հարկավոր է դրանք ըմբռնել և ոչ թե ծածկելու քող փնտրել: Հինգ դար շարունակ հայությունը ցար ու ցըրիվ է եղել աշխարհով մեկ և «անլուր տառապանք» կրել, իսկ դա անխուսափելիորեն բացասաբար է ազդել նրա ազգային խառնրվածքի վրա: Նվաճողները, օտար երկիրներ գաղթելը ազճատել են հայկական բնավորությունը, հարկադրել են «փոխվիլ ու տեղական դրոշմը ընդունիլ: Մեծ փառք կհամարվի իրեն, եթե բոլորովին չայլակեայիր... Հպատակ ազգ մը չկա, որ հայերուն գլխավոր թերությունները չկրե իր վրա... Չենք ուզեր տոհմային պակսությունները սքողել, վասնզի սուտ հայրենասիրությունը կատենք: Հայ ենք և կաշխատինք այս անունը շարատել, բայց չենք կրնար ծիծաղելի ըլլալ վասնզի հայ ենք...»:

Մի քանի տարի անց՝ 1864 թ. «Արեւմուտքում», արդեն կարծես թե կրկնելով «Հյուսիսափայլին» ու Մ. Նալբանդյանին, Ռսկանյանը տակաւին նույն դավանանքն է պաշտպանում. «Ազգի մը պակսությունները միշտ պատրկել վերք մը պահելու կնճանի և թե՛ շուտ, թե՛ ուշ ծանր հետեւություն ունի: Ավելի լավ է վերքին խորությունը քննել և դարման բնտռել, մանավանդ երբ այս վերքը ուրիշին ձեռքով տրված է, քան թե անհոգություն ընել և աշխատիլ արտաքին զարգերով մարդ խաբել: Ծշմարիտ ազգասիրություն ասոր կըսվի... Ազգասիրություն չէ այն ղգայությունը, որ ազգին պակսությունները կսիրե՝ հապա ախտասիրություն: Անհնարին է, որ հինգ դար գերության լուծին ներքե ժողովուրդ մը արորվի և անբիծ մնա՝ մանավանդ օտար երկիրներու և օտար ժողովուրդներու մեջ»:

Իր գլխավոր խնդիրը համարելով «Հայաստանի լուսավորությունը», «Արեւելքը» ելնում էր այն իրողությունից, որ ազգը «երկրի վրա իր մերկ ոտերու համար անգամ տեղ մը» չունի,

մինչդեռ «սուտ ազգասերները» «շոգմոգ գրվածներով» հուսա-
գրում են նրան: Այս դիտակետով էլ հանդեսը և նրա խմբագիրը
համարից համար խարազանում էին այն արատները, որոնք խան-
գարում էին ժողովրդի վերելքին, նրան պահում էին խավարի
վարագույրի ետևում և խոչընդոտում նրա առաջընթացը: Իրեն
կոչելով ոչ այլ կերպ, քան «հայրենասեր սիրտ մը», Ոսկանյանը
նկատի ունենալով հենց իրեն, գրել է. «Վտանգի զանգակը հնչեմ
մեյմը... ո՞վ գիտե, կարելի է թե այն զանգակը հարուժյան հըն-
չյուն մը տա. ո՞վ գիտե, կարելի է թե անոր ձայնեն անհոգ սիր-
տերը արթնանան, մոլար միտքերը սթափին և վտանգին առաջը
առնելու փութան...»:

Գրեթե այդ նույն նպատակին էր ծառայում նաև Ոսկանյանի
«Արևմուտքը», ուր ևս նա, խոսելով հրապարակախոսի իր հայրե-
նասիրական պարտքի մասին, հանդեսի 1859 թ. 18-րդ համա-
րում նկատում է, որ «վտանգի զանգակը հնչելու ժամը եկած
կսեպենք», և կրկին՝ 1864 թ. առաջին համարում շեշտում՝ «Հայ-
րենիքին շահը կուզեք, որ... վտանգի զանգակը մեղմիկ հնչեինք»:

Ինչպես «Արևելքը», այնպես էլ «Արևմուտքը» գրական-հա-
սարակական հանդեսներ էին: Նախօրոք սահմանափակված էր
նրանց թեմատիկան: Իր գործունեության մեջ ազատ չէր նրանց
խմբագիրը: Հակառակ դրան, ինչպես և չդադարող հալածանքնե-
րին ու պարբերաբար հարուցվող խոչընդոտներին, Ոսկանյանը
կարողացել է ընդլայնել հանդեսների թեմատիկ սահմանները,
նույնիսկ շոշափել քաղաքական հարցեր՝ շնորհիվ խմբագիր-հրա-
պարակախոսի վարպետության ու ճկունության: Ըստ որում նա
հաճախ ծրագրային խնդիրները և փր հասարակական համոզում-
ներն արծարծում էր այլաբանորեն՝ ստեպ-տեպ օգտվելով ներ-
կայացած առիթներից: Ահա թե ինչու նա մտահոգության մեջ նկա-
տում էր. «Հազիվ թե մեկ երկու հոգի հասկցան, թե ի՞նչ ըսել
ուզեցինք և ի՞նչ ըսինք», կամ հուշում էր ընթերցողներին.
«Ինչ որ չենք ըսեր, չենք ուզեր ըսելու կամ չենք վրնար ըսելու
գուշակության կթողունք... Քաղքին կրթությունը կես բերնով
կսովորի», ավելի վաղ՝ «Արևելքում»՝ «քիչն շատ հասկնալ»:

Ոսկանյանն իր հանդեսներին հաղորդել է ազգային ընդգրծ-
ված ուղղություն: Ամեն մի հոգված, նույնիսկ թարգմանություն-
ները և առօրյա ինֆորմացիան նա զետեղում էր նկատի ունենա-

ազգային եկեղեցի, ազգութեան շահերը, նրա լուսավորութեան ու առաջադիմութեան խնդիրները: Նա արձագանքել է իր օրերի գրեթե բոլոր այն կարեւոր հարցերին, որոնք մտահոգում էին ժամանակակիցներին, շատ հաճախ առաջ է քաշել հանգուցային հարցեր և առաջադրել դրանց լուծման ուրույն ուղիներ:

Մարտական ուղեգրի բռնելով, Ոսկանյանը «Արեւելքում» և «Արեւմուտքում» անդիշում քննադատություն է ծավալել Մխիթարյանների պապական գաղափարախոսութեան, հայ ժողովրդին պառակտելու նրանց քաղաքականութեան դեմ: Սկզբնապես նրա նշանակետը Մուրատյան կտակի ճիշտ գործադրությունն էր: Նա ծառացաւ ազգին հատկացված կտակով ստեղծված դպրոցը կաթողիկոսական օջախ դարձնելու, այն դավաբանական հիմքի վրա դնելու բացահայտ քայլերի դեմ, ապա քննադատություն ուղղեց բնդդեմ առհասարակ Մխիթարյանների հոռմեադավան գործունեության: Որոշ չափազանցություն թույլ տալով հանդերձ, որ արտահայտվել է Մխիթարյանների մշակութային և կրոնադավանաբանական գործունեությունը չզանազանելու մեջ, Ոսկանյանը սկզբունքային ու հետևողական պայքար է ծավալել ազգութեան անաղարտության և ամբողջականության պահպանության համար: Չմերժելով կրոնի ու եկեղեցու դերը, ընդհակառակը, ազգութեան հոգևոր ոլորտում որոշակի տեղ վերապահելով դրանց¹, Ոսկանյանը ընդգծում էր կրոնավորների գործունեությունը սահմանափակելու անհրաժեշտությունը՝ հարցադրումը հասցնելով մինչև եկեղեցին ու կրոնը պետությունից, աշխարհիկ գործունեությունից անջատելու և մեկուսացնելու պահանջը: «Կրոնքը ազգի մը հիմն չկրնար ըլլալ... Ա՛յլ է ազգություն և ա՛յլ է կրոնք», «Ազգը կրոնքի ներքե դնել, զայն ուրանալ է», — այս էր Ոսկանյանի դավանանքը հանգուցային այդ հարցում:

Ոսկանյանը պայքարում էր այն կրոնավորների և մեծահարուստների դեմ, որոնք փորձում էին խաթարել ազգային եկեղեցու և հավատքի սկզբունքները և դրանով պառակտում առաջացնում ժողովրդական զանգվածների մեջ (Տատյան Պողոս ամիրա, Գ.

¹ Ճնշված ու պետականությունից զրկված ազգի պահպանության գործում կրոնի ու եկեղեցու ունեցած դերին՝ որպես նրա սոցիալ-քաղաքական վիճակի անխուսափելի հետևանք, Ոսկանյանը հատկապես անդրադարձել է ավելի ուշ՝ 1879 թ. ֆրանսերեն հրատարակած պամֆլետում

Այվաղովսկի, Հ. Կոճիկյան, Կ. Շահնաղարյան և ուրիշներ): Մի կողմից ծառանալով ազգային պակասությունների դեմ և այդ ուղղությամբ մինչ այդ շտեմնաված սուր քննադատություն ծավալելով, նրա հանդեսները մյուս կողմից խիզախորեն պաշտպանում էին ազգության շահերը, այն ամեն ազգայինը, որ թանկ էր ու պատիվ էր բերում դարերի խորքից եկող ժողովրդի պատմությանը: Սկզբունքային այդ դիմագիծը և՛ «Արևելքի», և՛ «Արևմուտքի» առավելությունն էր:

Գրական-գրաքննադատական ակնհայտ ձիրքով օժտված լինելով, Ոսկանյանը հանդեսներում մեծ ուշադրություն է նվիրել գրականությանը և գրական խնդիրներին, մասնավորապես գրաքննադատությանը: Նա գրական-տեսական հարցերը համոռությամբ լուսաբանելու հետ միատեղ հանդես է եկել բանաստեղծություններով, չափածո երգիծականներով, ակնարկներով ու պատմեղվածքներով, գրել է ազգային վեպ («Մայր և դուստր»), նույնիսկ կատակերգություն, որոնք միտք ունեն հրատարակել «Արևմուտքում»:

Գրականության տեսության ու պատմության առումով հատկապես արժեքավոր են «Արևելք»—«Արևմուտքի» գրադատականները, այս կամ այն առիթով գրված ուրույն նախաբաններ, գրականագիտական դիպուկ դիտողություններն առանձին երկերի, ինչպես և գրական ժանրերի շուրջը:

Ուշադրության է արժանի Ստ. Ոսկանյանի հոդվածաշարը նվիրված Խ. Աբովյանին և նրա վեպին: «Վերք Հայաստանի» «մասնավոր կողմերի» գնահատության հարցում որոշ անբնութանելի կարծիքներ հայտնելով, ինչպես դիտում է Մ. Նալբանդյանը, Ոսկանյանը ոչ միայն առաջինն է ըստ արժանվույն գնահատել Աբովյանի երկը, այլև նրա դավանած ուղղության հետ է կապել հայ գրականության զարգացման ուղին: «Երանի թե պ. Աբովյանին դիտավորությունը հասկցվեր և իր շավիղը մնար ազգին մեջ», — փափագում էր Ոսկանյանը: Նշանակալի է նրա գիրքը առհասարակ քննադատության կոչման հանդեպ: Ամենայն իրավացիությամբ դեռևս 1855-ին նա գրել է, «որքան որ դատականը մեր ազգին մեջ չի մտնա, արմատ չի գտնե, չի մշակվի, մեր ազգը ոչ առաջ երթալիք ունի և ոչ տոհմային գրագիտության մը տեր ըլլալու է երբեք»:

Գրականության դարգացման, առհասարակ լուսավորության տարածման, ապա և դրաքննադատության հանգուցային խնդիրները «Արևելք»—«Արևմուտքի» հրապարակախոսը համարում էր ժողովրդի ոչ միայն առաջադիմության, այլ նաև ազատագրության, համախմբման, միասնական հայրենիք ունենալու և ինքնուրույնություն ձեռք բերելու համազգային պրոբլեմի լուծման ազդակները: Այդ խնդիրների լուծման մտահոգությամբ են ներծրծված հանդեսների համարներից յուրաքանչյուրը:

Լիովին համերաշխվելով Աբովյանի հետ, Ոսկանյանն «ազգը հառաջ մղելու» խնդիր հարուցելով, գրել է. «Ժամանակը եկավ, որ հայ ռամիկն ալ զգա, որ իր ռամկությունովը մեծ բաներ կըրնա ընել և ուրիշ ժողովուրդներե վար չմնար թե՛ ազգային և թե՛ օտարազգի բռնավորներու դեմ դնելու ատեն»: Ժողովրդին՝ ժողովրդի ուժերով իսկ ազատագրելու արությանական գաղափարը Ոսկանյանի դավանանքն էր սկզբից ևեթ: Թարգմանաբար հրատարակելով Լամբենի արձակ բանաստեղծությունները և առակաները, նա արիության, համախմբվելու և ազատագրության էր նպատակամղում ընթերցողներին: Հուսահատությունից թոթափվելու, ազգային հերոսներով հպարտանալու և վստահությամբ տողորվելու կոչ է Ոսկանյանի «Հայ, դյուցազունսի մը» իրական պատմվածքը, որի նյութը վերցված է հայրենի բնաշխարհից (Երևան):

Ավելին, Ոսկանյանն «Արևմուտքի» էջերից երբեմն գեների դիմելու կոչ էր հղում ազգայիններին: Դատապարտելով քրդական ասպատակությունները հայկական գավառներում և գեներին գեներ հակադրելու փոխարեն կղերականներին խնկամաններով մեծարելու սովորույթը, Ոսկանյանն ուղղակի գրել է. «Վաճոգի աման պետք է, խնկաման կպատրաստեն: Վա՛յ Հայկին թողեր, վա՛յ»: Հատուկ արտոնություն ձեռք բերելով, Ոսկանյանն ավատրիական բռնապետության դեմ իտալական ժողովրդի և նրա քաջարի զավակ Գարիբալդիի պայքարը լուսաբանելիս տողամեջ և այլաբանորեն խոսքն ուղղում էր թուրքական լծի տակ հեծող արևմտահայությանը, ասելով. «Վայրկյան մը չենք տարակուսիր և հառաջմե կըսենք, որ քիչ ատենեն Իդալիան իսպառ պիտի ազատի օտարին անտանելի լուծեն... Իտալացի՛ք, աշխարհիս ցույց կուտար, որ մի և անկախ հայրենիքի արժանի եք. պիտի հիշվիք դուք

իբրեւ օրինակ և ձեր անունը կիսամեռ աղգերու սիրտը պիտի բլ-
ժըշկե: Փա՛ռք ձեզի...»:

Զինքի դիմելու և ղինված պայքարով ազատագրության ու-
ղին էր մատնացուց անում «Արեւմուտքը», երբ հրապարակում
էր թուրքական բռնատիրության դեմ հունական ազատագրական
պայքարի դյուցազնական էջերը և կից նախաբանում ասում. Հու-
նաստանը «ատենուր մեր գեղեցիկ Հայաստանին դժբախտ վիճա-
կին վիճակակից էր, անոր պես կուլար, կհեծեր, ան Հունաստանը
հիմա նոր կկոչվի... երբ մեր Հայաստանին վրա դեռ նույն հին
քողը ծածկված է, մեր Հայաստանը դեռ մոխրի վրա նստած կող-
բա... Հայու սրտին տխրություն տվողը ան պիտի ըլլա, որ Հա-
յաստան դեռ նոր չի կոչվիր», ապա հարում, թե «ազգաց ամենին
իմաստուն խրատատուն, ամենին հանճարեղ, ամենին եռանդուն
դասատուն պատմությունն է»:

«Արեւմուտքը» և նրա խմբագիրն ավելի բացորոշ խոսել չէին
կարող:

Ստկայն, առանց շրջահայացության, առանց խորքից նախա-
պատրաստվելու ղինված պայքարի դիմելը «հինումին զենքերը»
առած «ժայռերուն ապավինելը», ինչպես դա արեցին շերքեղները,
առանց զգուշության և իրադրության բազմակողմանի հաշվառ-
ման, առանց դաշնակցի, առավել ևս հակառակորդի ուժերը, արդի
«ռազմամթերը» նկատի ունենալով զենք վերցնելը, ինչպես դա
արեց Շամիրը, նշանակում է դիմել կործանման: Այդպես ղնելով
հարցը, «Արեւմուտքի» խմբագիրը շեշտում էր. «Վրեպ մը ազ-
գության անհետելու առիթ եղած է շատ անգամ և քանի քանի
փոքր ժողովուրդներ ինկեր են և կիսամեռ կմաշին թեթև սխալի
համար», և ասլա՝ 1864-ին պարզաբանում էր, «որ քաջությունը
միայն չբաւեր աղգի մը կյանքը ապահովցնելու համար: Բազու-
կին քով միտք պետք է, որ դատե, կշռե և շարժելու կետը հայտ-
նե՝ բոլորտիքը եղածները մանր քննելով... Կիրկնենք՝ սոսկ քա-
ջությունը նահատակներ պատրաստելին ուրիշ արդյունք չունի»:

Այդ առումով էլ նա սրտամորմոք գրչով արձանագրում էր
հայրենի լեռներում արյուն հոսելու պարագան, բայց և 1864 թ.
արտակարգ ոգեշնչումով էր խոսում զեյթունցիների մարտիրո-
սության մասին: Ֆրանսիական պրոլետարիատի հզոր ելույթներին
ականատես եղած հրապարակախոսը երիցս զգուշավորության և

շրջահայացության կող էր անում՝ ոչ միայն նվաճածից, օրինակ՝ Ազգային սահմանադրությունից, չգրկվելու, այլ և նոր առաջընթաց ապահովելու համար: Ժամանակը, հանգամանքներն ու իրադրությունը նրա համար կարևոր, նույնիսկ վճռող պարագաներ էին: «Լուին գործ» տեսնել, ժողովրդին նախապատրաստել և նոր միայն վճռական քայլի դիմել,— այս էր Ոսկանյանի առաջադրած տակտիկան, որ նա քարոզում էր «Արևմուտքի» էջերից:

Ահա ինչու Ոսկանյանը ժողովրդի իրական լուսավորության ու կրթության ծավալման խնդիրը համարում էր երիտասարդ սերունդի համար «արժանի ապագա մը» և հայրենիքի համար՝ «պիտանի քաղաքացիներ պատրաստելը»:

Աշխարհով մեկ ցրված հայությանը, թուրքական դանազան քաղաքներում ապաստան որոնող հայերին «մեկ հողի վրա ու մեկ երկնքի ներքև» ամփոփված տեսնելու փափագով «Արևելքի» էջերից Ոսկանյանը դատապարտում էր զաղաթականությունը, հատկապես նկատի ունենալով դեպի ցարական Ռուսաստանի խորքերը կատարվող զանգվածային վերաբնակեցումները: Մինչդեռ «Արևմուտքում» նա գտնում էր, որ տարագիր հայերը «իրենց շարժումին պիտի կատարեն դեպի Հայաստանի և ոչ ուրիշ քաղաքի մի կողմը հակելով՝ մինչև վտարանդության վերջանալու օրը»: Իսկ այն ժամանակ՝ ռուս-թուրքական պատերազմի ներգործության տակ, Ոսկանյանը ցարական Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականությունը դիտում էր արևմտա-եվրոպական տերությունների դիրքորոշման հայեցակետից: Առհասարակ նա 50-ական թվականների կեսերին դեռևս ամբողջական պատկերացում չունեի ո՛չ Ռուսաստանի և ո՛չ էլ նրա հովանու տակ անհամեմատ բարեբախտ կյանքով ապրող հայության մասին, ինչպես մեկից ավելի անգամ խոստովանել է հենց ինքը:

Բայց ահա 1859 թ. ապրիլի երկրորդ կեսին Ս. Ոսկանյանը հյուրընկալում է Մ. Նալբանդյանին՝ առաջին հայ գործչին, որ կարող էր նրան լայն և իրական գաղափար տալ և՛ Ռուսաստանի, և՛ արևելահայության մասին: Որեք այլ վավերագիր, որ պատմեր երկու մեծ գործիչների այդ մտերիմ հանդիպման էության մասին չկա, բացի այն մատնագրից, որ գրել է նրանց համատեղ հակառակորդ Գ. Այվազովսկին: 1855-ից Ս. Ոսկանյանը, իսկ 1858 թ. Մ. Նալբանդյանն աննահանջ պայքար են մղել Այվա-

դովսկու խարդախանքների, զաղափարախոսություն ու մատնությունների դեմ: Հեռավոր Ռուսաստանում գտնվելով, Ալվադովսկին տեղեկություններ ուներ Նալբանդյանի և Ոսկանյանի Փարիզում կայացած հանդիպման, նույնիսկ նրանց մտերմիկ փոխընդունյի մասին: Նա արձանագրել է, որ Նալբանդյանը հանդիպելով Ոսկանյանին «հաղորդեց իր ոչ նվազ կործանարար զաղափարները»: Նրա գրությունում միաժամանակ շեշտվում է, որ Ոսկանյանը հայտնի է «իր հեղափոխական զաղափարներով... իր խռովասեր նկարագրով», որ նրա «Արևմուտքը» «շրջում է Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայերի ձեռքում»¹:

Մի կողմ թողնելով արտահայտչառճը, պիտի ասել, որ Ալվադովսկին չէր սխալվում: Նալբանդյանն ու Ոսկանյանը փոխադարձաբար բարեբար ներգործություն ունեցան միմյանց վրա: Դա է հաստատում «Արևմուտքի» մայիսի 15-ի համարում Ոսկանյանի ոչ մեծ, բայց իր արժեքով նշանակալից հաղորդումը. «Հյուսիսափայլ անուն ամսատետր մ'առինք Մոսկվաեն և բերկրալիք տեսանք, որ միտքի ազատության և լուսավորության տեսիլները ասպարեզ մ'ունին Ռուսիայի ազգայիններու մեջ... Մինչև այս վերջին տարիները Ռուսիայի հայք գրական անհոգությանը մը կթմրեին և ստուգիվ տրտմություն կպատճառեին ազգասեր սիրտերու: Այս մտական հարությունը բարի նշան է և հավաստի ենք, որ իր արդյունքը չպիտի ուշանա զգալի կերպով տարածվիլ բոլոր ազգին վրա: Զարմանալի երևույթ: Ուրկե՛ սկսավ մեր լուսավորությունը և ուր կապավինի հիմա...: Իզմիրի, Պոլիսի և ուրիշ քաղաքներու հայերը պիտի ամչնան տեսնելով, որ Հյուսիսեն կփայլի լույսը»:

Ոսկանյանի ոգևորությունը «Հյուսիսափայլով» հիմնավոր էր և դա իր արտահայտությունն է գտել «Արևմուտքի» էջերում: Նա «Արևմուտքի» հունիսյան համարներում արտատպեց Մ. Նալբանդյանի արդեն մեծ իրարանցում առաջացրած պամֆլետը՝ «Նամակ առ հրատարակողը»՝ Խալիբյանի և Ալվադովսկու դեմ, իսկ հանդեսի նույնամբերյան համարներում ղետեղվեց Նալբանդյան-

¹ ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առնթքեր Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ՝ Մատենադարան, Ա. Երիցյանի արխիվ, ԲՊԲ. 10, վ. 361:

նի առաջաբանը՝ էժ. Սյուլի «Թափառական հրեայի» թարգմանությունը:

«Մեր լրագրի փոշին, օր մը, մեզ ավելի պատիվ պիտի ընէ, քան թէ մեր գույգն և պակասավոր աշխատասիրությունը» — ոչ առանց իրավունքի գրել է «Արեւմուտքի» խմբագիրը: Նրա հանդեսներն այսօր գրադարանային հազվագյուտ նմուշներ են, իսկ «Արեւմուտքի» 1864—1865 թթ. համարները մեր գրապահոցներում բոլորովին չկան: Սույն անոտացիա-մատենագիտությունը, հունով լինելով, կօգնի ուսումնատիրոջներին ավելի մոտիկից ծանոթանալ Ստ. Ոսկանյանի հրապարակախոսությունը, հանդեսներում հրապարակված նյութերին, որոնք այստեղ նկարագրված են այնքան հանգամանորեն, որքան դա հնարավորություն է տալիս մատենագիտական տեղեկատուն:

Մ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

«Ա Ր Ե Վ Ե Լ Ք»

1 8 5 5

№ 1, հուլիսի 1, էջ 1—32

1. Ս. Ոսկանյան, Հառաջաբան, էջ 1—3:

Հանդեսի հրատարակությունը և խնդիրները

«Երկար ատենեն ի վեր մեր բարեկամները կաղաչեին, որ բանասիրական տետրակ մը հրատարակեմք Բարիզի մեջ և մեր սիրելի ազգին մտական կարոտությունը, որչափ և հնար է, լնումք՝ ճշմարիտ գրագիտության ճաշակը տալով անոր... Արևելք, գոնե առ այժմ, քաղաքական նյութերն զատ ամեն առարկայի վրա կրնա գրել... Հուսամք թե ազգը քսան տարիեն ի վեր իմաստականերու սուտումուտ գովեստը և անամոթ շողոքորթությունը լսելն ետե, քիչ մ'ալ ճշմարիտ քննության և անշահասեր խրատի ականջ պիտի դնեն... Արևելք այն աստիճան մեղր բերան չպիտի ըլլա, և քանի մը մարդերու հաճելի ըլլալու համար ճշմարտության երեսը չպիտի թքնեն կամ մրոտեն, այլ պիտի աշխատի, որ մեր ողորմելի ազգը իր այժմյա բուն վիճակը իմանա և իր մահաբույր վերքերու դարման մը տանի»:

2. Գիտական, էջ 5—7:

Երկրաշարժի առաջացումը՝ ըստ երկրաբան Հեֆերի ղեկույման ֆրանսիական ակադեմիայում: Առաջադրվող թեզը կարիք ունի ապացույցի. «Նոր փորձի մը սպասելու է»:

3. Դատական, էջ 7—9:

Համընկի բանաստեղծական դիմադրիժը: «Անգյուտ և երևելի» հեղինակի «փիլիսոփայական դրուբյունը մեզի անթերի չերևար», բայց «երկար առեն մեր սիրելի հեղինակը եղած է»:

4. Լամբնե, Արի զինվոր, էջ 9—11:

Արձակ բանաստեղծություն նվիրված արդարության համար մարտի նետվող զինվորին, որ պատասխանում է կրկնվող հարցին. «Յո՛ւ երթաս, արի զինվոր»:

5. Լամբնե, Վտարանդի, էջ 12—13:

Արձակ բանաստեղծություն, որ պատկերում է թափառող վրտարանդիի վիճակը. «Ամեն տեղ մինակ է վտարանդին»:

6. Վիպական, էջ 14—15:

Վիպասանուհի Տյուրայի «Ուրիքա» վեպի բնութագրությունը՝ «վիպական սեռի մեջ շատ ազնիվ գրված մը կհամարվի»: Հեղինակը «վեհ հատկություններու տեր էր»:

7. Տյուրա, Ուրիքա, էջ 15—23:

Վեպի թարգմանությունը՝ թարգմանչի ծանոթագրություններով: Շարունակությունը՝ № 2—6:

8. Բանահյուսական, էջ 24:

Հակիրճ խոսք ազգային բանահյուսության ու բանաստեղծության մասին. «Մեր ազգը այնքան լացավ, որ հիմա ո՛չ Վլա և ո՛չ կերգե... Արևելքը բան մը չպիտի խնայե, որ հայկյան քնարը ճշմարիտ բանահյուսության մեջ վարժվի»:

9. Ապականություն, էջ 24—25:

Կարճ տողերով երգ, վերջում՝ «Թարգմանություն»:

10. Այլալիք, էջ 26—30:

Զանազան լուրեր. ա) Բանվորական մի ընտանիքի կրոնական հալածման մասին, բ) Դրվագ Ֆրանսիայի պատկերասրահից և երկու առաքյալների դիմապատկերի շուրջը. գ) Լոնդոնի պատկերասրահում հսկող ոստիկանը և խորամանկ գողը:

11. Տիկին Ժիբարտենի մահը, էջ 30—32:

Բանաստեղծուհու և դրամատուրգի գնահատանքը. «Մեր դարի ամենն երևելի կիներու կարգը կրնա գրվիլ»:

12. Ս. Ոսկանյան, Հայր Ագուլիկ, էջ 33—45:

Հակապապական և հակամխիթարյանական պամֆլետ: «Բաղմալեպի» պապական դրույթների մերկացումը, ըմբոստություն Հռոմի դեմ:

13. Պատմական: Ժերար տը Ներվալ, էջ 46—55:

Ֆրանսիական ռոմանտիկ բանաստեղծի բնութագրությունը և ողբերգական մահվան պատումը. «Ֆրանսա ճշմարիտ հրազետ մը և բարի մարդ մը կորուս, թատրը՝ քնքուշ հեղինակ մը, և արհեստը՝ հրկնաթև հրեակայություն մը»: Վերջում մի հայի չափածո արձագանքը: Ներվալը հայերի մասին:

14. Տյուրա, Ուրիֆա, էջ 55—64: Տե՛ս 6,7:

№ 3, օգոստոսի 1, էջ 65—96

15. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), Գիտական, էջ 65:

Ազգ. «Արևելքը սիրով և բերկրալի սրտով կհրատարակե» Հ. Թյույսյուլյանի հոդվածը, բայց նրա առաջին խմբագիր Ս. Ոսկանյանը «ուրիշի մը գրվածի» համար պատասխանատու չէ. հանդեսը «անփակ տապալանի մ'է նաև թշնամիներու համար», եթե գրվածքը «Ֆրանսայի օրենքեն դուրս չէ»:

16. Հ. Թյույսյուլյան, Մարդաբանություն, էջ 66—70:

Գիտական հաղորդում նորահայտ երկու վայրենիների ցուցադրության մասին Փարիզում:

17. Տ. Ռ. Նուսուֆյան, Բնալուծական նոր գլուխ, էջ 70—73:

Կարմիր ֆոսֆորի, ինչպես և նրա վնասաբեր հատկությունների շուրջը:

18. Ս. Ոսկանյան, Արգո Զունդին տետրակը, էջ 73—78:

Գրախոսական Ա. Զունդի «Մուրատյան վարժարան» գրքույկի մասին. Մուրատյան հիտակի գործադրությունը, Մխիթարյանների և վանապետ Հյուրմյուլյանի վարքագծի քննադատությունը. «Վենետիկի վանքը Մուրատյան վարժարանը... իրեն սեպհական կալված մը ընել կաշխատի և դիտավորություն ունի... Արևելքը անտարբեր չկրնար մնալ»:

19. Հարմա (Ս. Ոսկանյան), Գրագիտական, էջ 78—91:

Գրախոսական նվիրված Տեղանելիի «Թե որքան կինները բամբասակեր են» և «Թե որքան կինները գովվել են» ֆրանսիերեն հատրնտիր ժողովածուներին: Հարուցվում է կանանց իրավունքի հարցը:

20. Այլևայլ, էջ 92:

Գեորգ Թադևոսյանի ավարտական քննության շուրջը՝ Փարիզի բժշկական դպրոցում. «Հուսանք թե... մեր ազգին հառաջդիմության պիտի աշխատի»:

21. Տյուրա, Ուրիֆա, էջ 93—96: Տե՛ս 6, 7:

№ 4, օգոստոսի 15, էջ 97—128

22. Ս. Ոսկանյան, Մուրատյան վարժարան: Վեներիկի վաճառքի նենգությունը, էջ 97—106:

Մուրատյան կտակը, նպատակը և տնօրինությունը: Նենգափոխումը և կաթոլիկական դաստիարակության ծառայեցնելը. «Ազդը կրոնն վեր կդնեմք, կրոնը կընդունիմք, այլ անոր գերի չենք ըլլար, կրոնը կպաշտեմք, այլ ազգությունը անոր չեմք զոհեր... մարդ ազատ ծնած է»: Աբբասյանը Հյուրմյուղյանը և վարդապետ Սարգիս Թեոդորյանը: «Եթե Բագմավեպը ըսելիք մը ունի թո՛ղ երևան ելլա, ես եմ բոլոր վանքին ամբաստան և կստորագրեմ»:

23. Հարմա (Ս. Ոսկանյան), Թշվառության հառաչը, էջ 107—110:

Բանաստեղծություն: Թշվառ կացություն մարտնչող ժանր մտորումներով ննջել է. «Ո՛հ երանի թե չարթըննա»: Վերջում՝ «Թարգմանություն»:

24. Տիգրան Փիշտիմալյան, Քոռնեյ, էջ 111—115:

Դրամատուրգի կյանքը և ստեղծագործությունները. «Ազատ և անիշխան ոգի մը ունեի... անմահական մարդոց քարին վրա յուր անունն ալ դրոշմեցավ»: Մանոթագրություն մը Կոռնելի հայ հերոսի մասին և «Բոլիեոք» «Վեհ և ազդու ողբերգությունը» հայերեն թարգմանելու հարցադրում:

25. Հարմա (Ս. Ոսկանյան), Գիշերադեմ միաբանություն մը, էջ 115—118:

Վեներիկի Մխիթարյանների դեմ՝ Մուրատյան կտակը նեն-

գափոխելու առթիւ, և ընդդէմ կաթողիկոսությունը հայոց մեջ տա-
րածելու նրանց փորձերի. «Մխիթարյանք... կերդնումք... գրով,
խոսքով և գործով ձեր անիրավ կամքին դեմ զինել, և մինչև մեր
արյունի ետին կաթիլը կուլիլ ազգը ձեր ճիրանե ազատելու հա-
մար»:

26. Այլեւայլ, էջ 119—123:

Ձանազան լուրեր. ա) Ընդդէմ «Միեքլը» ֆրանսերեն թեր-
թի, որ «հայ ազգին ծանր խոսքեր կըսե», նաև կոչ՝ ճանաչել ու
պաշտպանել ազգի պատիւը. բ) Սորբոնի համալսարանի մասին
և ուսումնառութեան փառաբանություն, գ) Ժամագործի կտակի
շուրջը:

27. Տյուրա, Ուրիա, էջ 123—128: Տե՛ս 6, 7:

№ 5, սեպտեմբերի 1, էջ 129—160

28. Հարմա (Ս. Ոսկանյան), Վենետիկի վանքին բարոյա-
կանը, էջ 129—133:

Ս. Ղազարում տիրող բարքերը, ընդհարումները կրոնավոր-
ների միջև, որի հետևանքով այնտեղ «անօրեննութեան աթոռ մը
կկանգնե»: Հյուրմուկյանի քարոզների դեմ. «Հայ ազգ զարթի՛ր,
խղճատանքդ վտանգի մեջ է, ելի՛ր, պաշտպանե՛ր զայն արիարար»:

29. Հարմա (Ս. Ոսկանյան), Շարլը տասներորդի անկումը,
էջ 134—146:

Ահնարկ նվիրւած Ֆրանսիայի 1830 թ. հուլիսյան օրերի
պատմութեանը, ժողովրդական հուզումներին և ասպտամբական
շարժմանը. «Ո՞վ, փաղաքուշե մը ուրիշ, կրնա հաստատել, թե
ժողովուրդի մը արյունը թափողը, այն ժողովուրդին դահիճը չէ:
Հայրենասերը միայն հայրենիքի արժանի է, վասնզի անիկա մի-
այն անոր իրավունքին դեմ չզինիր, և անով միայն իրավունք
կունենա անոր արևը վայելելու և օդը ծծելու»:

30. Աղբսագիր անյակ ձեռքը, էջ 147:

Ֆրանկլինի մասին իբրև փիլիսոփա-բարոյագետի, որի բա-
րոյագիտությունը փափագելի է, որ «մեր ազգին մեջ տարած-
վեր»: Նա «ընդհանուր մարդկութեան փառքն է»:

31. (Բ. Ֆրանկլին), Ադեսագիր, էջ 147—149:

Նամակ երբեմնի պատանեկության ընկերներին՝ ալլաբանական հորդորներով՝ «ազատությունը պաշտպանել»:

32. Այլևայլ, Վիկդորիա քագունին, էջ 149—157:

Կենսագրական ակնարկ նվիրված Անդրիայի թագուհուն՝ փառիզում գտնվելու առթիվ:

33. Տյուրա, Ուրիֆա, էջ 157—160: Տե՛ս 6, 7:

№ 6, սեպտեմբերի 15, էջ 161—192

34. Ս. Ոսկանյան, Մուրադյան կտակը, էջ 161—166:

Հայրենասիրական մղումով «հայոց ազգին» թողնված կտակը (շուրջ 1.400.000 ֆրանկ) պետք է ծառայեցվի նրա որբերին, իսկ այն հափշտակողների և նենգափոխողների դեմ հարկ է բողոքել «ամեն տեղ՝ այսօր, վաղը և հարածամ... որպեսզի օր մը մեր թոռերը չըսեն «ի՛նչ վատ հայրերու զավակներ ենք»:

35. Հրանտ (Ս. Ոսկանյան), Մխիթարյան ուխտին նպատակը, էջ 166—175:

«Ջատագովություն» գրքույկի առթիվ մերկացվում է Մխիթարյանների հիսուսյան էությունը, պապական պրոպագանդին լծակից լինելը:

36. Հարմա (Ս. Ոսկանյան), Ա. Տյումային տղուն քառերգությունը, էջ 175—180:

Ալ. Դյումա-որդու «Կես-աշխարհ» թատերգությունը. «Լուսավորությունը բաված բանը... երես ետև ունի... Երեսը ամեն տեսակ աղնիվ գույներով և յուզերով ներկյալ և շարքյալ է... Պատկերին ետևը, ընդհակառակն, տրտում և մութ գույներով... զարդարյալ է»: Այդպիսին է նաև Եվրոպան, որը «երեսը անարատ, սիրտը որդնահար էակի մը կնմանի»: Դյումա-որդին ցույց է տալիս «Կես-աշխարհի»՝ «Լուսավորության երեսին և ետևին մեջտեղը կամ միջավայրը». «Այդ մը, ինչպես մերը, որ կջանա լուսվոր Եվրոպայի շավիղին հետևիլ, անհնարին զգուշություն ընելու է, որ կույր զկուրայն այն շավիղին չհետևի և լույս առնելու փափագով անել ճամբայի մը մեջ չըջնա և չկորսվի»:

37. Այլևայլ, էջ 180—185:

Համառոտ նյութեր և լուրեր. ա) Ռուսական կայսրի համար կեղծամ («սուտ-մաղ») ձեռք բերելու պատմությունը. բ) Պարտիզայանի սրամիտ պատասխանն ղեղնամորուս իր իշխանին. գ) Շփթիկ փեսայի սրամիտ արգարացումը. դ) Բնագետ Բյուֆոնին թուղ առաքելու պատումը. ե) Նախարարը ներում է կատակող շինականին. զ) Մի կնոջ կծու պատասխանը տաղտուկ պատճառող քարոզիչ վարդապետին. է) Աղնվականության դերը ֆրանսիական հեղափոխության մեջ. ը) Պապական հալածանքը հրեաների դեմ. թ) Հրեայի սարկաստիկ պատասխանը հավատափոխ լինելու հոռմեական աղանդավորների առաջարկին. ժ) Կարճահասակի հանդուգն պատասխանը թագավորին. ժա) Թագաժառանգի և պաշտոնակալի (մինիստրի) երկխոսությունը. ժբ) Սրամիտ խոսքը անդարմանելի հարված է պատճառում. ժգ) Մահապարտ զինվորին ներում շնորհելը. ժդ) Հասունյանը և Հյուրմյուղյանը:

38. Տյուրա, Ուրիֆա, էջ 186—192: Տե՛ս 6, 7:

№ 7, հոկտեմբերի 1, էջ 193—224

39. Հարմա (Ս. Ոսկանյան), Ազգային, էջ 193—198:

Ղրիմի պատերազմը, հետևանքները և հայ ժողովուրդը: Բելգիայի թագուհու ճամփորդական նոթերի քննադատությունը: Հայ ժողովրդի նկատմամբ ցուցաբերվող անտարբերությանը կարող ենք վերջ տալ «մեր էությունը հայտնելով և մեր ընկերական վիճակը երևան հանելով օտար ազգերու առջև»:

40. Հարմա (Ս. Ոսկանյան), Տիկին Լավալեքին արիությունը, էջ 198—202:

Նապոլեոն Բոնապարտի մերձավոր Լավալետի դատապարտությունից ազատվելը կնոջ անձնուրաց հնարամտության շնորհիվ:

41. Գրազիտական: Լաշամպուտին առակները, էջ 203—209:

Ֆրանսիական առակագիր-բանաստեղծի ստեղծագործական զիմագիծը, առակների վերլուծությունը՝ հայերեն-չափածո թարգմանությամբ. «Լաշանպուտին ազատությունը, մարդկային ազգը շատ կսիրե, թշվառ մարդերու և հարստահար ազգերու վրա շատ կըթա... մենք ալ իրեն համամիտ ենք այս կողմն»:

են «Ճիպուռն ու մրջյունը» առակի տարբերակը, «Փայտ ու ածուխ», «Ծաղիկ ու ամպ», «Կաթիլ ջրո», «Գառնուկ և թուփ» առակները:

42. Այլևայլ, էջ 210—224:

Համառոտ հոգվածներ, լուրեր, բանասիրականներ. ա) Հոռմեական եպիսկոպոսի առեանգումը. բ) Իսպանիայում գործադրվող «նոր և ազատական» օրենքները, գ) Զիարշավ Փարիզում. դ) Սև ծովի աղիության մասին. ե) «Թայմզ» լրագիրը. զ) Սևաստոպոլի անկման արձագանքը Կ. Պոլսում. է) Վարպետորդի զինվորի խոստովանությունը. ը) Ֆրանսիական լրագիրը հնագույն հայկական նավարկության մասին. թ) Ճարտարագետ վաճառական Մ. Մանանյանի հաջողությունը Փարիզի ցուցահանդեսում. ժ) Աշակերտների հուզումները Մուրատյան վարժարանում, կից՝ սատիրական չափածո Հյուրմյուզյանի դեմ. ժա) Օտարերկրյա մամուլի տարածման արգելքը Ռուսաստանում և դիպված այդ առթիվ. ժբ) Նոր մոլորակի հայտնաբերում. ժգ) Մարդկային ցուցահանդես Ամերիկայում՝ «մեր դարու ամենե անլուր երևույթը». ժդ) Հայերի գաղթը Ռուսաստան. ժե) Ռուս կալանավորի վերադարձը Ֆրանսիայից. ժզ) Ղրիմի աղգաբնակչությունը. ժէ) Աղոթք այգեգործությանը վնասող որդերի դեմ. ժը) Զիու հավատարմությունը. ժթ) Ֆրանսիական ժողովրդի վիճակագրություն:

№ 8, հոկտեմբերի 15, էջ 225—256

43. Հարմա (Ս. Ոսկանյան) Տրդատ աղբիւն, էջ 225—228:

Մ. Խորենացին Տրդատ թագավորի մասին, կուլրում ցուցադրվող Տրդատի արձանը: Վերջում՝ չափածո. «Տրդատ ոչ միայն մեծ թագավոր է, այլև քրիստոնյա թագավոր... և իր անունը միշտ կապյալ պիտի մնա կրոնական հեղաշրջումի մը հետ, որու ինքը եղալ առաջին և երևելի զոհը»:

44. Վահե (Ս. Ոսկանյան), Հյուրմյուզյանին տետրակը, էջ 228—231:

Վենետիկի Մխիթարյան ուխտի արքահայր Հյուրմյուզյանի ֆրանսերեն գրքույկի գրադատականը: Նրա հարձակումներից պաշտպանում է Ս. Թեոդորյան, Գ. Ալվազովսկի և Ամ. Գալֆայան վարդապետներին և Ա. Զունդին: Բանավեճի մարտակոչ է հղում հեղինակին. «Այո՛ կամ ո՛չ պատասխան մը տուր, որպես-

գի... նորեն մեր կռիվը շարունակենք աղվեսադեմ կրոնավորնե-
րուդ հետ»:

45. Հարմա (Ս. Ոսկանյան), Մուրադյան ոգի, էջ 231—237:

Զոն նվիրված աղագային բարերար Մուրադյանին՝ նրա կտա-
կի առթիվ, և վրեժի կոչ՝ ընդդեմ կտակը նենգողների:

46. Թաւրական, էջ 237:

Աղդ, որ տպագրում է Ֆլորիանի վատակերգությունը. Ֆլո-
րիանը «իբրև առակագիր, Լաֆոնդենե ետե, առաջինն ինքն է,
իբրև արձակ մատենագիր անցյալ դարու երկրորդական կարգի
հեղինակներն հառաջագեմ կհամարվի»:

47. Ֆլորիան, Ժանո և Քոլեն, էջ 238—250:

Ֆրանսիական հեղինակի վատակերգությունը:

Թարգմանությունը Ս. Ոսկանյանի: Շարունակությունը՝ №
9, 10:

48. Այլեայլ, էջ 250—256:

Հակիրճ հաղորդումներ. ա) Նոր առևանգման փորձ Հոմի
պապական միջավայրից, բ) Գ. Կոստանդյանի հրատարակած «Ե-
գիպտական նշանագիրք» տախտակ-աղյուսակի մասին. գ) Նյու-
Յորքի օրագրերի տարօրինակ աղդը. դ) Մի կնոջ հնարամտու-
թյունը քանտարկված ամուսնու հետ տեսակցելու պահին. ե) Գեր-
մանական թերթի հոդվածը ինքնակոչ հայազգի Լեոն իշխանի
մասին. «Թշվառ Հայաստան, — նկատում է վերջում «Արևելքը», —
նայե՛ք ուրկե ուր կիյնա պատիվդ և մեկը չեկեր զան պաշտպանե-
լու համար...». զ) Դյոսմա-որդու պիեսի բեմադրության ժամա-
նակ «Լեոն սուտանուն իշխանի» հիշատակությունը. է) Հյուրմյուզ-
յանի ծաղրանկարի շուրջը. ը) Քանդակագործ Ռյուտը:

№ 9, նոյեմբերի 1, էջ 257—288

49. Վահե (Ս. Ոսկանյան), Մուրադյան կտակը և Հյուրմյուզ-
յանը էջ 257—261:

Բարերար Սամվել Մուրադյանը կտակն ազգին է թողել,
մինչդեռ Մխիթարյանները, Հյուրմյուզյանը հատուկ հայտարարու-
թյամբ սեփականում են կտակով հիմնված վարժարանը՝ աղավա-
ղելով կտակագիրը. «Կտակի մը տառերու հետ չի խաղացվիր»:

Մխիթարյանը, գիտցած ըլլաք, անոր ամեն մեկ գիծին վրա արդարության թուրը կ'սկեմ»:

50. Հարմա (Ս. Ոսկանյան), Հեծեգիր Մարոյին գիրքը, էջ 161—265:

Մորոյի ստեղծագործության քննությունը. «Ճշմարիտ հանճար մը և ահարկու դաս մը կպարունակե և կրկնակի մեր ուշը կըրաւի»։ Վերջում նրա «Հիւլանդատունի հիշատակ մը» բանաստեղծությունը:

51. Ֆլորիան, Ժանո և Քոլեն, էջ 266—275: Տե՛ս 46, 47:

52. Պատմական: Ժյուրայի ստուկը: էջ 276—278:

Հակակաթողիկական պատում՝ 121 տարեկան ստրուկին ազատություն տալու շուրջը. «Բարը թագավոր ընել ամեն քրիստոնյա մարդերու և ամեն քրիստոնյա ազգի վրա», — ահա պապականների նպատակը, մինչդեռ «բարությունը ազատությունը կդատապարտե, միտքը կդատապարտե, քննությունը կդատապարտե, խիղճը շղթայի տակ կդնե»:

53. Այլեայլ, էջ 278—288:

Հակիրճ լուրեր, թղթակցություններ, պատումներ. ա) Ռուսական առաջին պարբերականը. «Քիչ փոք կամ ժողովուրդ կա, ու հայերու նման օրագիրներու հարգը չճանչնա... Երանի՜ թե մեծ Պետրոսի ըրածե խրատ առնեին»։ բ) Ուղղափառ և հռոմեական երկու հույների բանակոծվել. «Ո՛հ, կրոնական մոլի եռանդ, մինչև վաշտենիներու աստիճանը կտանիս զմարդ»։ գ) Կարսի գլխավոր արձագանքը և խոսք հայերին. դ) Հռոմեական բարոզիչների բարբարոսությունը և դատը Ալժիրում, մի նոր Մաղնպայի մասին. ե) Պարսիկ գուշակողը և ուղևորը. զ) Ծաղրաբառյակ Հյուրմյուղյանի դեմ. է) Սևաստոպոլի «անակնունելի ընդդիմությունը» և Թոթլպեն ղորավարը. ը) Անգլիացի նավատիրոջ մեկնումը Սևաստոպոլ. թ) Զորապետ Պեպութոֆի մասին. ժ) Պեպութոֆի նկարն անգլիական թերթում. ժա) Քուլթախի հայերը. ժբ) Շոգին և երաժշտությունը. ժգ) Ֆրանսիայի ճեմարանը, նրա կազմում չընտրված փիլիսոփաներն ու բարոյագետները. «Ճեմարանը մարդուն գլուխը չի քններ, վրնակը կնայի, եթե խոնարհիլ, ծոխի գիտե՛ անցի՛, կըսե եկողին և անմահ կընե զանիկա... մինչև մեռնելու օրը»:

54. Վահե (Ս. Ոսկանյան), Սպանիայի կրոնավորները, էջ 289—294:

Կրոնական մոլեռանդության հետեանքներն իսպանիայում և Նապոլեոն Բոնապարտը:

55. Հարմա (Ս. Ոսկանյան), Դատական, էջ 294—299:

Գրաքննադատության վիճակը մեզանում և նրա խնդիրները: «գովե՛ կամ լռե՛» սկզբունքի դեմ: «Հայ բանադատը կրոնադատ-վի ուրեմն իր պաշտոնն հրաժարիլ, գրիչը ոտքի տակ առնել, կամ Ասիայի ալլանդակ կերպերու հպատակիլ, գովիլ երբ գովելու մարմաջը կզգա անիկա, և լռել, երբ լռելու հրամանը կուզա անոր կամքին կողմե... Ասիայի կերպը ընդունիլը անհնարին է և մարդը մարդութենե կհանե. Արևելքին շարագիրը այս վիճակի մեջ կգտնվի հիմա և... այս անուշ վիճակ մը չէ... Այլ որքան որ դատականը մեր ազգին մեջ չի մտնա, արմատ չի գտնե, չի մշակ-վի, մեր ազգը ոչ առաջ երթալիք ունի և ոչ տոհմային գրագիտա-թյան մը տեր ըլլալու է երբեք... Մեկդի թողունք մարդը, իբ տե-սիլը քնենք և դատելու վահանը դգենուք մեյմը, որ ճշմարիտ և հուռթի բանակոխիլը մեր մեջն ալ մտնա և զմեզ անձնական կը-ռիվներե ազատե: Ազգային շահը այս զոհը կպահանջն և թշնամի սիրտը կհամարձակի մերժել զայն... Ա՛հ հայրենակիցք իմ հե-րի՛ք է, ժամանակը եկավ, որ սթափինք, նայինք դեպի ապագան և ոչ դեպի սուտ նախապաշարումները, չմոռնա՛նք երբեք, որ պատմության վճիռը ազգի մը վրա մահաբեր հարվածի ծանրու-թյունը ունի»:

56. Ֆլորիան, Ժանո և Քոլեն, էջ 300—310: Տե՛ս 46, 47:

57. Վիպական: Ամիսի կամ սիրո նախառակ օրհորդ մի, էջ 310—319:

Պատմավածք անհամապատասխան ամուսնության մասին՝ ֆրանսիական կյանքից: Հեղինակը հավանաբար Ս. Ոսկանյանն է:

58. Ալլեայլ, էջ 319—320:

Ֆրանսիացի բժիշկ Քենարի նամակը Ս. Ոսկանյանին: Պարս-կական շահի ֆրանսիացի բժիշկ Քլոքեի մահվան մասին:

59. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), Ազդ, էջ 321:

«Արևելքը» հրատարակելու դժվարությունները և հուսադրում, որ «ամեն հոգ և խնամ» կտարվի կարգավորելու նրա լույս ընծայումը և ժամանակին բաժանորդներին հասցնելը:

60. Ս. Ոսկանյան, Տ. Պողոս ամիրային տետրակը և Յունիվերս, էջ 322—324:

Հայտնի ամիրա Պողոս Տատյանը Փարիզում ֆրանսերեն հրատարակել է տետրակ, ուր փորձում է անտեսել հայ և հռոմեական եկեղեցիների դավանաբանական տարբերությունը և հնարավոր է համարում նրանց մերձեցումը: «Արևելքը» չի անդրադարձել տետրակին՝ դավանաբանական կռիվ առիթ չտալու համար: «Մասյաց աղավնին» և ֆրանսիական «Յունիվերս» հանդեսը դրվատել են. «Ա՛յ հիմա լռություն պահել չըլլար. հայ եկեղեցիին պատիվը հայտնապես կանարգվի... Անհոգությունը աններելի է և հաղթվելու նշան կրնա համարվիլ. լռել չըլլար, վասնզի մենք ալ քսելիք ունինք»:

61. Վահե (Ս. Ոսկանյան), Մխիթարյանին վատուրյունը, էջ 324—331:

«Մեր ազգին արտաքին թշնամիները բազմաթիվ և ահարկու են արդարև, այլ ներքին թշնամիները ավելի վնաս կուտան և մեր էությունը ուղղակի կսպառնան հիմա... Այս ետքիներե ամենն ուխերիմը և վատթարը Մխիթարյանն է... անոր համար մեզի սուրբ պարտք մը կհամարինք ասպարեզն ետ չի քաշվիլ, ընդհակառակը... ի միտ դրեր ենք ամեն կերպերը գործ ածել և մինչև մեր արյան հետին կաթիլը սպառելու վայրկյանը Մխիթարյանին դեմ դնել»: «Բաղմամբեպը» ազդարարել է, թե «հռոմեական եկեղեցին դուրս լուսավորություն չիկա», միաբանության «Հայտարարությունը» նենգափոխում է իրադարձությունները. «Հույս կա մի՞, որ օր մը ազատության սերը զարթնու Հայկա թողոքու սիրտին մեջ: Այո՞, և մենք բան մը չի պիտի խնայենք մեր կողմն»:

62. Վիպական, էջ 331—332:

Համառոտ նախաբան Շատոբրիանի «Հետին Ապենսերաթ» վեպի մասին, որը «Ֆրանսայի գրադիտության մեջ շատ հարգ ունի և ամեն կողմն հաճախարարպես կգովվի... Երանի՜ թե մեր ազ-

գայիւնները Ապենսերածը կարդալով քիչ մը Հայաստանը հիշեին
և անոր վեհ ավերակներու մեջ գաղթական ընտանիքներու փոշին
և ոսկրոտին բնութենին»:

63. Շատորիան, Հեաին Ապենսերած, էջ 333—341:

Վեպի Թարգմանությունը, որը, թեև չի նշված, կատարել է
Ս. Ոսկանյանը (տե՛ս «Արևմուտք», № 9): Շարունակությունը՝
№ 12—14:

64. Շատորիան, Սեր հայրենյաց, էջ 342—343:

Ոգեշունչ խոսք հայրենասիրության մասին. «Մեր ծնած երկրին
սահմաններեն անդին ամեն բան մեզի պզտիկ կերևա և մեր կոր-
սընցուցածին շուքն է միայն: Հայրենյաց սիրով չնչին բաները
մեզի անգին կերևան, բավական է, որ մեր երկրեն ըլլան և մեզի
հետ բերած»:

Թարգմանությունը՝ Հ. Փիրիմյան:

65. Ժանլիս Տիկին, Ժանլիս Տիկին ու Ժ. Ժ. Ռուսո, էջ 343—
346:

Հանդիպում Ժ. Ժ. Ռուսոյի հետ. «Իրմե ավելի սիրուն ու ի-
րեն պես ծանրակաց հեղինակ ոչ երբեք տեսեր եմ»: Թարգմանու-
թյունը՝ Հ. Փիրիմյան:

66. Այլեայլ, էջ 347:

Երկտող հաղորդումներ. ա) Մառախուղը և գողերը. բ) Աշ-
խարհի և Իտալիայի թատրոնների թիվը. գ) Հեռագրի գինը:

67. Հ. Թյուսյուզյան, Մրտառուչ պատկեր համաշխարհական
քանկության, էջ 347—349:

Մսի և հացի գինը երկրի խոշոր քաղաքներում: «Պոլսո վի-
ճակը շատ տխուր» է:

68. (Փարիզի մամուլը), էջ 349—350:

Թերթերի և հանդեսների ցանկը՝ ըստ դիմագծի և պարբերա-
կանության:

69. Հ. Թյուսյուզյան, Գաղթականություն հայոց ի Թունիսո-
նիյա (Algerie) էջ 350—352:

Հայերի Ալժիր գաղթելուն նվիրված ֆրանսերեն գրքույկի հա-
կիրճ գրախոսականը:

70. Վահե (Ս. Ոսկանյան), Ազգային, էջ 353—358:

Կարսի անկման առթիվ և դրա ազգային նշանակությունը: Ռուսական արտաքին քաղաքականության դատապարտում: Անգլիան Հնդկաստանում իր տիրապետությունը հաստատուն պահելու համար է հակադրվում Ռուսաստանին: Ճնշումն ու հալածանքը, «անտանելի տառապանքները» նահատակ ժողովուրդներին Ռուսաստանի գիրկն են նետում: Գաղթի դատապարտում, և զգուշացում՝ չդառնալ քաղաքական գաղտնի նպատակների գործիք:

71. Հ. Թյույսյուզյան, Լեզակ (Indigo) — Ճեֆրի, էջ 358—372:

Կուլտուրայի մշակության և պատրաստման ագրոտեխնիկան: Ուղեկցվում է հակիրճ նախաբանով, ուր հեղինակը կատարում է «Արեւելքի» հանձնարարությունը և դրվատում հանդեսի նպատակը՝ «տգիտության Հիդրային գլուխը ջախջախել»: Նաև կոչ՝ «Ժամ է արդարև մեկ դրոշակի տակ գումարվելով անհաղթելի պատնշի մը կանգնեցնել, մի՛ սիրտ և մի՛ հոգի ըլլալ և արշավել լուսավորության օրհնյալ եղերքները, վասնզի միությունն է ուժ տվողը... Մեր նպատակն է ըստ կարյաց մերոց ազգը լուսավորել Եվրոպայի սքանչելի գյուտերը ճանշցնելով, մանավանդ երկրագործության սահմանին մեջ, որն որ մեր ուսմանց նյութը եղած է մասնավորապես»: Շարունակությունը՝ № 13:

72 Ա. Գ. (Ս. Ոսկանյան), Բանահյուսական: Կես գիշեր, մութ տաքի, էջ 372—375:

Ամանորյա դառն մտորումներ: Չափածո: Հավանաբար ինքնաեկենսագրական աստառ ունի և հեղինակը Ս. Ոսկանյանն է:

73. Վ. Մ. (Ս. Ոսկանյան), Պ. Ժյուլ Սիմոնին գիրքը, էջ 375—379:

Գրախոսական Ժ. Սիմոնի Ֆրանսերեն «Պարտ» («Պարտք») գրքին, որ «ոչ միայն հասարակության հաճելի եղավ, այլև ճեմարանն իր արժանի պսակը առավ»: Գրքի բովանդակությունը, հատկապես ազատության կատեգորիայի ըմբռնումը: «Կհորդորենք բոլոր հայ ուսումնականները այս գիրքի վրա խորհիլ, եր-

կարորեն խորհիլ... Կհորդորենք ազատության դավանանքը ունեցողը, ինչպես նաև ճշմարիտ բարոյականի պաշտպանը, այս ընտիր գիրքը անաշու քննել...»:

74. Այլեայլ, էջ 379—383:

Հակիրճ հորվածներ. ա) Միքելի բանահյուսը. լեհ բանաստեղծ Ադամ Միցկևիչի կյանքը և ստեղծագործական բնութագիրը. բ) Տավիտ տ'Անժե անդրիագործը. Ֆրանսիայի հանրահայտ քանդակագործ Դավիթ դ'Անժեի դիմագիծը՝ որպես «երևելի անդրիագործի... և ազատական, հայրենասեր և վեհ բարքի տեր մարդու մը»:

75. Շատորիան, Հետին Ապենսերած, էջ 383—384: Տե՛ս 62, 63:

1 8 5 6

№ 13, հունվարի 1, էջ 385—416:

76. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), (Ագդ), էջ 385:

«Արևելքը» Պոլսից և այլ քաղաքներից ստանում է բողոքներ Պողոս Տատյանի գրքույկի դեմ. «ամենե նշանավորը» (Պոլսից) Կհրատարակենք հաջորդ համարում՝ «հոժար սրտիվ»:

77. Վանե (Ս. Ոսկանյան), Սեն-Մար Ժիրարտենի հոդվածը և Արևելք, էջ 386—389:

Ղրիմի պատերազմի հնարավոր ավարտի առթիվ. «Ի՞նչ ճամբա բռնել հարկ է... Արևելքին բոլոր շարագիրները համամիտ են երևելի հեղինակին... Հայաստան այն արհամարհանքի արժանի չէ, որով մինչև հիմա կարհամարհվի»: Հոռմեականները զրպարտում են մեր ժողովրդին. «Արևելքը վերջին անգամ կաղաչե հայրենասերները, որ դարձնուն և այս անարժան մարդերու հարվածը դարմանեն. գիտենք, որ ժամանակը դժվար է, այլ ազգին անունը, պատիվը էությունը քանի մը զոհ կպահանջեն...»:

78. Վանե (Ս. Ոսկանյան), Յունիվերս և Տատյան Պողոս ամիրային տետրակը, էջ 389—392:

Ֆրանսիական պարբերականը նորից է դրվատել Պ. Տատյանի «չնչին տետրակը»՝ առիթ դարձնելով Պոլսից ստացած մի նամակ,

գովերգում է «Զոհալ» թերթը և նրա խմբագիր Չամուռճյանին, զրպարտում է պատրիարքին: Օսմանյան տերության պաշտոնյաներն արգեն հասկանում են, որ «այն ամեն բանը, որ կրնա հայ ազգը բաժնել... տաճիկ դուռն շահավետ է»: «Արևելքը» գոչում է՝ «հո՛ւշ, հո՛ւշ հոռմեական գայլը մեր մեջն է: Մամիկոնյա՛նը հիմա թոռեր ունիք մի՞, որ ձեր պատերազմի այս ձայնը լսեն...»:

79. Հրանտ, Հարմա (Ս. Ոսկանյան), Հայ պատրիարք մը ի Պասքիյլ, էջ 392—400:

Պատմավավերագրական ակնարկ Ավետիք պատրիարքի հալածման, առևանգման և Բաստիլի զնդանում պարփակելու մասին: Հեղինակի ծանոթագրություններով, մասնավորապես Բաստիլի գրավումը:

80. Հ. Թյույսյուզյան, Լեղակագույնին պատրաստությունը, էջ 401—403: Տե՛ս 71:

81. Հարմա (Ս. Ոսկանյան), Պ. Բոնսարին կատակերգությունը, էջ 403—410:

Ֆրանսիական թատրոնը. «Թատրը լուսավորության և արհեստի վառարան մ'է և այս վառարանը մեր մեջն ալ հարկ է, որ գտնվի, եթե ի բոլոր սրտե կփափագինք մեր զրազիտության ոգի մը տալ»: Բոնսարի «Օտետն» և այլ պիեսների բովանդակությունը:

82. Այլկայլ, էջ 410—412:

Երկու հաղորդում. ա) Հայ վաճառականների պակասությունները. Կ. Տ. Գասպարյանի Լիվերպուլում հրատարակած հայատառ տաճկերեն վիմագիր թերթը. բ) Ֆրանսիական շաքաթաթերթը Խոսրովակերտում գտնված մեղալի մասին՝ Ապտիսար հայոց թագավորի պատկերով. «Հայ հնազետները կհրավիրենք այս կարծիքը քննել և մեր պատմության մեջ տեղ մը տալ Ապտիսար թագավորին»:

83. Շատոբրիան, Հետին Ապենսերած, էջ 412—416: Տե՛ս 62, 63:

№ 14, հունվարի 15, էջ 417—448

84. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), Ազգային, էջ 417—418:

Կ. Պոլսից, Իզմիրից, Եգիպտոսից և այլ քաղաքներից բողոքներ են ստացվում ընդդեմ նրանց, որոնք «մեր ազատ և ան-

կախ եկեղեցւո պատիւը և էութիւնը վտանգի մեջ կդնեն՝ ի հոռ-մութիւն հրավիրելով անոր հարազատ որդիքը... Հիմա բաբոսթյան մոտենալը՝ ազատութիւնը ուրանալ է»:

85. Մառայի, ***, Բողոք, էջ 418—423:

Կ. Պոլսից ստացուած բողոք՝ հասցեագրուած պատրիարքին և ազգային գերագույն ու հոգևոր ժողովների անդամներին՝ ընդդեմ Պ. Տատյանի գրքուկի, Հ. Չամուռճյանի, «Զոհալ» թերթի և Գ. Ալավզովսկու: Ազգային ժողովի քննութեան է ներկայացվում 17 հարց, պահանջվում է անհապաղ լուծել «շատ ծանրակշիռ» խնդիրները, որոնց պատճառով վտանգված է «ազգային ամբողջութիւնը», սպառնում է «Հոռութեան լուծին տակը մտնելու» վտանգը:

86. Հ. Թյուսյուզյան, Ազգային վեպ: Խառնվին սովորութիւնը Գաղղիա իսկապես մտցնող հայուն պատմութիւնը, էջ 424—426:

Արեւելի ավանդը եվրոպայի լուսավորութեան գործում՝ «արվեստական, երկրագործական գաղտնիքները ճանչնալու համար»: 1669-ին Փարիզում գործել է առաջին սրճարանը. «Քսան տարիներ ետքը Մահիպյան հայրենակիցնիս... գեղեցիկ սրճանոց մը բացաւ» կրկին Փարիզում: Պետք է նրա «անունը ոսկեղեն տառիւք անջնջելի քանդակվի պատմութեան մարմարիոնին վրա», բացի այդ «Գաղղիո երեւելի քաղաքներուն մեկուն մեջ... Հայկա զավկի մը վեհ արձանը կա, որուն վրա քանդակված են հետեւյալ նշանավոր բաները՝ «Գաղղիո երախտագիտութեան անկեղծ հավաստիքը»: Խոսքն, անշուշտ, Մարսելից ոչ հեռու՝ Ավենիոն քաղաքում կանգնեցված Հովհ. Աթուշեանի (Եռան կամ Ժան Աթուշե, 1709—1774) արձանի մասին է, այն հայ երկրագործի, որը Ֆրանսիա է ներմուծել տորոնի կուտուրան ու մշակութիւնը:

87. Հ. Թյուսյուզյան, Արեւելի մտավորական ապագա հառաջդեմ վիճակին մեկ նշույլը, էջ 427—430:

«Անգութ և անիրավ կուրութեամբ մը լուռ, անհոգ և անտարբեր մնալեն ետքը» Եվրոպան դիմաշրջվել է դեպի Արեւելք: Ֆրանսիական օրագրի մի հոգւածը Տաճկաստանի առաջադիմութեան մասին՝ Կ. Պոլսում լույս տեսնող մամուլի ցանկով: Դիտողութիւն հայատառ-տաճկերեն պարբերականներ հրատարակելու դեմ:

Հարկ է, որ «հայ մը նախ իր աղգության առաջին նշանը ունենա, որ իր աղգին սեպհական լեզուն խոսիլ և ո՛չ իրեն տիրող իշխանության լեզուն, որն որ իրեն գերության անջնջելի սպին հայտ հանդիման ամենուն ցցնել է... Պե՞տք էր, որ ասանկ լուսավորյալ ժամանակ մը Տաճկաստանի մայրաքաղաքին մեջ հրատարակված հայերեն և հայոց համար գրված օրագիր մը տաճկի լեզուն գործածեր: Թո՛ղ ըսեն մեզի այսպիսի արտառոց, ազգատյաց ձեռնարկության մը նույնիսկ պատճառը»:

88. Հ. Թյուսյուզյան, Լեզակին պատրաստական գործողությունները, էջ 430—437: Տե՛ս 71:

89. Այլևայլ, էջ 437—438:

Երկու հաղորդում. ա) Ծանր դեպք Կ. Պոլսում՝ հայոց պատրիարքի պահանջը բանտ նետել Կ. Պոլսում տպագրվող հայերեն թերթի խմբագրին, որը «կպնդե հասարակության առջև, թե անհրաժեշտ հարկ է հոռմեական եկեղեցվո հետ միանալ կամ ֆերանսերեն ոճով՝ հոռմեական եկեղեցվո հետ շաղիլ... Մեզ ներքին է այս լուրը բառ առ բառ չընդունիլ և երկբայել իսկ անոր ստուգության վրա»։ բ) Ռուսաստանում Հայոց եկեղեցու և եկեղեցականների վիճակագրությունը. «Արևելքը» խնդրում է ստույգ տեղեկություններ հաղորդել Հայաստանի մասին. «Ժամանակը եկավ, որ օտարներու ճանչնալ տանք ոչ միայն մեր էությունը, այլև մեր ավերակները, որ մեր նախահայրերու նահատակության անմոռնչ և անբարբառ վկաներն են»:

90. Հ. Թյուսյուզյան, Համաշխարհային ժամացույց, էջ 438—439:

Վականեր երևելի ժամագործը պատրաստել է ժամացույց, որը միաժամանակ «աշխարհիս զանազան քաղաքաց ժամերը կհայտնե»: Աշխարհի բաժանվածությունը 180 ժամանակագրական աստիճաններին:

91. Շատոբրիան, Հետին Ապենսերած, էջ 440—448: Տե՛ս 62, 63:

92. (Ալեմպուրայի հնություն փլվելը և Վ. Հյուգոյի չափածո տողերը), էջ 448:

93. Հ. Թյուսյուզյան, Մանորություն, էջ 448:

Մատակ ուղտի և ձիու «թաղասմավորության կերպը» հաղորդելու խնդրանք:

1. Հառաջաբան, էջ 1—2:

Հանդեսի խնդիրները: «Արդարեւ հայ թերթերը ապրիմ մեռնիմ ծաղիկի կնամանին... Կհաւանինք մտադյուր, թե հասարակութեն հայ մամուլը իր պարտավորությունը չկատարեր և գովելու ազատությունը մինչև ի շոգոքորթություն կտանի... Ներքին թշնամին նաև մեր դարու, նաև Եվրոպայի մեջ, անպակաս է... բոլոր ազգը անխնա կվրդովի... Հայ պատմութեան ամեն էջերու վրա իր արյունալի շավիղը կնշմարվի... Ի՞նչ կմնա ուրեմն ընել ճշմարիտ հայու մը,— ոգորիլ այս թշնամիին դեմ, որ թշնամի է նաև մարդկային ազգի և լուսավորութեան: Տաժանալի պաշտոն մ' է այս, գիտենք, այլ գիտենք նաև, որ մեր պարտավորությունն է... Արիաքար հաղթվիլ ավելի պատիվ կընե, քան վատորեն հաղթիլ...

Միտք և ազատություն, ուրկե միայն կրդխին Եվրոպայի ամեն տեսակ փառք և հարստություն... Այս է մեր ներքին համոզումը. անով ջանք ըրինք մեր թշվառ ազգայիններու զգուշություն տալ և որքան կարելի է մտական խոտորումնին արգիլել: Անով հիմա նորեն կերկինք և կհամարձակինք փոքր հրատարակումի մը ձեռք զարնել... մեր զգեստը փոխվեցավ, մեր դեմքը թմրեցավ, բայց սիրտերնիս միևնույն մնաց... Հավաստի ենք, որ սուտ ազգասիրությունը այս անգամ ևս թշնամություն և նախատինք չպիտի խնայե մեզ, բայց թո՛ղ գիտնա որ միտքի համոզումը կրոնքի համոզումն ստորին չէ և գիտե ոչ միայն նվիրվիլ, այլ և հարատեւել ամեն պարագայի մեջ»:

Լենկթեմուրի և մրջյունի առակը. պարտված ու հուսալքված Լենկթեմուրը օրինակ ու ոգևորություն է ստանում համառ մըրջյունից. «Տկարին համառությունը տվաւ հաղթություն»,— կրսե Լենկթեմուր յուրովի և ոտքի կելնե, ... աշխարհակալի պսակը կառնու... Մրջյունի այս համառությունը ամեն տկարներու զորությունն է և միշտ անով աշխատեցանք հայրենիքի և միտքի ազատութեան ծառայելը»:

2. Ժիլլի (Ս. Ոսկանյան), Կրթություն, էջ 2—4:

Բնաբան Կանտից՝ ֆրանսերեն: «Կրթություն կանվանի այն խնամքը զոր մարդ կրնդունի ուրիշներե իր էությունը պահելու և բարգավաճելու համար... Ընդհանրապես խոսելով երկու տեսակ կրթություն կա, մեկը անորոշ և մյուսը որոշ նպատակով... Կիրկենենք, ճշմարիտ կրթությունը տղային մարմինը, միտքը, սիրտը հավասարապես կմշակե և անոր ապագայն կպատրաստե... «Ուլ որ առողջ մարմին ունի, առողջ միտք ունի»... Այս եռակի պարտավորությունը ճշտիվ կատարելու համար մարդուս բնության վրա խորին տեղեկություն և սրտին վրա փափուկ դիտումներ ունենալու է: Մարդիչը, ուլ և ըլլա, իր նպատակին հասնելու համար, աշակերտը համոզելու պետք ունի... Դուսը միայն չբեղմնավորեր, տաքությունն ալ հարկավոր է... Ճշմարիտ կրթությունը միայն անհատի մը բարօրությունը շնորհեր իրեն նպատակ, այլ բոլոր քաղաքին կամ տոհմին զարգանալուն կաշխատի... Մեկ խոսքով ըսենք ճշմարիտ կրթությունը ճշմարիտ քաղաքացի կրնե ոչ միայն մասնավոր սեռի մը, այլև ընդհանուր մարդկության սեռին համար... Երանի՜ այն բազմության, որ ճշմարիտ կրթությունով կսպառազինվի... Եվ հայերը այս ճշմարիտ կրթությունը կհուսալին պարոն Գաբրիել Այվազովսքիին պես մարդե մը...»:

3. Հավատափոխություն, էջ 4—5:

Ընդգեմ կրոնափոխության ու կրոնամոլության, «որ տարափոխիկ հիվանդության պես տարածվում է. «Տիարպեքիրի հայերը մոլեգնաբար օտարոտի եկեղեցիներու բակը կդիմեն, ամեն նվիրական ավանդությունները կմոռնան... «Հազար հինգ հարյուր հոգի, կըսե Բարեզի օրագիր մը, բաբական դավանությունը առին, երկու հազար հոգի հունական ծեսը ընդունեցին...»: Այս տրտմալի վիճակը հետեանք է կրոնական կատակի մը և անխոհեմ քաղաքականության մը, որ եթե շարունակվի, ավելի տրտմալի աղետքներ պիտի պատճառե հայերուն... Ամո՛թ այն հայերուն, որ այսպիսի բարոյական ասպականության առիթ եղան և կրոնքը ըրին... կիրք»: Ուրիշ ելք չկա, «եթե ոչ հոգևոր իշխանությունը մարմնավորեն զատելով... Այսուհետև մեծ պակասություն է կրոնքը հոգևորին սահմանեն դուրս հանել, աղգային կամ նյութական շահերու հետ կապել զայն և անով լուծել նաև արտաքին ոս

քաղաքական խնդիրները», ինչպես դա քարոզում է Հ. Կոճիկյանը. «Մենք... պիտի քննենք թե ինչ փիլիսոփայական արժեք ունի իր թվիրքը»:

4. XXX, Մեայուզի նավաբեկությունը, էջ 5—8:

«Մեայուզ» նավի խորտակման պատմությունը: Քաղված է ֆրանսերեն հրատարակված նյութերից:

5. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), (Գ. Կոստանդյանի հրատարակությունը), էջ 8:

Զմյուռնիայում Գ. Կոստանդյանի լույս ընծայած «Հասարակաց թանգարան» մատենաշարի առաջին գրքույկի մասին. «Ժիր և ուսումնասիր երիտասարդի» գործը «գովույթյան արժանի է... բարի օրինակ մը կընծայե մեր ազգին հարուստ ընտանիքներու... գովելի նմանություն մ' է եվրոպայի գրագիտության»: Միաժամանակ հարկ է ղգուշություն հանդես բերել հրատարակվող «նյութերը ընտրելու և շարագրելու ժամանակ»:

Դիտողություններ գրքի լեզվի և տերմինների շուրջը: Աշխարհաբարի սլակասությունները:

№ 2, հունվարի 15, էջ 9—16

6. Լոֆ, Թույլություն, էջ 9—11:

Նախաբան 17-րդ դարի անգլիացի մատերիալիստ փիլիսոփայի մասին: Լոկի կարծիքները «ամեն լուսավորյալ միտքերու առջև շատ հարգ ունենին և դեռ ունին»: Նրա ուսմունքը կրոնական թույլությունների ու ազատության մասին ուսուցում է, որ հարկ է տաժել «սեր, անուշություն, բարեկամություն բոլոր մարդկային սեռի վրա հավասարապես... Կրոնքը հաստատված է ոչ աշխարհային փառքի արտաքին շենք մը կանգնելու համար, ոչ մարդերու զենք մը տալու միտքով, որ եկեղեցական իշխանության հասնին և ոչ իսկ զորություն մը բռնադատելու համար, այլ միայն զմեզ հորդորելու նպատակով, որ առաքինության և բարեպաշտության օրենքով ապրինք: Քրիստոսին խաչը առնողը կպարտավորի նախ պատերազմ հրատարակել իր ախտերու և կիրքերու դեմ... Քրիստոնեությունը սեր է... և ով որ հուր և սուր կգործածե քրիստոնեությունն կեննե»:

Պետութիւնը և կրօնը. «Շատ հարկավոր է ճշգիւ որոշել տե-
րութեան և կրօնքի սահմանը... պետութիւնը մարդերու երկրավոր
շահերուն միայն հոգ տանիլ կհարկադրվի և իրմէ չկախվիր ամե-
նեւին փրկութեան կամ մյուս աշխարհին հոգը»: Կրօնական, եկե-
ղեցական ընկերութիւնը «ազատ և կամավոր է... եկեղեցական
կանոնները հոգեւոր սահմանեն դուրս չպիտի ելնեն բնավ... Կրո-
նական իշխանութիւնը, ուրկէ և գա, չկրնար ուրեմն եկեղեցիին
սահմանեն ելնել և քաղաքական իրերու խառնվիլ: Նմանապէս
պետութիւնը... Այլ է եկեղեցի և այլ է տերութիւն: Երկուքին
սկիզբը և նպատակը որոշ են—երկուքին մեջ անբաժնալի և ան-
որդվելի պատվար մը կա և զանոնք իրարու հետ խառնել, երկին-
քը երկրի հետ շփոթել է... Անհեթեթ բան է իշխանավոր անձերու
թողուլ այն իրերու խնամը, զորս մարդ կպարտավորվի ինքնիրեն,
ուշի ուշով քննել և բնտուել... Մարդ մը իրավունք չունի բռնի ու-
ղեցույց ըլլալ այս երկրի վրա...»

Ազատ թարգմանութիւն: Շարունակութիւնը՝ № 3:

7. (Ս. Ոսկանյան), ՆՈՐ ԸՆԿԵՐՈՒՅՈՒՄԸ մը, էջ 11—13:

Հաստատովող նոր ընկերութիւն՝ «հայ ժողովրդին լուսավո-
րութեան համար»: Ընկերութիւններին անհրաժեշտութիւնը՝ «ավե-
րայայաց Հայաստանին մտավոր թշվառութեան նպաստ մը գտնե-
լու» համար: Դրանք, սակայն, հանդիպում են «կատաղի թշնամի-
ներին» դիմագրութեան, ինչպէս Սլունյաց և Համազգայաց ընկերու-
թիւնները, որոնց հիշատակը պետք է կենդանացնել՝ զերծ մնա-
լով կրօնական ազդեցութիւնից ու նպատակից. «Կրօնքը ազգի
մը հիմն չկրնար ըլլար... «այլ է ազգութիւն և այլ է կրօնք»: Հ.
Կոճիկյանը, «տակավին չուզօր կամ չգիտեր հայութիւնը հա-
վատքե դառնել... Ծն ՍՅՈՒՆԻՔ ԵՎ ՀԱՄԱԶԳԻՔ... Ահա ձեզ առիթ
մը կանգնելու և ձեր բեկորով նոր ընկերութեան հիմը պնդելու: Ա-
րեւմուտքը զձեզ պաշտպանելը պատիւ կհամարի...»: (ՏԵՄ՝ 38, 93):

8. ՊԵՐԱՆՈՒՄԸ, էջ 13—15:

Յրանսիացի բանաստեղծի կյանքը և ստեղծագործական դի-
մագիծը: Վայելելով Լյուսիեն Բոնապարտի հովանավորութիւնը,
Բերանսիեն ազատվեց «անողոք բաղդին ճիրանէն և այն օրէ ի
վեր իր քնարը ուրիշ ոգի մ'առավ»: «Հին գրողակ» երգը: «Պերան-

ժե առջի կարգի բանաստեղծ կրնա ըսվիլ նաև իր թշնամիներն»։ Նրա կենսագրության մեջ «մենք արատ չենք տեսներ թեպետ և քանի մը վայրահալ ժեզվիթներ աշխատին հակառակը պնդել։ Իր միմիայն հանցանքը եղավ 1848-ին ըրած ծուլութունը, որով չուզեց գործով պաշտպանել հանրապետութունը, զոր իր անուշ քնարով երգեր էր առաջ։ Այս ալ իր ծերության կուտանք... Երեք վեհ զգայութուն կհուզեին իր սիրտը. սեր, հայրենիք և մարդկութուն... Իր անունը անմահ պիտի մնա երգը այս աստիճան հասնելուն համար»։ Նա հասարակության սիրտն արծարծել է «ազատության սիրով, որ մարդերու և ազգերու առաջին և վերջին պարտքն է...»։

9. Մանր լուեր, էջ 15—16:

Հակիրճ հաղորդումներ. ա) Զինաստանի Հին-Փունկ թագավորը. բ) Զինաստանի ազգաբնակչութունը. գ) Ռուսաստանի ազգաբնակչութունը. դ) Եվրոպացի ճամբորդը Ավստրալիայում:

10. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), («Արշալույս արարատյանի» հաղորդման շուրջ՝ Ս. Ոսկանյանի հանդեսի հրատարակության առթիվ), էջ 16:

Հաղորդման վրիպակների ճշգրտում: Հալածանք «Արեւելքի» նկատմամբ. «Ինչո՞ւ օր մը կըսենք: Ինչպե՞ս օր մը կնկարագրենք»: Հ. Կոճիկյանը և նրա վարդապետ բարեկամները (Գ. Այվազովսկի, Ամ. Գալֆայան) սխալվում են կարծելով, թե «մեզի դեմ եղած անիրավութունը կմոռնանք երբեք: Իրավունքը մարդու կյանքն է... դայն չպաշտպանողը վատ է: Զպիտի ըսվի, որ վատ եղանք այնպիսի պարագայի մեջ, ուր ոչ միայն մեզ, այլ և մեր թշվառ ազգին անդարմանելի վնաս տրվեցավ...»:

11. (Բուսականության նշանակությունը), էջ 16:

Ծառերը և տունեկերը մաքրում են օդը: Բուսաբան Մորիի փորձերը և արդյունքները:

№ 3, փետրվարի 1, էջ 17—24

12. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), Ազգային պակասություն, էջ 17—18:

Հնարամիտ նկարիչը միականի թագավորին պատկերեց՝ որսորդության պահին, որով փրկվեց պատժից, եթե նրան մի աչքից

կույր նկարեր: Դրանից ելնելով «շլամիտ հայ մը» եզրակացնում է, թե «ամեն ազգային կայարտավորի պատկերահանին նմանիլ և իր ազգին պակասությունները ծածկել օտարներու առջև... Մարդկային օրենքը և մարդու իրավունքը կմերժեն այսպիսի անհիմն կարծիք մը... Վերք մը թե բարոյական և թե նյութական պետք է որ հայտնվի, որ բուժ գտնեն: Մեղի համար ազգասեր է այն մարդը, որ պակասություն մը կհայտնեն, կնկարագրեն և դարման կբերտրեն, և շաղգասեր այն, որ ջանք կընեն ամեն բան ծածկելու», ըստ որում «ամեն ազգային թերություն հիմնավոր պատճառներ ունի... Անկարելի է, որ հայերու պես ժողովուրդ մը, հինգ դարն ի վեր երկրի երեսը սփռելն և անլուր տառապանք կրելն ետև, պակասություններ չունենա... Չենք ուզեր տոհմային պակասությունները սքողել, վասնզի սուտ հայրենասիրությունը կատենք: Հայ ենք և կաշխատինք այս անունը շարատել, բայց չենք կրնա: Ժիծաղելի ըլլալ վասնզի հայ ենք»:

13. Լոբ, Թույլություն, էջ 18—20: Տե՛ս 6:

14. (Բերանձեմին նվիրված հոդվածի արձագանքը), էջ 20:

«Ինչո՞ւ ամէլի երկարորեն չխոսեցանք այս անմահ բանահյուսին վրայոք... Մեր նպատակն էր համառոտ տեղեկություն մը տալ», բայց «Պերանձեմին եղանակները քիչ մը հայ տկանջներու քով հնչվին նե գիշ ըլլալը»: Սիրով տպագրում է Բերանձեմի «Լեւ Ռեվերան բերը» երգիծական բանաստեղծության նմանությունը գրված «Գաբրիկ» երգիծական շափածոն. «Կիսափազինք, որ մեր ազգայինները ոչ միայն երգեն զայն, այլև բանահյուսության այս մասը մշակեն»:

15. Գաբրիկ, էջ 20—21:

Երգիծական շափածո, ուր ծաղրվում է Գաբրիկը՝ Գ. Ալվադովակին: Կտխարդական տոսից նա լույս է բաժանում բոլոր հայերին «և որ կողմ կդառնա ոսկի կմուրա», «բան կառնեն կուտա», «նոր սուտեր կործա»: Հեղինակը Ս. Ոսկանյանն է:

16. (Ս. Ոսկանյան), Հայ դուցազնունի մը, էջ 21—24: Շարունակությունը՝ № 4:

Մարտից հայրենիք վերադարձող հայ երիտասարդի զրույցը անգլիացի օրիորդի և նրա հոր՝ Իտալիայի, Գերմանիայի, գրողների ու գրականության և Հայաստանի մասին: Անգլիացի ճանապարհորդը վերհիշում է Հյուսիսին խանի առևանգած հայ դյու-

ցազնուհետ խիզախության պատումը. սիրո հավատարմությամբ նա մերժում է խանի հրապույրները և իրեն ցած նետում նրե-
վանի բերդի աշտարակից. «Այո՛, զարմանալի բան է, որ հայ սե-
րունդը, ամեն տեսակ վիշտեր և հալածանք կրելե ետև անհետ
չեղավ իր ավերակներու մեջ ուրիշ շատ ազգերու պես. ի՛նչ բարո-
յական և քրիստոնեի արիության հոգի մը պիտի ունենար անիկա,
որ մինչև մեր օրերը մնա, խլրտի, շարժի և փլատակներու միջեմ
կենդանության ձայն տա... Արամյան ողին ինձ միշդ կերևեր շատ
բարոյական առաքինություններով զարդարուն և սպառազեն...
Րուսոյին կարծիքները հինցան, կրկնեց անգլիացին հեզնելով մը,
եթե վատությունը կուտա անհուսովյուն, արիությունը պետք է որ
տա վատահույություն»: Վերջում՝ հայրենաշունչ բանաստեղծություն:

№ 4, փետրվարի 15, էջ 25—32

17. Ի՛նչ կըլլա եղբ, էջ 25—27:

Երկու երիտասարդ հայ զրուցում են հասակավոր մեկի հետ
աղգային հարցերի շուրջը. «Ծերունի հայր... անժանոթի պես չգիտ-
նելու կզարնե և կույսի համեստություն մը ցույց կուտա: «Ի՛նչ
կըլլա եղբեր»... Թո՛ղ բոլոր ազգը բնտոհ այս խոսքերուն հետևան-
քը: Մեզի համար ասկե ամբարիշտ և ժանտ դրություն չենք ճանչ-
նար երկրի վրա, վասնզի հոն կսքողի ապականությունը, որ
աղգության առաջին թշնամին է»:

18. Հայ դյուցազնուհի մը, էջ 27—29: Տե՛ս 16:

19. Սուեզի պարանոցը, էջ 29—30:

Ջրանցք բացելու շուրջը Ֆ. տը Լեսեբսիի նախագիծը:

20. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), (Գ. Այվազովսկու նոր գրքի առ- թիվ), էջ 30:

Ահազանգ, որ հրատարակվել է Գ. Այվազովսկու «Հավելված»
գիրքը. «Անտարակույս իր գրվածք մեր ձեռք պիտի իյնա օր մը
և եթե զեվզեկությունե ուրիշ բան գտնվի հոն, կխոստանանք մեր
արհամարհությունը զսպել և անկողմնապահ կերպով քննել զայն,
որպեսզի ազգը օգուտ քաղե»:

21. Մանր լուրեր, էջ 31—32:

Հակիրճ հոդվածներ. ա) Գ. Կոստանդյանի պատասխանի առ-
թիվ՝ Ս. Ոսկանյանին. բ) Սարգիսիայի թագավորական ընտանի-

քը. գ) Ֆրանսիայի դեսպանի Կ. Պոլիս վերադառնալու շուրջը. դ) «Արշալույս արարատյանը». «Արևմուտքի» սկզբունքի մասին. Այվազովսկու և նրանց դեմ, «որք կրթության խնդիրը հասկատքի կռիվ ըրին». ե) Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), վաղամեռիկ բժիշկ Հ. Արզումանյանի մասին, որ «Արևելքին» հիմնադիրներեն մեկն էր և... մինչև ի մահ անոր ազատութունը պաշտպանեց». զ) Փարիզում բժշկական վկայական ստացած Մ. Խորասանձյանը. «Արևմուտքը պատիվ կհամարի զինքը իր հիմնադիրներու մեջ հաշվել». է) Ծառերի բուժման մեթոդ:

22. Ազդ. էջ 32:

«Արևմուտքի» բաժանորդագրությունը:

№ 5, մարտի 1, էջ 33—40

23. Կայսեր հառք, էջ 33:

Ֆրանսիայի թագավոր Նապոլեոն Գ.-ի ճառի առթիվ:

24. Երեմ հայ, էջ 33—35:

Զորապետ Բեհբուլուլի (Բարսեղ Բեհբուլյան, 1791—1858), Առաքել Նուպարյանի (1824—1858) և Նիկողոս Գալֆայանի (ճարտարապետ Ն. Պալյան, 1826—1858) մասին՝ նրանց մահվան առթիվ. «Մեկը ռուսի դրոշակին վրա մեծ հաղթություն կավելցնե, մյուսը բարբարոս երկրի մը մեջ կարգ կանոն կհաստատե և երբորդր Պոսֆորի վրա արվեստի շենք մը կկանգնե սուլթաններու համար, և Հայաստանի ժողովուրդը հյուղերու և փլատակներու մեջ կտապլտկի, զինակիր մը չկա, որ խժաբարո քյուրտերու բարբարոսութունը զսպե և քաղաքադեռ մը չկա, որ իր գործերը վերին Եվրոպայի լուսավորության օրենքներու համեմատ... Այս պարզ համեմատություն մ'է և անով շենք ուղեր ըսել, որ այլազգի տերություններու ծառայելու չեն... Բայց կղատապարտեն խստիվ այն հայերը, որք ծուլությամբ և նախապաշարումով կվարկին ազգին գործերու մեջ»:

Ոսկանյանը մասնավորապես մոտիկից շփվել է Առաքել Նուպարյանի՝ Նզդիպոսի ապագա գավառապետներից մեկի (Նուպար փաշայի եղբոր) հետ, որը պալամանաթորված էր իր և նրա ազգակցությամբ: Ընկեր ու բարեկամ լինելով հանդերձ, նա պատանեկության տարիներից առմիշտ զիմաշըջվել է մեծահարուստ Նուպարյաններից. «Միևնույն օրը Իզմիրեն ելանք... Իր վերջին խոս-

քըն հղավ մեզի. «կարելի է որ ա՛լ շտեմնիկներ»։ Եվ արդարեւ մէյ մ'ալ զինքը շտեմանք և հարաբերություն մ' անգամ շտեմանք իրարու հետ։ Կարծիքներու տարբերությունը՝ թշնամությունն ավելի կրածանե մարդը։ Միտքով տարբեր էինք, բնակությունով հնուու կապրեիներ, անոնք կրարձրանային և մինչև բաշանեալու աստիճան կեկնեին, մենք կիջնեինք մինչև ռամիկներու կարգը, ուր տեսանք, օր մը, ազատության սիրաբույր դեմքը, որ մեր կյանքին երազն է մանկությունն ի վեր»։

25. Մոլի եռանդ, էջ 35—36:

Պատասխան այն հարցին, թե «մոլի եռանդ ըսելով ի՞նչ կիմանաս... Մոլի եռանդը կրնա ուրեմն սահմանվիլ. միտքի գերություն կրոնական թյուր համոզումն մը... Թո՛ղ մեր ազգայինը ըսեն ինչ և ուզեն... լուսավորությունը միտքի ազատությամբ կսկսի և կպահօժի»։

26. Իշխան Նաբոլեոն, էջ 36—38:

Բռնապարտների գերդաստանի, Նապոլեոն Գ.-ի և նրանցից նշանավորների, մասնավորապես Ժերոմ Բոնապարտի մասին։ Խոստում՝ այլ անգամ անդրադառնալ Բոնապարտներից ոմանց։

27. Ֆ. աբ Լամբե, Առակ, էջ 38—39:

Պատում անհատի և բազմության ուժի մասին. «Երբ մարդ մինակ է բռնության հովը կրնկճե զանիկա և աշխարհիս իշխաններու մոլեգին տենչը կծծե այն ամեն հյութը, որ իր սնունդն է... Իրարու միացեք, կոնակ եղեք և զիրար պատապարեցեք։ Որքան որ անմիաբան մնաք, որքան որ անձնական հոգը միայն ունենանք՝ թշվառությունն, աղետքն և ճնշումն ուրիշ բան մը չեք կրնա հուսալ երբեք... Երբ զիշակեր թռչունը երևան կեկնե, ճնճողուկները և ծիծառները կարող կըլլան զայն վռնտելու, անոր բոլոր տիքը առնելով և միահամուռ հալածելով զանի։ Ծնճողուկ և ծիծառներ թող ձեզ օրինակ ըլլան... Աստված ո՛չ մեծ և ո՛չ պղտի, ո՛չ տեր և ո՛չ գերի, ո՛չ թագավոր և ո՛չ հպատակ ստեղծեց. բոլոր մարդերն հավասար ըրավ... Մարդերու հրամայեց զիրար սիրել, որպեսզի միասիրտ միակամ ըլլան և տկարները զորավորենալու ներքև չլորին»։

28. («Արևմուտֆին» ուղարկվող երգերի մասին), էջ 39:

Հրատարակության առաջարկվող երգերում կան սքոլված ակնարկություններ։ Խրատ դրանց հեղինակին՝ «քնարը մաքրե և

համեստությամբ շարունակե երգել... Անոնցմե մեկ հատը, սակայն, հրատարակելու արժանի կերևի մեզ» («Ժամագիր տեղի»):

29. Ժամագիր տեղի, էջ 39:

Զափածո նվիրված մի հայ տիկնոջ՝ կրկներգով:

30. Մանր լուրեր, էջ 40:

ա) Հ. Կոճիկյանի երգիծական դիմաստվերը. «Պարոն Կըռճիկյանը էֆենդիության պատիճանը առած է իր տերությունեն և արդեն աստվածաբանությունը լավ գիտե շնորհիվ պ. Գ. Այվազովսքիին... Պ. Կարնիեին փիլիսոփայությունը զինքը բոլորովին պիտի լուսավորե և շատ շերթար նոր Թավիդ Անհաղթ մը պիտի ունենանք՝ հինեն ավելի... խորագույն... էֆենտի-աստվածաբան-փիլիսոփա մը դեռ չէինք տեսեր: Այս փառքին ալ հասանք». բ) Բելգիայի մամուլը և բաժանորդները. գ) Թերթ տպագրելու նոր եղանակ. դ) Մի հայի անքաղաքավարի պահվածքը պարահանդեսում. «Ի՛նչ կըլլա եղեր»,— պատասխանում է նա դիտողություններին:

№ 6, մարտի 15, էջ 41—48

31. Խաչատուր Աբովյան, էջ 41—42: Շարունակությունը՝ № 7, 10:

Գրաքննադատական: Աբովյանի կյանքը, ողբերգական ճակատագիրը և «Վերք Հայաստանի» վեպը:

«Պարոն Աբովյանին անունը մեզի հայտնի էր շատ ատենե ի վեր»: Վազներն Աբովյանի մասին, «գաղղիացի բարեկամի» նամակը: Աբովյանի վեպը «երկու արժեք ունի՝ բանասիրական և ազգային»: Նա իշխաններին թողած, ընտրել է «մեր քաջերեն մեկը... Պ. Աբովյանի այս ընտրությունը իր անձը կատարելապես կհայտնե և մեր համակրությունը բոլորովին կգրավե: Ժամանակը եկավ, որ հայ ռամիկն ալ զգա, որ իր ռամկությունովը մեծ բաներ կրնա ընել և ուրիշ ժողովուրդներե վար չմնար թե՛ ազգային և թե՛ օտարազգի բռնավորներու դեմ դնելու ատեն... Անհնարին է այս գիրքը դատել եվրոպական կանոնով, վասնզի, ինչպես ըսինք, ռամիկներու համար և ռամիկի ոճով գրված է և իբրև գրական շենք մը չընծայվիր մեր առջև... բայց... հայրենական վառվրդուն սեր մը, հնարավոր երևակայություն մը և նուրբ դիտումներ կգտնվին գրեթե ամեն էջերու վրա: Անհնարին է ավելի ճիշդ

պատկեր մը շինել հայերու ընտանեկան և կրօնական կյանքը ներկայացնելու համար: Կարդացողը կարծես թե Հայաստանի գյուղերու մեջ կփոխադրվի և համարյուն եղբայրներու պարզության, գոհ չբավորության, երբեմն ալ սոսկալի աղետքներու մասնակից կըլլա: Տեղ տեղ այնպիսի մանր և փափուկ նկարագրություններ կան, որ Պալղաքի կամ Էոփեն Սյուրի գրածներեն վար չեն մնար և վիպաբանի թանկագին տաղանդ մը կհայտնեն»:

Գրականության խնդիրը. «Ժողովուրդին սիրտը, ահա գրագիտության աղբյուրը, իր անցյալը և ավանդությունները, ահա գրելու նյութերը, աղգ և մարդկություն՝ ահա նպատակ, ուր ճշմարիտ բանասերը կաշխատի ուղղիլ և իր հետ տանիլ բազմությունը, որու անգամ է... Երանի թե պ. Աբովյանին դիտավորությունը հասկցվեր և իր շավիղը մնար ազգին մեջ, բայց...»: Աբովյանի լեզուն և աշխարհաբարը: Հատված «Վերք Հայաստանի» վեպից:

32. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), Հավելված, էջ 43—47:

Գրադատական-պամֆլետ Գ. Այվազովսկու գրքի մասին՝ էմ. Ժիրարդենից փաղված բնաբանով: Այվազովսկին «կուզե ամենուն հայտնել, որ թշնամանել գիտե, կուզե հրապարակել, որ ոչ միայն վարդապետ է աստվածաբանության, այլև Մաքիավելիի դրոշմներու, որովք կաշխատի իր հակառակորդներու վրա մուր քսել»: Վենետիկի Մխիթարյանները և Գ. Այվազովսկին ու իր համախոհները: Գ. Այվազովսկին «իր միտքի անստույգ և մութով խառն լույսը իբրև ջահ լուսավորության կուզե ծախել կույր հայերուն, և մեր երանելի թարգմանիչներու տեղը անցնիլ»:

Անտարբերության դատապարտում: Այվազովսկու երկդիմի դիմաստվերը, նրա բարեկամների, Կ. Շահնազարյանի, Հ. Կոճիկյանի և Ամ. Գալֆայանի ձաղկումը: Ըմբոստ բողոք այն բանի դեմ, որ Այվազովսկին և նրա արբանյակներն իրենց հռչակում են չորս միլիոն հայ ժողովրդի երեսփոխաններ Ֆրանսիայում. «Հրապարակավ կբողոքենք այնպիսի երեսփոխանության դեմ և երբեք չպիտի ընդունինք, որ կրոնավոր մը չորս միլիոն հայու պատիվը և արտաքին հարաբերությունները իր ձեռքին մեջ ամփոփե... Տասնիններորդ դարու և Բարիզի մեջ հայ ազգին երեսփոխանը, եթե ունի երեսփոխան, աշխարհական մը միայն կրնա ըլլալ, որ ունիցի ազանջս լսելո, լուիցե...»:

33. *** (Ս. Ոսկանյան), Մոլի եռանդ, էջ 47—48:

Նորից Դիարբեքի Տայուժյան և Եպիսկոպոսի ու Մկրտիչ Վարդապետի մասին՝ «Արշալույս արարատյանի» հրատարակած հոդվածի առիթով: «Անտրակույս արհեստավորները իրավունք ունեին բողոքելու և հաշիվ պահանջելու, և իշխան, Եպիսկոպոս, վարդապետ կպարտավորեին հաշիվ տալու հրապարակավ... Արևմուտքը պարտ կհամարի արձագանդ քլլալ ճնշյալ իրավունքի մը և ժողովուրդին դատը, խնդրել՝ կռիվ մը դադրեցնելու համար... Ազգին ընդհանրությունը ազգային ժողովներեն ալ վեր է և Եպիսկոպոսներեն ալ, և մեկը չկրնար անպատիժ անդոսնել իրավունք մը հասարակության առջև... Հասարակության կարծիքը աշխարհիս թագուհին է... օրագիրն է իր աթոռը: Ազգայինք հոն պետք է, որ դիմեն... Արհեստավորք մամուլին հարելու է, եթե կուզեք կանգնիլ և առաջուր չկոխվիլ ամենեն. հոն է իրավունքին խարիսխը, ինչպես մարդկության լույսը: Անկե ուրիշ զենք չունիք...»: Վերջում «Արշալույս արարատյանի» հոդվածը:

34. (Անհիմն լուրեր «Արևմուտքի» մասին), էջ 48:

Բողոք՝ այն լուրերի դեմ, թե «Արևմուտքը պ. Ոսկանյանին է. Ասիկա շարագրությունեն ուրիշ բանի չխառնվիր... Սուտ է նաև քսել, թե Արևմուտքը պիտի դադրի կամ իր նկարագիրը պիտի փոխե... Որչափ որ պ. Ոսկանյանը իր պաշտոնի մեջ մնա, փոփոխություն մը չպիտի կրե այս նկարագիրը, որ է միտքի ազատություն և հայրենիքի լուսավորություն... Արևմուտքը կրոնքի մը հակառակ չէ, բայց... պարտք կհամարի զանիկա հալածական վաճառելու և բռնադատելու, որ եկեղեցվո բակը մտնե համեստությամբ: Բանադրանքեն, վախ չունի, իրեն փառք կտեսնե՝ երբ պ. Գ. Այվազդսբեքին պես մարդու մը բարեկամներու կողմեն կուգա այն: Արևմուտքը չբանադրեր, այլ կդատապարտե զանոնք հանուն միտքի ազատության...»:

№ 7, ապրիլի 1, էջ 49—56

35. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), Արևելքին վերջը, էջ 49:

Բանբասում են «Արևելքի» դարարման առթիվ: Մի բանի փորձերից հետո չի հաջողվել վերսկսել հրատարակությունը: Արգելքներ է հարուցել նույնիսկ տպարանատեր Կ. Շահազադյանը:

Իսկ այն խափանել են Գ. Այվազովսկին և Թուրքիայի դեսպանատան ծառայող Հ. Կոճիկյանը: Վերջինիս էլ ուղղվում է նամակ-պամֆլետը՝ գրված 1857-ին:

36. Ս. Ոսկանյան, Առ պարոն Հակոբ Կոճիկյան, էջ 49—54:

Խրատական և սպառնալի նամակով Հ. Կոճիկյանը դիմել է «Արեւելքի» խմբագրին՝ «Ձեր լրագրո բերանը փոխեցեք... որեւիցե կրոնական բանակույթյուն չընեիք»: Ոսկանյանը կտրուկ մերժում է Կոճիկյանը խրատները, արհամարհում սպառնալիքը: «Արեւելքի» խափանման հանգամանքները վերհիշելուց հետո Ոսկանյանը նկատում է. «Այվազովսկին պես մարդու մը բարեկամը ինձի «հավատարիմ և համակարծիք» չկրնար ըլլար: Քաղաքականության մեջ դուք թագավոր և նշանավոր անձերու վճառայեք, ես ազատ եմ և մինչև հիմա մարդու մը՝ առջև ծուներ չեմ դրեր:... Եթե էֆենտիսթյունը պատվանուն մ' է ձեզի համար, անկախությունը ոչ նվազ պատվանուն է ինձի համար»:

37. Խաչատուր Աբովյան, էջ 54—56: Տե՛ս 31:

38. Մանր լուրեր, էջ 56:

Արեւմուտքին ուղղված երկու նամակի պատասխան՝ հայտարարված նոր ընկերության մասին: «Ինչ որ ըսեր էինք մեր ներքին համոզումի արձագանգ էր»: Սյունյաց և Համադզյաց ընկերությունների մասին:

№ 8, ապրիլի 15, էջ 57—64

39. Ապե Բրեվո, Մանոն Լեսֆո, էջ 57—59:

Վեսլի թարգմանությունը: Շարունակությունը № 9, 16, 18, 19:

40. Ֆլորիան, Երկու տոմսակ, էջ 60—63:

Կատակերգության թարգմանությունը: Շարունակությունը № 9:

41. Մանր լուրեր, էջ 63—64:

ա) Կ. Պոլսում հիմնվող ուսումնական ընկերության մասին. «Ժամանակը եկավ, որ մեր մեջքն վերնան կրոնքի անբերրի կոիվը, զոր մոլի եռանդը չղաղրիր հուզվեն», և այս կոիվեն ծագած ազգավեր կատակները: Ժամանակը եկավ, որ երկու կողմի վար-

դապետներն ալ հանդարտ թողուն զմեզ այնպիսի խնդիրներու մեջ, ուր կրոնքը բան չունի... Ժամանակը եկավ, որ աշխարհական կողմ մը հաստատովի հայերուն մեջ և արդյամբ լուծեալ այն ամեն դժվարութիւնները, զորս կրոնքը չկրցավ, տասը դարե ի վեր, դժուրացնել. բ) Մամուլը Հյուսիսային Ամերիկայում. գ) Ռենուարի «Տաճարականք» ողբերգութեան ու նրա մի տողը Վոլտերի մերագրելու շուրջը. «Մեր թշնամիները տակաւին զայն պիտի սովորին և ետքը հայերուն սովրեցնեն... Ֆրանսայի գրագիտութեան պատմութիւնը:

42. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), («Մասիսում» հրատարակված վիրավորական հոդվածի առթիւ), էջ 64:

«Զեւզեկ գրագետ մը, որուն... ծունրը, ուղտի ծունրի պէս, մեծերու առջև խոնարհելին բրտացել է, ... իր հոգեւածը անանուն է հրատարակել... Ի՞նչ կամա ուրեմն ընել... Արհամարհել վատութիւնը...»:

№ 9, մայիսի 1, էջ 65—72

43. Պատասխան, էջ 65:

Խնդրանք տպագրել «Հետին Ապենսերած» վեպի շարունակութիւնը, որ կիսատ է մնացել «Արեւելքի» խափանման պատճառով: Պատասխան. ընդհատումը մեծ է «և ընթերցողը բան մը չպիտի կրնա հատկնալ եթէ մնացորդը հոս դնենք: Ասկէ զատ Արեւելքին համար պատրաստված մեր երկարամյա աշխատութիւնները փճացան... ուրիշ լեզվագետի մը կ'ըստենք» նորից թարգմանել Շատոբրիանի վեպը:

44. Շատոբրիան, Հայրենիքի հիշատակ, էջ 65:

Զափածո հեղինակի «Հետին Ապենսերած» վեպից. «Բնագիրը շատ սիրուն և երեւելի է, չգիտենք թե հայերենը ինչ արժեք ունի»: Թարգմանութիւնը՝ Ս. Ոսկանյան (գրաբար):

45. Ապե Բեւլո, Մանոն Լեսքո, էջ 66—69: Տե՛ս 39:

46. Ֆլորիան, Երկու տոմսակ, էջ 69—72: Տե՛ս 40:

Թարգմանութեան տպագրութեան ավարտը:

47. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), Առ բարեմիտ հասարակություն,
էջ 73—74:

Պատասխան «Մասիսում» անանուն և առանց առիթի տպագրված հոդվածին, ուր «Արևմուտքը» անվանված է «խայտառակ» թերթ: Ծանոթ և անծանոթ բարեկամները համակրական նամակներ են հղել: «Ամեն հայ իրավունք ունի մեր հողավածները հերքելու, մեր կարծիքները դատելու և հանուն ճշմարտության հանունը դատապարտելու ևս, եթե սխալ գրություններու արձագանք են անոնք»: Դա է պահանջում լրագրական օրենքը, մինչդեռ Կ. Յուլյուսյանը տպագրված հոդվածները և կարծիքները թողած գրողի պատիվն է մրոտում: Արևմուտքը մնում է իր դավանանքին. «Մենք այս կրոնավորներու դեմ էինք, ենք և պիտի ըլլանք, և չպիտի ներենք, որ Հայկա գրողակը պ. Գ. Ալվազովսքիի պես մարդերու հանձնվի»:

48. Խաչատուր Աբովյան, էջ 74—76: Տես 31:

49. Պատերազմի լուրեր, էջ 76—77:

Ավստրա-իտալա-ֆրանսիական պատերազմը սկսվելու մասին: «Վայրկյան մը չենք տարակուսիր և հառաջմե կըսենք, որ քիչ ատենեն Իդալիան իսպառ պիտի ազատի օտարին անտանելի լուծեն»: Ֆրանսիայի զինվորներն ու կամավորները ոգևորությամբ են մեկնում Իտալիայի ազատագրության համար Ավստրիական զորքերի դեմ մարտնչելու: Իտալիայում «ամեն սիրտ հրաբուխ կտրիք է, ամեն մարդ մահը աչք կառնու և ի սեր ազգին արյուն թափելու համար... դեպի Սարտենիա կվազեն կամավոր զինվորներու բանակը զորացնելու միտքով: Երբեք չհիշվիր այսպիսի տոհմային աշխույժ և նվիրատկան սեր մը անկախության և միության համար: Կարիպալտի զորապետը կհրամայե անոնց... Իդալացիք աշխարհիս ցույց կուտաք, որ մի և անկախ հայրենիքի արժանի եք. պիտի հիշվիք դուք իբրև օրինակ և ձեր անունը կիսամեռ ազգերու սիրտը պիտի բժշկե: Փա՛ռք ձեզի...»: Տոսկանայի ժողովրդի ոգևորությունը: Դրությունը նեպաղում:

50. Պատերազմի հրատարակում: Կայսրն առ ժողովուրդ Ֆրանսայի, էջ 78:

Ֆրանսիայի թագավոր Նապոլեոն Գ-ի դիմումը ֆրանսիացի-ներին:

51. (Խալաքիների աղոթքը), էջ 78—79:

Փարիզի մամուլում թարգմանաբար հրատարակվել է խալաքիների տերունական աղոթքը: Այդ առթիվ. «Ավստրալի... օրերը հաշված են և շատ չպիտի երթա իր գավազանը պիտի փշրվի խալաք... Օրհնյալ է հարուստուն նահատակ աղգերու...»:

52. Սագ մը պուեւ, էջ 79:

Չափածո սատիրա ընդդեմ Խաչատուր Միսաքյանի:

53. Մանր լուրեր, էջ 79—80:

Հակիրճ հաղորդումներ. ա) «Հյուսիսափայլ» անուն մամսատետր մ' առինք Մոսկվան և բերկրալի տեսանք, որ միտքի ազատության և լուսավորության տեսիլները ապարեզ մը ունին Ռուսիայի ազգայիններու մեջ... Կփափագինք ի բոլոր սրտե, որ Թյուրքիայի մեջ տարածվի այս հրատարակումը... Այս մտական հարուստներ բարի նշան է... Իզմիրի, Պոլսի և ուրիշ քաղաքներու հայերը պիտի ամենան տեսնելով, որ Հյուսիսեմ կփայլի լույսը... պ. Գ. Այվազովսքիին վրա տրված լուրերը (ի՛նչ լուր) աչքե կացներք ի մեծ գայթակղություն Կոնստանդնուպոլիս և... իր բարեկամներու». բ) «Հյուսիսափայլի» 1859 թ. 2-րդ համարում Շահբեգի (Մ. Նալբանդյան) հրապարակած ազգի առթիվ՝ նվիրված «Արևմուտքի» հրատարակությանը. գ) Ընդդեմ մի ֆրանսիացի հեղինակի, որ աննպաստ կարծիք է հայտնել հայերի մասին, դ) Հալածանք ռուսական մի պարբերականի դեմ, որի խմբագրին իր պաշտպանության տակ է առել «հայազգի» Տեղիանոֆը (Ի. Դ. Դեկյանով, 1818—1897):

№ 11, հունիսի 1, էջ 81—88

54. Բանակ Իդալիայի, էջ 81:

Նապոլեոն Գ-ի դիմումը զինվորներին:

55. Ե գումարտակ, էջ 81—82:

Գումարտակի հրամանատարի կողմ իր զինվորներին:

56. (Արտակարգ խանդավառություն ֆրանս-խալական զորաբանակներում), էջ 82:

Նույնիսկ անտարբերները «կգոչեին. Ապրիլ՝ Ֆրանսա, ապրիլ՝ Իդալիա...»:

57. «Հյուսիսափայլ», էջ 82:

Հակիրճ ազդ, որ հանդեսից արտատպվում է «երկար հող-ված... որ պ. Գ. Այվազովսքիին վարքին վրանորլույս մը կծավա-լե... Հուսամբ, թե ուրիշ վկաներ հս չալիտի պակսին»:

58. (Մ. Նալբանդյանց, Նամակ առ հրատարակողը), էջ 82—85: Շարունակությունը՝ № 12:

Արտատպության «Հյուսիսափայլի» 1859 թ. № 11-ից, ան-վերնագիր, հեղինակը՝ Մ. Նալբանդյանց» նշվում է երկրորդ հատվածի (№ 12) վերջում: Դա «Նամակ առ հրատարակողը» խո-րագրով Մ. Նալբանդյանի հայտնի պամֆլետն է՝ ուղղված Գ. Այվազովսկու ու խալիբյանի դեմ և որի համար ծավալուն հա-շածանք է սկսվել «Հյուսիսափայլի», նրա խմբագրի և գլխավոր աշխատակցի դեմ (սե՛ս Մ. Նալբանդյան, ԵՊԺ, հ. 2, Երևան, 1948, էջ 265—273 և 428—431):

59. Պատերազմի լուրեր, էջ 86—88:

Հայրենասիրության ու ազգասիրության վերելքը Իտալիա-յում: Առաջին բանակի հրամանատարի կողք զինվորներին: Իտա-լիայի ազգաբնակչությունը և զորաբանակը: Սյուզա զորապետի մահը: Լուի Ֆիլիպի թուր իտալական զորաբանակում: Պաշտոնա-կան նշանակումներ Ֆրանսիայում: Ավստրիական բռնությունները Իտալիայում: Իտալացիների հոգեկան արիությունը: Մեծահա-րուստը՝ ազատագրական բանակի զինվոր: Ռազմաճակատային տպարան: Հումբոլտի մասին՝ նրա մահվան առթիվ: Շամիլի ա-պրստամբության և Վեդենի առման առթիվ: Ավստրիական զո-րապետը հեղնանքի առարկա: Ավստրիացիների բարբարոսություն-ները: Հումբոլտի արձանը Ֆրանսիայում կանգնեցնելու առաջարկ-«Հանձարը հայրենիք չունի»: Անգլիայի չեզոքությունը: Հույները կամավոր զինվորներ՝ ընդդեմ ավստրիացիների: Ավստրիայի ար-տաքին գործերի պաշտոնյայի (մինիստրի) հրաժարականը: Ֆը-րանսիացի գրող, «մեր սիրելի բարեկամ» էդ. Ապուլի նոր գիր-քը՝ «Խնդիր հոռմեական»: Դրամական նվիրատվություններ Ֆը-րանսիայում ի նպաստ պատերազմի: Կ. Պոլսի Ֆրանսիայի դես-

պանը: Սուեզի ջրանցքի բացման շուրջը: Ֆրանսիայի դեսպանն Անգլիայում:

60. Հ., (Ուանալուր՝ Կ. Պոլսից), էջ 88:

Կ. Պոլսում ձեռքից-ձեռք անցնող սատիրական ոտանավոր՝ ստորագրված՝ «Հ.»:

№ 12, հունիսի 15, էջ 89—96

61. Բանակ Իդալիայի, էջ 89:

Ֆրանսիայի թագավորի հաղորդումը: Հաղթանակ Մոնթիպելլո գյուղի մոտ: Կոչ-դիմում Տոսկանայի ժողովրդին: Գարիբալդիի կոչը լամբարդացիներին: Սարդինիայի թագավորի դիմումը տոսկանացիներին:

62. Մ. Նալբանդյանց, (Նամակ առ հրատարակողը), էջ 90—92: Ս. Ո.—ի (Ս. Ոսկանյան) ծանոթագրություններն ընդդեմ Գ. Ալվազովսկու և նրա մտերիմ Յուրյունյանի: Տե՛ս 57, 58:

63. Պատերազմի լուրեր, էջ 92—93:

Մարտեր և հաղթանակ Բալխատրայի մոտ: Վիկտոր-Էմմանուելի դիմումը զինվորներին: Գարիբալդիի և նրա զինվորների դյուցազնությունը:

64. Մանր լուրեր, էջ 93—96:

ա) Դրամական փոխառություններ (եվրոպական երկրների միջև. բ) Ֆրանսիական թերթը հայ-հունական կրոնական ընդհարման մասին երուսաղեմում. գ) Ավստրիական բանակի ճիգերը. դ) Իտալական վտարանդիները՝ կամավոր զինվորներ. ե) Թ. Թոբե ապստամբի ձերբակալվելը և մահապատիժը. զ) Կանտոնի թագավորի մահը. է) Էմբանի դեսպան նշանակվելը. հաղորդման տակ՝ «Ս. Ո.» (Ս. Ոսկանյան), որ Էմբանին համարում է իր վաղեմի բարեկամը. ը) Անգլիական պառլամենտի ընտրությունը. թ) Եվրոպական երկրների թագավորները դարասկզբին և այժմ. ժ) Ավստրիական իշխանի մահը. ժա) Ալմանացիների թիվը Ավստրիայում. ժբ) Ավստրիական զորքի բարբարոսությունները. ժբ) Նեապոլի թագավորի մասին՝ մահվան առթիվ. ժգ) Հունգարական մի խումբ երեկելիների մեկնումն Իտալիա, նրանց մեջ նաև Գիշ «հայկազն քաջը». ժդ) Գարիբալդիի՝ կենսագրությունը և քաջագործությունները. «Հայկական քաջությունն մը, կարգե դուրս

անվախություն մը, հրաբուխ ազգասիրություն մը և ռազմագիտական անգլուտ ոգի մը — ահա Կարիպալտիին հատկությունները: Քանի՜ հոգի կա Եվրոպայի մեջ, որ զանոնք ունենա և գործածե...»:

65. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), («Մասիս քերթը և Պ. Խոռասանյան ամիրան»), էջ 96:

«Մենք գիտեինք արդեն, որ այդ «խալտառակ թերթը» գործի մ' է ստորին մարդերու, բայց չէինք ուզեր այս ետքիններու մեջ հաշվել պ. Խորասանյանը»:

66. Ամազոնի երգ, էջ 96:

Չափածո՝ նվիրված «օրիորդի մը»:

№ 13, հուլիսի 1, էջ 97—104

67. Հրապարակումն, էջ 97—100:

Նապոլեոն Գ. կայսրի դիմումն իտալացիներին: Նրա կոչը իտալական զինվորներին: Ապա՝ ֆրանսիական թերթի հաղորդումները. Կայսրի հաղորդումը ռազմական մինիստրին. Ավստրիացիների նահանջը. Ֆրանսիական բանակի առաջընթացը. Կայսրի հեռագիրը կայսրուհուն. Մաժենթայի գրավումը՝ ըստ կայսերական հաղորդումների. «Միլան ապստամբ ոտքի ելավ». Ֆրանսիական բանակի մասին:

68. Մեթերնիկին մահը, էջ 100—101:

«Ավստրայի շոգմոգ և բռնասեր» ոգու՝ Մետերնիկի դիմագիծը և բնութագրությունը. «Իր բոլոր կյանքը մաշեց ստորերկրյա: Դավալեցություններ հյուսելով և լուծելով... Մեթերնիկին դրությունը ատելի է մեզ... Իր անունը մեզի համար կնշանակե թշվառ ազգերու ստրկություն հաղթողին ներքև և իր քաղաքավորությունը, մեր առջև, կերևի իբրև անողորմ և անհամբույր մեքենա մը, որ փոքր ժողովուրդները կառնու, կճմլե, կճնշե, կտրորե և անարգ մարմին մը ընելով կկպցնե հաղթողին վրա... Միթե Մեթերնիկ չէր, որ ըսավ թե Իզալիա «աշխարհագրության անուն» մ' է միայն և ազգություն չունի բնավ... Մեթերնիկ կմեռնի, երբ Իզալիա հարություն վառնու»:

69. Մանր լուրեր, էջ 101—104:

ա) Մարշալ Մաք-Մահոն. բ) Ֆրանսիական երկու զորա-

պետների մահը, գ) Ֆրանսիական բանակի հաղթությունները և Անգլիայի «շահասեր ոգին» ու չեղոքությունը. դ) Անգլիական պառլամենտի բացումը. ե) Լոմբարդիան Սարդինիայի հետ միավորելու շուրջը. զ) Վիկտոր-էմմանուելի դիմումը լոմբարդացիներին. է) Հակառակորդ բանակների թվական և բարոյական հակադիմումը. ը) Հաղթողների մեծարումը. թ) Դժոգություններ Ավստրիայում. ժ) Տոսկանայի ժողովրդական ոգևորությունը, Գարիբալդին ու նրա բանակը ընդհանուր համակրանքի առարկա. ժա) Ոսկե մեդալ՝ Գարիբալդիին. ժբ) Հունգարական ապստամբության առաջնորդ Կոշուտը և նրա ղինակիցը, որին հանդիպել է Ս. Ոսկանյանը. ժգ) Ավստրիական զորապետի հրաժարականը. ժդ) Ճեշում Ֆրանսիայի վրա. «Պատմությունը կվկայե, որ սպառնալիքով հաշտություն չլիի Ֆրանսայի հետ»:

№ 14, հուլիսի 15, էջ 105—112

70. (Նապոլեոն Գ.-ի հեռագրերը պատերազմի դաշտից), էջ 105—106:

Ֆրանսիայի կայսրի հեռագրերը կայսրուհուն՝ պատերազմական իրադարձությունների շուրջը, նրա կողք իտալական բանակին:

71. Քավուր, Ավստրիայի բարբարոսությունը, էջ 106—107:

Քավուրի պահանջը հետաքննել Ավստրիական զինվորականների բարբարոսությունները, Զիկնոլի ընտանիքի և այլ իտալացիների գեղակահարությունը:

72. Կարիպալտի, (Հաղթանակներ և դիմում Պրեշիայի բնակչությանը), էջ 107—108:

Պրեշիայի առումը, Գարիբալդիի «որսորդների» քաջագործությունները: Գարիբալդիի դիմումը քաղաքի բնակչությանը՝ ձեռք բերած հաղթանակի առթիվ. «Հայրենիքին վրիժառու կամքը կատարելու թույլն հասավ... Ձեր փառավոր ավանդությունները շարունակելու օրը հասավ. մի թեթևիք, անցյալը մոռացուկ չէ փառքին համար»:

73. Մանուր լուրեր, էջ 108—112:

ա) Պատերազմի շուրջը և այլ հաղորդումներ. բ) Ավստրիական զորագնդերի նահանջը և իտալա-ֆրանսիական զորքերի հաղ-

Թական առաջընթացը: դ) Նեապոլի և Ֆրանսիայի քաղաքական հարաբերությունները. դ) Բալմերթոնը նորից անգլիական կառավարության ղեկավար. ե) Ռուսական բանակների տեղաշարժերը. զ) Քրդական ասպատակությունները էրզրումում. «Ողորմելի՛ հայեր, չաքաղներու բերան ինկեր եք և ձեր հայրենակիցք Ալվազներու խնկաման շնորհելու ետևե են տակավին: Վառողի աման պետք է, խնկաման կպատրաստեն: Վա՛յ Հայկին թոռեր, վա՛յ»։ է) Ավստրիական մի զորագնդի կորուստները. ը) Կամավորական նոր զունդ. թ) Նապոլեոն իշխանը իտալական զորաբանակում. ժ) Ֆրանսիական նավատորմը Ադրիատիկ ծովում. ժա) Համակրական ցույց իտալական բանակի հաջողությունների առթիվ. ժբ) Ապստամբության նախապատրաստում Վենետիկում. ժգ) Ճիզվիտական վարժարանների փակում. ժդ) Պիեմոնտի դեսպանը հռոմեական ապստամբ գավառներում. ժե) Պապական Հռոմում տիրող իրադրությունը և շվեյցարական զինվորներն ազատության ճնշողների դերում. ժզ) Երկրաշարժ էրզրումում և թուրք քաղաքայետի դասալիք փախուստը. ժէ) Հունգարական հեղափոխության ղեկավար Կոշուտը. ժը) Անգլիական դեսպանի անվայել արտահայտությունը Թուրքիայի մասին. ժթ) Մարշալ Նիելը. ի) Ընդհանուր ղգժոհություն ավստրիական բռնատիրության դեմ. իա) Մենսիոյի ճակատամարտի շուրջը. իբ) Կորուստները Սուֆերինոյի ճակատամարտում. իգ) Օփե զորապետի մահը. իդ) Սարդինական բանակի երեք զորապետների զոհվելը. իե) Նապոլեոն Գ.-ն ռազմադաշտում. իզ) Լուի Նապոլեոն Բոնապարտի 1849 թ. գրած նամակը՝ Հռոմեական խնդրի շուրջը:

№ 15, օգոստոսի 1, էջ 113—120

74. (Պատերազմական իրադարձություններ), էջ 113—117:

Նապոլեոն կայսրի դիմումը զինվորներին՝ Ֆրանսիա վերադառնալու առթիվ՝ զինադադար հայտարարվելուց հետո: Տեսություն զինադադարի շուրջը և նրա արձագանքը Փարիզում. «Ստույգ է, որ առջի բերան ուրախությունը մեծ եղավ մայրաքաղաքիս մեջ, բայց ետքը կասկածի թեթև ստվեր մը ամեն միտքեր վրդովեց... Այս պատերազմին ամեն պարագաները անակնկալ կերպով կատարվեցան»: Կայսրի հեռագիրը՝ Ավստրիայի թագավորի հեռ

հաշտություն ստորագրելու մասին: Սարգիսիան և Լոմարգիան, Վենետիկի ազատագրության խնդիրը: Նապոլեոն Գ.-ի դիմումը զինվորներին՝ պատերազմական գործողությունների դադարման առթիվ: Վիկտոր-Էմանուելի դիմումը իտալական բանակի զինվորներին: Ֆրանսիայի կրթության մինիստր Ռուլանի նամակը պատերազմի մասին հաղորդագրությունները թագավորական լսարանների ու վարժարանների սովորողներին կարդալու և «Իդալիայի հսկայաձև պատերազմին առօրյա պատմությունները» ուսուցելու մասին: Կայսրը և Վիկտոր-Էմանուելը Միլանում, և Լոմբարդիայի ժողովրդին Վիկտոր Էմանուելի հղած դիմումը: Նապոլեոն Գ.-ի վերագարձը Ֆրանսիա. Ավստրիան պարտություն կրեց, «բայց մենք չենք հուսար Ավստրիայի ալյակերպության: Ավստրիան էր և պիտի մնա Ավստրիա, մինչև իր բռնություն լուծվելու օրը», — նկատում է տեսության հեղինակը:

75. Ս. Ոսկանյան, (Պատասխան անաճուն ընդդիմախոսին), էջ 117—118:

Կ. Պոլսում, Հ. Փափազյանի տպարանում տպագրվել և տարածվել է «Կես թերթ մը»՝ ընդդեմ «Արևմուտքի» և նրա խմբագրի: Թուրքիկի հեղինակը ծալտվել է «երկու սև տառերի» ներքո, բայց ենթադրվում է, թե Ալվազովսկու «բարեկամներեն մեկն է», ումանք էլ կարծում են, թե «կաշառակուրծ շուրթերով և սողուն բարբոժով» մեկն է. «Մեր թշնամիները կրնային, ոսկի ի ձեռին, քիչ մը ավելի խելո՞ մարդ մը գտնել իբրև դիմադիր... Ո՛վ և ըլլա այս թերթը շարագրողը կսենք իրեն... բանակուիլը ճակատ առ ճակատ կսկսի հասարակության առջև և անոր օգտին համար միայն կշարունակվի: Անձնական վեճը այն ատեն ներելի է, երբ նպատակ ունի բազմության շահը... Բանադրանքի սպառնալիքը ոտքերնուս ներքև դրինք, հրաբուխ տպառնալիքին վրա վթռենք: Մեր լրագրին փոշին օր մը մեզ ավելի պատիվ պիտի ընեն... Թյուրքերը գրատուն մ'այրեցին բաղնիք տաքացնելու համար: Թյուրքի հպատակ պոլսեցի քանի մը հայեր օրագիր կայրեն իրենց կատաղությունը մարելու համար: Կերևի, թե լուսավորչանք բավական լույս չունին և կրակի տրված օրագիրներու լույսով կուզեն լուսավորվիլ: Այս կերպով Արևմուտքին թերթերը գոնե վայրկյան մը լույս տված եղան»:

76. Մանր լուրեր, էջ 118—120:

ա) Նշանաւոր մի անգլիացու ճառը փտալական ժողովրդին համարելու մասին. բ) Շվեդիայի թագաւորի մահը. գ) Նեապոլի բանտարկյալներին ներում շնորհելու շուրջը. դ) Քաղաքական հաւասարութեան հռչակում Լոմբարդիայում. ե) «Անկախութեան զինւորի մը» հուղարկաւորութիւնը. զ) Իսպանական ազատասերների ողջույնը Իտալական բանակին. է) Պրեշիայի կանանց հայրենասիրութեան օրինակը. ը) Քաւուրի մասին՝ նրա հրաժարականի առթիւ. թ) Հրաման 1849 թ. հեղափոխութեան զոհերի հիշատակը Պրեշիայում հաւերժացնելու մասին. ժ) Պորտուգալիայի թագուհու մահը. ժա) Խռովութիւն Ֆլորենցիայում՝ հաշտութիւն կնքելու առթիւ. «Հառաջմէ աղմուկ հանել Իդալիայի թշնամիներու զինք տալ է... Մեզի համար այսօր դաշնակցութիւնը միութենէն դուրսին է, որ ապագային մեջ միայն կրնա անդրդիւի կերպով հիմնվի»։ ժբ) Դժգոհութիւն Թուրինում՝ հաշտութիւն կնքելու առթիւ. ժգ) «Իդալիայի դաշնակցութիւնը մեծ դժվարութիւններու ենթակա է այսօր»։ ժդ) Բարմայի դուքսութեան բնակչութիւնը, ղորքը, եկամուտը և դուքսը:

№ 16, օգոստոսի 15, էջ 121—128

77. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), («Արեւմուտի» ստացած արտոնւորքան շուրջը), էջ 121:

Պատերազմի ընթացքը լուսաբանելու թույլտվութիւնը «հաշտութեան հետ կղաղրի... Պատերազմին տիեզերաւոր շփոթը ու ռազմական շառաչիւնը միայն ստիպեցին զմեզ... մեր ընթերցողներու ուշադրութիւնը դեպի Իդալիա տանիլ: Հազիւ թե մեկ երկու հոգի հասկցան, թե ինչ ըսել ուղեցինք և ինչ ըսինք: Հայ ժողովրդին վիճակը չէր ներեր, որ ընդհանուր քաղաքականութեան վրա գրեխնք...»:

78. (Նապոլեոն Գ.-ի ճառը), էջ 121—122:

Ֆրանսիական ժերակույտի անդամները ճառերով «հաշտութիւնը և պատերազմը գովեցին»: Կայսրի պատասխան ճառը. «Իդալիայի անկախութեան ծառայելու համար պատերազմ ըրի եւրոպայի կամքին դեմ. երբ իմ երկրիս ներկա և ապագա բախտը վտանգի մեջ տեսա, հաշտութիւն ըրի»:

79. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), Խայտառակությունը ուրկե կուգա, էջ 123—126:

Պոլսից նախատական նամակներ են հղվում հանդեսին՝ մեծ մասամբ անանուն. «Ի՞նչ է արդյոք մեր հանցանքը... Պատասխան տվինք հրապարակավ» Գ. Այվազովսկուն և Հ. Կոճիկյանին, «բողոքեցինք հասարակության առջև և հանուն արդարության մեր իրավունքը պաշտպանեցինք»: Ապա՝ «Մասիս անուն լրագիրը բռանց առիթի, առանց քննության Արևմուտքը նախատեց «խայտառակ» թերթ կոչելով դանիկա: Պատասխանեցինք համառոտիվ»: Պարզվեց, որ «Մասիսը» և նրա խմբագիրը գործում են ամիրա Պ. Խորասանձյանի թեկադրանքով: Հակառակորդներին, ներանց թվում նաև Գ. Այվազովսկուն և Ամ. Գալֆայանին ու Կ. Շահնազարյանին կոչելով հավաքական անունով՝ Ավետիք, Ոսկանյանը մերկացնում է նրանց երկդիմությունը, հերքում իր հանդեսին ներկայացված մեղադրանքները, հաստատականությամբ աղղարարում. «Մեր կյանքին մեջ գրածներեն ո՛չ տառ մը, ո՛չ կետ մը և ո՛չ շեշտ մը կուրանանք. ի՞նչ որ ըսինք, գրեցինք և հրատարակեցինք, նորեն ըսելու, գրելու և հրատարակելու պատրաստ ենք, եթե նույն դեպքերը պատահին»: Մամուլի դերը և հասարակական կարծիքը բարձր գնահատող հրապարակախոսը պահանջում է. «Թո՛ղ մեր թշնամիները երևին հասարակության առջև... Եթե այսքան առաքինի եք ինչո՞ւ ծակամուտ կպահվիք, ինչո՞ւ հասարակության դատաստանեն կվախնաք... Երևան ելեք ուրեմն, որ մենք և ժողովուրդը զձեզ տեսնենք անսքող և հարևու... Եթե ոչ ներկա և ապագա սերունդի մեջ պիտի հիշվիք իբրև աշակերտք Թարթյուֆի... երբեք պ. Ոսկանյանը չպիտի դատապարտվի իր ըրածին համար... Հակառակը պնդողները թո՛ղ խոսին...»: Պամֆլետն ավարտվում է Մոլիերից արված քաղվածքով (ֆրանսերեն):

80. Ապե Բրեկո, Մանոն Լեսկո, էջ 127—128: Տե՛ս 39:

Վեպի թարգմանության շարունակությունը:

№ 17, սեպտեմբերի 1, էջ 129—136

81. Ս. Ոսկանյան, Քսանկոս ստություն, էջ 129—136:

«Մասիսում» Ս. Ոսկանյանի և «Արևմուտքի» դեմ տպագրված անստորագիր, վարկաբեկիչ հոդվածի պատասխանը: Արվող

ակնաբկներից հասկանալի է, որ «ստույթյան և զրպարտության» հեղինակը, որին տրվում է Թորոս անվանումը, Հ. Կոճիկյանն է։ Մեկ առ մեկ հերքելով նրա փաստարկները և պաշտպանվելով միտումնավոր մեղադրանքներից, Ոսկանյանը հաղորդում է ինքնակենսագրական կարեւոր տեղեկություններ, բացահայտում է քաղաքացիական իր դաժանանքը և հրապարակախոսական սկզբունքները։ Ոսկանյանի պատասխանից հայտնի է դառնում.

«Իզմիրի բոլոր հասարակությունը դիտե, թե մեր ազատ կամքով և ստակով հայրենիքեն ելանք ու Եվրոպա ուղղեցանք... պաշտպան չկար... Մեր ազգականներեն մեկը՝ Նուպար էֆենտին (ախօր Նուպար պեյ) մայրաքաղաքս կղտնիք բարձր պաշտոնով... Եթե իրեն դիմելու խոնարհեինք և մեր կարողությունը հայտնեինք, վայրկյան մը չէր դեղեւր մեղ օգնելու... Աղքատության մեջ գտնվեւր ենք, բայց ոչ նվաստության, կյանքը մեզի համար այնքան սիրելի չէ, որ մահեն առաջ նվաստությունը ընտրենք... (Պ. Ղ. Պալթաղարյանը մեղ բարեկամությունը ըրած էր, Իզմիրեն մեկնելու ժամանակ, փոքր նամակ մը տալու պ. Լաւրոստին համար)... Կհաստատենք, թե երբեք Սենդ Պարպի մեջ չմտանք իրրե աշակերտ... Պարոն Լապրուստ հաճեցավ թեթեւաշտոն մը տալ մեզ վարժատունեն դուրս։ Արդարեւ այս մեծ բարեկամություն մ' էր և ամեն դյուրութիւն կուտար ուսումներու զբաղիլ...»։

Առարկելով «Մասիսի» հոգւածագրին և «ծանր մեղադրանքը վանելու համար», Ոսկանյանը տակտիկական նկատառումով ազդարարում է, որ 1848 թ. չի պաշտպանել «Բոմբոնիզմը ըսված» սկզբունքը, որ «Բոմբոնիզմը մեզմե անհաշտ թշնամի չէ ունեցեր¹, «որ Քանթի աշակերտ մը Քապեին սին դրությունը չկրնար ընդունիլ երբեք»։ Նաև հերքում է, որ եղել է «քարոզիչ Սենդ Պարպի աշակերտներուն», որի պատճառով իրրե թե վտարվել է վարժարանից։ «Կպնդենք հասարակության առջև, որ հիշյալ ազնիվ օտարազգին ոչ միայն զմեզ «չվնասեց», այլ և իր համակրությունը ավելցուց մեր վրա»։

¹ Այս առթիվ տե՛ս Ա. Բ. Կարինյան, Ակնաբկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հ. 2, Երևան, 1960, էջ 476—477, Ա. Մակարյան, Ստեփան Ոսկան (ՀՍՍՀ պետական հեռակա մանկավարժական ինստիտուտի գիտական աշխատությունների ժողովածու, № 6, մաս 1, Երևան, 1960, էջ 150 և հետո)։

Շարունակելով իր հերքումները հակառակորդի պնդումների դեմ, Ոսկանյանն աջնուհետև նկատում է, «Քլյուպի անդամ ըլլալը նախատինք մը չէր այն ժամանակ Բարիզի մեջ... Բայց հայտնի կխոստովանինք, որ Քլյուպի անդամ չեղանք երբեք: Սոբպոնի Բլյուպը... կերթայինք և շատ անգամ դիպմամբ պարոն Սթուրմի, լը Վերիեի, Ժյուլ Սիմոնի պես երեսելի անձերու մոտ գտնվեր և նստեր ենք... Ուրիշ Բլյուպ մը, ուր կերթայինք, շատ հեղ նախագահ ունեք՝ պարոն Պարոշ, այսօր տեղության խորհրդի նախագահ... «Տեղության դեմ ապստամբություն»... քարոզիչի պատիվն ալ չունինք և օտարականի մը դյուրին չէ Բարիզի ժողովուրդին ապստամբություն բարոզել, ասիկա լավ գիտե ապստամբություն ինչ ըսել է և մեր խոսքերու կարոտություն չունի կարծենք: Կհավանինք միայն, որ փետրվարի ազատության առաջին որոտումը մեր վրայեն արեւելյան գերության մշուշը փարատեց... և զրեթե ակամա ասպարեղի մեջ նետեց: Այո՛, Լուի Ֆիլիպին դեմ ապստամբողներու հետ էինք, այո՛ ըրինք ազատության համար ամեն ինչ որ ամեն մարդու պարտքն է ընել, և զեն ի ձեռին թյուլլըրի մտնելու պատիվը ունեցանք»: Եվ սույա՝ 1849 թ. հունիսյան դեպքերի ամօրիվ. «Հռոմայի դեմ պատերազմին ժամանակը բազմաթիվ ուսանողը... Սահմանադիր ժողովին աղերսագիր մը տալու որոշում ըրին... Աղերսագիր տանող բազմության գրոշակիրը մեր բարեկամներե մեկն էր, և որովհետև իրեն քով կգտնվեինք, վայրկեան մը դրոշը մեր ձեռք անցավ շփոթին մեջ և կարող եղանք դաջն պաշտպանելու իբրև ուսանող և ոչ իբրև մարտիկ ապրտամբ»:

«Տաս տարի անցան այս փոքր դեպքին վրա և դեռ այսօր զղջում մը չենք զգար մեր ըրածին: Ո՛ւր և գտնվինք ազատության հետ պիտի մնանք և բռնությունը չպիտի սիրենք երբեք թե՛ հայերուն և թե՛ օտարներուն մեջ: Մեզի համար ազատությունն դուրս լուսավորություն չկա... այս մեր հանցանքը կխոստովանինք... վասնզի ազատությունը ուրանալու փափագ մը չենք զգար...: Զիդալիա կսիրենք, միշտ սիրեն ենք. Իդալիա իր արյունաթաթավ ճակտով միշտ երեցած է մեզ իբրև կենդանի պատկեր նկուն ազգերու... Հայաստանի ավերայրաց վիճակը իր զավակներու վրա պարտք կդնե թշվառ ժողովուրդներու կարեկցիլ: Նկուն ազգերը մյուս ազգերու համակրությամբ միայն կրնան վերականգնիլ...»

Տաս տարի անցան և հայերը փոխանակ ուրիշ ազգերը օրինակ առնելու և մեր փոքր, բայց հարատև ջանքը հատկանալու, սկսան խորթալ և մեր ըսածները երազ սեպել... Այս դեպքին հինգ օր ետքը քսության դոհվեցանք», ոչ թե «վեց եոթ ամիս բանտ մնացինք», այլ «54 օր»:

Այնուհետև Ոսկանյանն անդրադառնում է էժ. Սյուի «Թափառական հրեա» վեպը թարգմանելու և հրատարակությունն ընդհատելու հանգամանքներին, վերհիշում է կենսագրական մի շարք փաստեր, ինչպես նաև «Արևելքի» խափանումը՝ խարդավանքների հետևանքով: «Բավական է, որ թոթափվինք, մեր ոտքերու ներքև առնելու համար և՛ ստույգունը և՛ զրպարտությունը, որք Յուդյուճի գոհհիկներու պարագլխի մը լեզվին դուրս թափեցան: Իր սիրտը անհուն հանք մ' է այս տեսակ վատություններու... Վատություն քողը հազար ծալք ունի և միանգամայն զինք մերկանդամ խայտառակել դուրին չէ. ուրիշ անգամի կպահենք ուրեմն մեր իրավունքը...»:

№ 18, սեպտեմբերի 15, էջ 137—144

82. Անհիշաչարություն կայսերական, էջ 137—138:

Քաղաքական արսորյալ «հիսուն հազարի չափ» ֆրանսիացիներին ներում շնորհելու նապոլեոն Գ.-ի հրովարտակի մասին. «Միահամուռ պատժեր էր և միահամուռ ետ կառնու իր վճիռները... Հանցավորը այս վճռով գլխովին կտրվի և իր անցյալին վրա թեթև կեղտ մ' անգամ չմնար... Ժողովրդի մը մեջ բռնությունը առօրյա երևույթ մ' է և ոչ հարատև օրենք... Անհիշաչարությունը կգովենք սրտի մտքը, ազատության համար ծափ կղարնենք բերկրալիր և կըսենք... բոլոր աղղթ կրնան հույս և քաջալերություն առնուլ, որ օր մը իրենց ալ այցելություն պիտի ընի: Հիսուն տարի է ի վեր Եվրոպայի քայլը Ֆրանսայի շարժումներու վրա կշափվի...»:

83. Մ. Վակներ, Ճանապարհորդություն ի Հայաստան, էջ 138—139:

Հատված հեղինակի համանուն ուղեգրական գրքից: Թարգմանությունը ֆրանսերենից հավանաբար կատարել է Ս. Ոսկանյանը: Մի այլ հատված № 21-ում:

84. Միշլեին նոր գիրքը, էջ 139—141:

Բնաբանը (Ֆրանսերեն) նույն՝ «Սերը» գրքից: Սիրո պրոբլեմի շուրջը: «Ֆրանսաի պատմության երեկելի հեղինակի» և նրա երկերի մասին ծանոթություն տալու հետ միասին քննում է խընդրի տարբեր առումները, մասնավորապես բարոյական ազատության տեսանկյունից, շոշափում է կնոջ ազատագրության հարցը և անդրադառնում հայ իրականությանը նույն առումներով. «Ինչպես ափանատես եղանք, նյութամով կյանքի հետեանքները այնպիսի ապականություն մը ծավալեր են հիմա, որ վտանգի զանգաղը հնչելու ժամը եկած կսեպենք...: Եթե հայերը վերածնիլ կուզեն, Եվրոպայեն վռնտված իմաստակներուն անհիմն առաջարկությունները մերժելու են՝ ընտանիքը հաստատելով անդրդվելի և նոր բարոյականի մը վրա: Նյութական կյանքի վայելքը կտանի հանքանություն, և անհնարին է, որ լուսավորության փոքոնշույլ մը փայլի այն բաղմոթյան մեջ, ուր ուտել, խմել, պառկիլ միեակ զբաղում է բալուրեն մինչև գերեզմանին դուռը... Հայ ընտանիքներ ոսկին կապարի հետ մի փոխեք, Եվրոպայի արտաքին զարդը բաբակնալու նշան մի՛ սեպեք և մի՛ թողուք, բուրջի մը համար, ձեր համեստությունը, որ ժամանակով ոգեթե դեղեցկություն տվեր է ձեզ: Հայ կիներ... ձեզի օրինակ են նախ Եղիշեին նկարագրած արի տիկիները և հետո օտարազգի պեպեկները... Մի մոռնաք, որ... կիներու սիրտին մեջ է հայրենիքը և երբ այս սիրտը դատարկ կգտնվի (ինչպես շատ հայ տիկիներու քով...) անկարելի է, որ հայրենասիրությունը, ճշմարիտ հայրենասիրությունը, ծլի, ծաղկի, արդյունավորի և բաղմոթյուն մը կանգուն պահե ազատության զրոշի տակ...: Կիներու փափուկ ձեռքով կպատրաստվին այն անդրդվելի ինքնությունը, որ մարդու նշանն է... Հայ ընտանիքներ, եթե դուք ապականվիք, չկա զորություն մը, որ մեր ողորմելի ազգը կանգնե և կազդուրե... Քաղաքացի կսպասենք ձեզմե և ո՛չ մեքենայն սուտ մարդեր... Ուսումնական կիսդրենք ձեզմե և ո՛չ լեզվագետ գռեհիկներ... Հայ ընտանիքներ, հարցուցեք մեյ մը ձեր բոլորտիքը պաշարող զեպեկներուն, թե ի՛նչ է ազգ, հայրենիք... ի՛նչ է լուսավորություն... ի՛նչ է ազատություն... ի՛նչ է բարոյական... ի՛նչ է ճակատագիր մարդու և մարդկային սեռի այս աշխարհի մեջ, և մինչև որ պատասխան չառնեք, ձեզմե հեռու վռնդեցեք Եվրոպայի թափթփուրը»:

85. Ապէ Բրեւի, Մանոն Լեւոն, էջ 142—144: Տե՛ս 39:

86. Ազդ, էջ 144:

«Արեւմտաքի» նոր գործակալը Կ. Պոլսում և № 17-ում թույլ տրված վրիպակի ուղղում:

№ 19, հոկտեմբերի 1, էջ 145—152

87. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), Խոսքով բարոյական, էջ 145—146:

«Պարոն Ակոբը, նույն ինքն հայդգի պ. Հ. Կոճիկյան էֆենդին» խրատական ճառով հանդես է եկել թուրք սովորողների առջև. «Ի՞նչ կըսես, ի՞նչ կխրատես պարոն Ակոբը»: Նա հռչակում է, թե «ամեն բանն վեր ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ պետք է», սակայն դա հին խրատ է: «Ընտիր խոսքի մը արժեքը չենք ուրանար, բայց ընտիր գործը վերագույն կդասենք, ուստի գործնականին մեջ միայն բարոյական բնութեւիւ սովորութիւն ունինք»: Դեռ Լավետարանն է ուսուցում՝ «Մի՛ ընկր ուրիշին, ինչ որ չես ուզեր, որ քեզ ընեն» կամ՝ «Ըրե՛ ուրիշին, ինչ որ կուզես, որ քեզ ընեն»... Արդ քրիստոնյա պարոն Ակոբը ըրաւ մեզ ինչ որ չուզեր, որ մենք իրեն ընենք: Ուրեմն... ըսելը դյուրին է, գրելը դժվարին... Խրատուտուանձի մը առաջին պարտավորութիւնն է խոսքին և գործին մեջ հակասութիւն չդնել...»:

88. Ազատություն ի պ. Ժյուլ Սիմոն, էջ 146—149:

Բնաբանը (ֆրանսերեն) նույն գրքից: Արձանագրելով ֆրանսիական փրկիսոփայութեան մեջ տեղի ունեցող նկատելի փոփոխութիւնը, գրաքննադատը հանգամանորեն քննում է Ժ. Սիմոնի «Ազատութիւն» գիրքը, որ նվիրված է «մեր դարու ամենեն կրնճաւի խնդրին»: «Ազատութիւնը կհաղթվի, չմեռնիր: Քառասուն դար է, որ իր կռիւլը կտես... Ազատութեան վսեմ օրը, եթե վերստին ծագի, ա՛լ խաւարումի ենթակա չէ»: Ժյուլ Սիմոնի «ազդու և պարզ խոսքերը մեր վրա մեծ տպավորութիւն ըրին, և թեպէտ հայք այսօր մոռցած ըլլան, թե ազատութեան համար կռիւղ աշխարհիս առաջին քաջի թոռեր են, կփափագինք մեկ քանի տող գրել ու թեթեւ տեսիլ մը տալ իր ընտիր գիրքին վրա: ...Մարդ ազատ է. ահա իր առջի առաջարկութեանը: Իր ազատութիւնը բռնական օրենքի միայն կհնազանդի. ահա երկրորդ առաջարկութիւնը... Ազատութիւնը, կյանքիս պես, իրավունքս է. մեկը չը-

կրնար կյանքս առնուլ առանց ոճիրի, և մեկը չկրնար էությունս հաշմել, խանգարել, անարգել առանց ոճիրի... Եվ հիրավի՜. ո՛վ որ ազատությունը կտպանե, բարոյականը կթունալորե... Ազատությունը ազոավի շնմանիր, որ շարժուն դիակներու վրա իջնե և նստի: Իր ապավենն է սեգ և ուղիղ սիրտեր, աննկուն հոգիներ և հզոր միտքեր...

Մարդու բնական ազատությունը կեղբավորի բնկերության մեջ... Քաղաքակիրթ ժողովուրդ մը հավասարապես հեռու կկենա անզուսպ ազատությունն մը, որ կտանի հանիշխանություն (anarchie) և ազատությունն ղուրկ իշխանությունն մը, որ բռնավորության կդառնա թե՛ շուտ, թե՛ ուշ: Փափագելով «ընտանիքի վերաբերված ճշմարտությունները Ասիայի մեջ տարածել», Ոսկանյանն անդրադառնում է հայության և հայ ընտանիքի վիճակին. «Հայք ազգություն չունին... Ցանուցիր ժողովուրդ մը կշինեն, որ կբաղկանա ընտանիքներե... Ընտանիքը փոքր հայրենիք է և եթե հոնկէ քաղաքացիք չենեն ի ղուր մեծ հայրենիքի մը տեսիլով կերազեն ոմանք... Վերածնությունը, եթե երբեք պիտի կատարվի այն, ուրիշ բալով չունի, կհաստատենք ևս, որ չկրնար ունենալ... Պ. Ժյուլ Սիմոն իր գիրքը կավարտե կրոնքի և խորհելու ազատության խնդիրը լուծելով... Տող մը չկա հոն, որ մեր կարծիքներու դեմ սեպենք և ի բոլոր սրտե կընդունինք իր ըսածները... Հոս ալ պ. Ժյուլ Սիմոնի զուտ և անհերքելի փաստերը հայերուն կնշանակենք և կհրավիրենք կշռել զանոնք և կրոնամոլության ամուլ ու սե դրությունը ձգել մեկդի, եթե կփափագին ազգություն գտնել: Ազգը կրոնքի ներքե դնել զայն ուրանալ է»: Ամենից նվիրատկան ազատությունը խորհելու, մտածելու ազատությունն է. «Մարդ որքան խորհի այնքան մարդ կսեպվի»: Մարդու կորուստը թերևս այնքան ցավալի չէ, որքան որեւէ ճշմարտության կորուստը, որովհետև նա այլևս «չերևի ժամանակին շարերու մեջ և իր կորուստը ազգերու աղետք բերե... Մեր վաղեմի դասատուին ընտիր աշխատությունը կարժեր, որ ավելի ուշով քննեինք զայն, բայց... հայերուն համար կգրենք և կստիպվինք գրիչը վար դնել... Լեզուն բառ անգամ չունի փիլիսոփայության և Եվրոպայի նույն կարծիքներու տարրերը հեգելու»:

89. Հյուսիսայգ, էջ 150:

Արտատարություն «հայերեն տետրե մը» Հյուսիսսփայլի երե-
վալու և նրա բնույթի մասին:

90. Ապե Բեկո, Մանոն Ասֆո, էջ 150—152: Տե՛ս 39:

91. Սատի (Սաադի), Առակ, էջ 152:

Առակին կցված նախաբանում նշվում է, որ «սպարսիկ բարո-
յագետի» առակը հրատարակվել է ֆրանսիական մամուլում, տեղ
է գտել Ֆրանկլինի գրքերում. «Առակին քողը գրեթե միշտ ճշմար-
տություն մը կապահ և Սատի բանահյուսը իր կարծիքը որքան
սքողե, հայտնի (է) թե իր սիրտի մեջ ազատության և մարդկու-
թյան կիրքերը ունի եղեր»:

Պատումը նվիրված է Աբրահամին և թափառական, անթի ու
զառամյալ օտարականին, որ կրակապաշտ լինելով, շուրջ ճաշ
ստանալու համար աղոթ անել, և զրկվեց հացից: Աբրահամը, ոտ
երբեք առանց օտարականի չէր ճաշում, արարչի կողմից կըշ-
տամբվեց դրա համար. «Եթե հուրի առջև ծուր կդնե, միթե՞ այս
առիթ մ՝ է, որ առատաձեռնությունդ կասի»:

92. Ազդ, էջ 152: Տե՛ս 86:

№ 20, հոկտեմբերի 15, էջ 153—160

93. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), Նախանձոտ և մոլի կրոնավոր մը,
էջ 153—156:

Հայտարարված ընկերության շուրջը (տե՛ս՝ 7): Ընթերցողնե-
րի խնդրանքով բացատրում է. «Մեր հողավածի մեջ նշանակված
ընկերության հեղինակը մենք էինք, և տարիներով առաջ գրած-
նիս նորեն փորձել ուզելով, բանի մը ազդայիններու առաջարկեր
էինք, որ մեզ միանան ու ի գործ դնեն մեր հին տեսիլը»: Դեռ
դպրոցական տարիներից փափագում էր լուսավորություն տարածել
«Հայաստանի այն կողմը», գտնելով որ «Հայաստանեն դուրս հա-
յերուն լուսավորություն չկա»: Այդ նպատակով էր վյաննի կոշ-
վում Արարատյան ընկերությունը («գրեցինք Արարատյան ընկե-
րության... առջի հայտարարությունը»), որը խափանվեց կրոնա-
կան միջամտությամբ (Գ. Այվազովսկի և Հ. Կոճիկյան): «Համոզ-
ված էինք... թե կրոնքը ավելորդ, չըսենք նեղություն, է մեր դրո-
շին, որ ազատությունն ուրիշ դրոշմ չէ կրեր երբեք... Հավատքը

սուրբ ավանդ մ' է, որ հատուկ պաշտոն ունի և որ չկրնար քաղաքական աղմուկին գործածվիլ առանց խանգարվելու: «Այս փլիսոփայական կարծիքով սկսե՛ր էինք», բայց «մեր ընկերությունը այս անգամ ևս չծնած մեռավ... Ահա քսուքյան արդյունքը Արևմուտքին լույս տեսնելն մեկ ամիս հտե, ահա սեւերս կրոնավորի մը ըրածը... Բայց վա՛յ այն ժողովուրդին, որու կրթությունը, լուսավորությունը և ապառնի վիճակը այս տեսակ մարդերու ձեռք են... Կուղեինք հայերուն մեջ աշխարհական միություն մը հաստատել և ազգային խնդիրը անով լուծել: Մեծ սրատեսություն պետք չէ՛ր դիտելու համար, որ ուրիշ օրերու մեջ կապրինք և կրոնքի միությունը խզվելեն հտե զորություն մը չկար, որ զայն նորեն կապեր: Եթե ազգասիրության փոքր կայծ մ' ունեին, կրոնավորներուն առջի պարտքն էր ուրեմն եկեղեցվո՛ր բակը ամփոփվիլ... և մեր թեւերը ու միտքը ազատ թողուլ, որ ուրիշ զենք առնունք բարբարոսության դեմ...: Կրոնավորք ոչ միայն զայս չըրին, այլ և թող չտվին, որ ուրիշները ընեն... Այո՛, մեր ընկերությունը չծնած մեռավ... Ինչպես տասը տարի առաջ, ինչպես պ. Հ. Կոճիկյանին առջև, ինչպես կարծված բարեկամներու քով, մեր դիտավորությունը անփոփոխելի կմնա: Անով կփափագեինք, կրոնավորներե հեռու, ազգին ծառայել. հոնկե դուրս մեր հայությունը ամուլ է Հայաստանի ավերակներու համար: Կըրնանք ըսել պարծելով, թե մեր պարտավորությունը կատարեցինք ամեն խիղճով: Վերջին փորձ մ' ընելու ելեր էինք... Զհաջողեցավ: Եթե գոհ չենք, գանգառելու ևս կամք չունինք: Կդառնանք հառաքնություն... Պ. Հ. Կոճիկյանը և ուրիշները պիտի զգան օր մը. թե փտությունն արի ժողովուրդ չծնիր, այլ միայն նիհար ժժմունքներ: Ամեն սինքլոր պետ մը, մեկ քայլով, կրնա զանոնք ճմլել և իր պետությունը հաստատ պահել...:

Ժամանակեն առաջ իրավունք ունենալը աններելի հանցանք մ' է և անհնարին էր որ նախատինք չբերեր մեզ: Պատմությունը մեզ սովորեցուց, թե ինչ կարժե այն...»:

94. Մեծ ապստամբություն Ֆրանսայի և պ. Միլենին գիրքը, էջ 156—159:

Բնաբանը (Ֆրանսերեն) Լեսինգից: Ֆրանսիայի 1789 թ. «ապրստամբության վրա գրված պատմություններու մեջ նշանավոր է պ. Միլենի փոքր գիրքը, ուր ոչ միայն զուտ ոճ մը և խորին

դիտումներ կգտնվին, այլև ազատության սեր մը, որ անկեղծութիւն կբուրն և որ իր կարծիքն շեղողներուն անգամ համակրութիւնը կգրաւի: Աղգայինք կրնան օգուտ քաղել անկե, ուստի համառոտիվ զայն քննել ավելորդ չթվիր մեզ: Ժամանակը եկավ, որ հայ միտքը քիչ մ' ալ հյուսթաւոր գիրքերու մեջ արածի և ուժ առնու: Հերիք եղավ ուրիշներու տեսիլով մուրացիկ ապրել. տունի հացը միայն փութ կկշտացնեն, կըսեն...»:

Ապստամբները «ի՞նչ կթողուն երկրի վրա.— դուցազնյա հայրենասիրութիւն և վսեմ արիւթյուն մը... Ի՞նչ կթողնու նաեւ.— այս ճշմարտութիւնը, զոր արյունովնին գրեցին, թե ավելի դուրին է ազատութիւն գտնել, քան թե զայն պահել: Ի՞նչ կթողուն ևս — այս ծանր դատակնիքը, թե ամեն ազնիվ կիրքերը, որք կմոլորին վատ կիրքերու հետեանք ունին և կտանին ի կորուստ: Ի՞նչ կթողուն տակաւին.— երեք ճշմարտութիւն, որ աշխարհիս առջև նոր հորիզոն մը կբանան. Մարդու իրավունք, ազգի ինքնիշխանութիւն, մարդոթյան ազատութիւն... Այս երեք հետեութիւնները, զորս ազատութիւն շունինք երկարորեն մեկնելու, կբովանդակվին երեք բառերու մեջ, որք հիմա տեղ մը չեն տեսնուիր, բայց որք ամեն ճշմարիտ Ֆրանսայի թոռերու սիրտին վրա կփորագրվին»:

Անդրադառնալով այն բանին, որ «Մասիսի» էջերից մեղադրվել է իբրև ապստամբ, Ոսկանյանը պատասխանում է. «Զեւղեկները մեզ գովութիւն տվին: Այո՛, ապստամբ ենք, այսինքն 89 Վեհ թվականը կսիրենք հոգով և մարմնով: Երանելի՛ հանցանք... Մարդուս խիղճը, միտքը, իրավունքը ապստամբութիւնով ազատութիւն գտեր և աշխարհք մտեր են՝ ընդհանուր պատմութիւնը կվկայի զայս և պ. Խորասանճին պատմութիւն չգիտեր, որ կարդա, հասկնա և ժեզվիթներե հեռանա: Թո՛ղ մնա անոնց քով, ինչպես մենք կմնանք ապստամբութիւն մեջ. նման զնման յուր սիրե...»:

95. Յող, էջ 159—160:

Օգերեւթաբանական տեղեկանք ցողի առաջանալու և նշանակութիւն մասին:

96. Ազդ, էջ 160: Տե՛ս 86:

97. Օկյուստ Տրլեդր, Ազդ, էջ 161:

Ֆրանսիական թերթում տպագրված հայտարարությունը. «Պ. Ս. Ոսկանյանը, տաս ամիս Արևմուտքը ձրի շարագրելիս ետև, կըհրաժարի իր պաշտոնէ, զոր հանձն առեր էր որոշ թեությունով... Մեր բարեկամին ներելի է ամեն պատվով ասպարեզը թողուլ, իզուր հոն տաս ամիս սպասելէն ետքը իր թշնամիներուն, որք դեռ մութի մեջ կխլտին... Կոճիկյան և Շահնաղարյան, Այվազովքի և Ամբրոսիոս պարոնները պիտի խոսին, երբ հաւաստի պիտի ըլլան, որ ա՛լ պատասխան առնելու չեն: Այս արիությունը Պոլսի մեջ միայն կտեսնվի...»:

98. (Մ. Նալբանդյանց), (Հառաջաբան «Թափառական հրեա»-ի), էջ 161—163: Շարունակությունը № 22:

Երկտող բացատրություն. «Մոսկվայի մեջ տպել սկսեր են Թափառական հրեա վիպասանությունը, որուն հառաջաբանը հոս կդնենք»:

Արտատպված է անվերնագիր, լրիվ, հեղինակի ստորագրությամբ՝ երկրորդ հատվածի վերջում: Էժ. Սյուրի «Թափառական հրեան» հրատարակվել էր 1858 թ. մայիսին՝ Մ. Նալբանդյանի թարգմանությամբ ու առաջաբանով և «Հիսուսյանք» հավելվածով (տե՛ս Մ. Նալբանդյան, ԵԺ, հ. 2, Երևան, 1948, էջ 61—69, 70—141 և 418—419):

99. Մ. Վակներ, Ճանապարհորդություն ի Հայաստան, էջ 163—166:

Հատված հեղինակի ուղեգրությունից: Տե՛ս 83:

100. Հովհան Վանանդեցի, (Հատված «Տեսարան հանդեսիցն Հայկա, Արամա և Արայի» դյուցազներգությունից), էջ 166—168:

Մի քանի էջ Վանանդեցու նույնանուն գրքից՝ երկտող նախաբանով: Շարունակությունը № 22:

101. Ազդ, էջ 168: Տե՛ս 86:

№ 22, նոյեմբերի 15, էջ 169—176

102. Մ. Նալբանդյանց (Հառաջաբան «Թափառական հրեա»-ի), էջ 169—172:

Սյուի վեպի թարգմանության Մ. Նալբանդյանի առաջաբանի շարունակությունը: Տե՛ս 98:

103. (Մ. Մսերյան), Հրահանգ ֆրիստանեական հավատո քսո քողովափառ դավանության եկեղեցվո Հայաստանյայց, էջ 172—175:

Հարց ու պատասխանի ձևով գրված ձեռնարկ, ուր պարզաբանվում են կրոնա-աստվածաբանական սկզբունքները: Հեղինակը չի նշված: Արտատպությունը կատարված է Մսեր վարդապետ Գրիգորյան Զմյուռնացիի նույնանուն գրքի էջ 1—23-ից (Մոսկվա, 1850):

104. Հովհան Վանանդեցի, (Հատված «Տեսարան հանդիսիցն Հայկա, Արամա և Արայի» դյուցազնեղբուրյունից), էջ 175—176: Տե՛ս 100:

№ 23, դեկտեմբերի 1, էջ 177—184

105. Նոր Հունաստանի դյուցազնեղբ, էջ 177:

Նախաբան էմ. Եմենիցի «Ֆոթոս Յավելյաս» պատմա-վավերագրական ակնարկին՝ նվիրված հունական ազգային-ազատագրական մարտերին:

Հունաստանը, «որ ատենոք մեր գեղեցիկ Հայաստանին դժբախտ վիճակին վիճակակից էր, անոր պես կուլար, կհեծեր... հիմա նոր կկոչվի... երբ մեր Հայաստանին վրա դեռ նույն հին քողը ծածկված է, Հայաստանը դեռ մոխրի վրա նստած կողբա: Աստված չընե, որ մենք հոնաց երջանկությանը վրա չուրախանանք... Հայու սրտին տխրություն տվողը ան պիտի ըլլա, որ Հայաստան դեռ նոր չի կոչվիր, հին Վարդաններուն, Վահաններուն հաջորդող, նոր դյուցազներ հառնելու կուշանան... Գիտնալով, որ ազգաց ամենեն իմաստուն խրատատուն, ամենեն հանճարեղ, ամենեն եռանդուն դասատուն պատմությունն է, կփութանք աս նոր դյուցազներուն պատմությունը մեր հեռավոր ու միշտ սիրական հայրենակցաց հաղորդել, խորհրդածությունները յուրաքանչյուրոց իրենց սրտին զգացմանցը թող տալով, վառելի ամենեն շահավետ խորհրդածությունը ամենուն սրտեն ինքիրեն հառաչ եկողն է»:

Ակնարկը՝ «Նոր Հունաստանի դյուցազները» վերնագրով հրատարակվել էր Փրանսերեն մի հանդեսի 1859 թ. ապրիլի 15-ի

համարում, որից էլ կատարվել է թարգմանությունը: Հեղինակն է էմ. Եմենիցը:

106. (Էմ. Եմենից), Նոր Հունաստանի դյուցազները: Ֆոքոս Չավելաս, էջ 177—184:

Պատմա-վավերագրական ակնարկը նվիրված է սուլեյմնեթի դյուցազնական մարտերին՝ Լամբրոս և Փոթոս Յավելասների գլխավորությամբ, ընդդեմ թուրքական զավթիչների և Ալի փաշայի հորդանների՝ 18-րդ և 19-րդ դարակողերին: Սակավաթիվ լեռնականները դյուցազնաբար մարտնչեցին թուրքական բազմահազարանոց զորաբանակի դեմ՝ պահպանելու համար իրենց կիսանկախ վիճակը, քանիցս պարտության մատնեցին Ալի փաշայի բանակին: Մարտիրոսական պայքարում նրանք, օգնություն չստանալով, ծանր կորուստներ են կրել, պաշարված լինելով իրենց լեռնածերպերում՝ դիմակայել են մինչև վերջին հնարավորությունը և թողել Սուլին՝ մնալով անպարտ: Մասսայական անօրինակ պայքարը նպաստ է բերել Հունաստանի հետագա ազատագրությանը:

Հեղինակային նախաբանում հակիրճ խոսվում է թուրքական լծից Հունաստանի ազատագրության և դրա համար մղված հերոսամարտերի առանձին պատմաշրջանների մասին: Հատկապես ընդգծվում է այն տարիների պայքարը, երբ «լեռնականներուն ապստամբությունը կամաց կամաց դաշտերու ու գեղերու մեջ կտարածի... ընդհանուր ըլլալու կսկսի, ցեղերը իրարու քով կժողվելին, ոտք ելլող գավառները իրարու ձեռք կուտան կմիաբանին հասարակաց փրկության համար... Աս փառավոր ժամանակին մեջ կշողա Միսսոլունիկի անունը, ուր մեռան նոր Հունաստանին ամենեն մեծ դյուցազներ և աս դարուս գուցե ամենեն մեծ բանաստեղծը (լոբդ Պալլըն): Օսմանյան տերությունը կխախտի և Պոշարիսի ու Պալլընին տապաններուն մեջեն Հունաստան կենդանի ու նորեն ծնած դուրս կելլե»: Ասպա նա անդրադառնում է Անդրեյ Միաուլինի գլխավորությամբ մղված ծովային մարտերին: Եմենիցի հաջորդ ակնարկները (որոնք հրատարակվել են առանձին գրքերով ևս) նվիրված էին Մ. Բոցարիսին, Ա. Միաուլեսին, Լ. Կացոնտոնոսին և այլոց: Նրա ակնարկներն առանձին գրքույկներով հետագայում հրատարակվել են հայերեն: Շարունակությունը՝ № 24:

Թարգմանիչը («Փ. Գ.» ծածկանունով) նշված է ակնարկի երկրորդ հատվածի վերջում:

№ 24, դեկտեմբերի 15, էջ 185—196

107. Արևմտափի ընկերություն, Հայտարարություն, էջ 185—186:

«Արևմուտք» հանդեսը հիմնելու, նրա խմբագրությունը մեկ տարով Ս. Ոսկանյանին հանձնելու պայմանների, խմբագրի հեռանալու պատճառների, հանդեսի նկատմամբ Ռուսաստանից զերսևորվող համակրանքի մասին:

«Ազատամիտ և ուսումնասեր ազգայինները» (Մ. Նալբանդյանը և՛ հալանաբար Ս. Նաղարյանը) Ռուսաստանից երկու բողոքագիր են հղել հանդեսի խմբագրությունը՝ «Արևմտափի վրա ճակատանի մեջ տարածված թշնամական լուրերուն դեմ... Հոսմեր խորին շնորհակալությունը մատուցանելով Ռուսիայի մեր ազատասեր ազգայիններուն, կիմացնենք, որ երբեք մոռանալու չենք իրենց մեզի տված քաջալերությունը և համակրությունը»:

Այս համարով լրանում է «Արևմուտքի» տարեշրջանը և հանդեսն ինքնին դադարում է:

108. (Էմ. Եմենից), Նոր Հունաստանի դյուզագները: Ֆոքոս Չալեկաս, էջ 186—194: Տե՛ս 105, 106:

109. 3. Մ., Նորակարգություն և Տանկաստանի մեջ, էջ 195:

Էդմոն Շերթիսի 1858 թ. ֆրանսերեն հրատարակած՝ «Բարեկարգումները Թուրքիայում» գրքույկի մասին:

Զատագովելով Ալի և Ֆուադ փաշաների ձեռնարկումները, գրքույկի հեղինակը, անդրադառնում է թուրքական տիրապետության տակ գտնվող ազգերին, զուգակշիռ է անցկացնում հույներն և հայերի միջև, նկատում է, որ հույների և մյուս ազգերի նպատակն է «վերականգնել իրենց անկախությունը», մինչդեռ հայերը «հայրենիք չունին և իրենց առջի ազատությունը նորեն ձեռք բերելու համար, ուրիշ ազգի մը չեն մոտենար, որ օգնություն զրտնեն անկե», գտնում է, որ նրանք «անտարբեր (են) իրենց քաղաքական խեղճ վիճակին վրա»:

«Պ. Շերթիս թող մեզ ներք, իր գրածն կտեսնվի, որ ինքը ոչ հայերը ճանչցած է և ոչ ճիշդ տեղեկություն առած է անոնց

վրա գրած ատենը... Հայոց աղքատ տաճկի տերութեան վրա վստահութիւն չունենալն զատ, գիտի, որ իր դժբաղդ վիճակին պատճառը ան տերութիւնն է: Եթէ հեղինակը հայերը ճանշնար ասպիտի գրեր անոնց վրա»:

«Հայերը, դարերով տաճկի բարբարոս տերութեան իրենց ազգին տված մահաբեր հարվածներուն դեմ դրին անձայն, բայց հարատև կերպով, անհամբերութեամբ բարի օրի մը սպասելով: Աս դարուս մեջ, տեսնելով սրբֆերու, հույներու և քարատաղջիներու ազատութիւն զտնալը և ռումիններու նոր իրավունք ստանալը, հայերն ալ ուրիշ բան չեն մտածեր գիշեր ցորեկ, եթէ ոչ օր մը առաջ տաճկի ձեռքէն ազատիլ և հինգերորդ անգամ իրենց անկախութիւնը վաստկելով կեցցեն Հայաստան պողոտա... Հայեր, բավական չէ, որ դուք ձեր սրտին մեջ անշեշ պահեք ձեր ազգայնութեան հուրը և ազատութեան հույսը, ձեզի վիճակակից բրիտանիայ մյուս ազգներուն նման դուք ալ զայն հայտնեցեք ամեն կերպ եւլրոպայի լուսավորյալ ազգներուն»:

110. Ժ. Դ., Մասիս լրագրին գետնահարկը, էջ 195—196:

1859 թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբերին (№ 399, 401, 402, 404, 407, 408, 410) «Մասիսում» հրատարակվել է Խ. Միսաքյանի հոդվածաշարը Ս. Ոսկանյանի և «Արեւմուտքի» դեմ: «Արեւմուտքի» «Ժ. Դ.» հոդվածագիրն անդրադառնում է նոյեմբերի 12-ին (№ 407) լույս տեսած հատվածին: Քննարկվում են նրանում տեղ գրած հակասութիւնները, կրօնի նկատմամբ դիրքորոշումը, իրական լուսավորութեան խնդիրները:

«Ի՛նչպէս կըլլա, որ Մասիսը» բավական ժամանակ պաշտպանում էր Այվազովսկուն ու նրա մտերիմ վարդապետներին, իսկ հիմա դատապարտում է. «Մասիսը երկու հակառակ կարծիք ի՛նչպէս կ'պաշտպանե»: Թերթը կրօնական չէ, բայց պարբերաբար վարդապետներից ու եպիսկոպոսներից է խոսում, վեճեր հարուցում, ազգային լուրերը կրօնական են, իսկ Թերթի Թերթոնները «միշտ ամենեն հմուտ ու ամենեն եռանդուն կրօնի ախոյաններուն նվիրած է... Մեր հաջորդները պիտի խղճան, պիտի խնտան մեր վրա, երբ որ տեսնեն, որ տասնութներորդ դարուն մեջ հայոց բոլոր գրագիտութիւնը, բոլոր վճիռները, բոլոր վեճերը կրօնի վրա, հայոց բոլոր գոյութիւնը կրօնի վրա է եղել: Բայց չէ, մենք ալ հայ ենք... սակայն մեր մարմինն ալ կրօնքով չի կրնար սնանիլ...»

քայց ինչպես կըլլա, որ մեր մեջը նույն իսկ կրոնը իրար ատելու, իրար սպաննելու պատճառ կըլլա, և ո՞ր անանկ եղած չէ, ո՞ր ազգին կորուստ եղած չէ կրոնը գեշ գործածելով: Ավասիկ աս է խնդիրը»:

Քննելով Խ. Միսաքյանի հոդվածը և նպատակ չունենալով «Արեւելքի» և «Արեւմուտքի» «և անոր հեղինակի դեմ» գրվածներին պատասխանել, անդրադառնում է նրա այն մտքին, թե «հայք իրենց գոյությունը չի կորսնելու համար բարոյական միության մը ու զգալի կապակցության մը պետք ունին»: Այդ կապակցությունն ըստ հեղինակի «կրոնքն ու լեզուն» են: Սակայն «կրոնը հոն միայն միության միջոց է, ուր բռնություն կա, ուր լուսավորություն չի կա, ներդաժտություն չի կա», ինչպես Տաճկաստանում է: Մենք էլ «ընդունեի՞նք անոնց բռնած ճամբան, գլխատե՞նք, կախե՞նք, խղդե՞նք, բանտարկե՞նք մեր կրոնը թող տալով ուրիշ կրոնի գացող հայերը... Ի՞նչ աստիճանի մեջ է անոնց հառաջդրիմությունը, լուսավորությունը, քաղաքակրթությունը: Ի՞նչ է պատճառը: Ան է, որ իրենց գոյությանը մինակ միջոցը կրոնքը ըրած են... Միայն Մաֆիս լրագիրն է, որ կկարծե, թե հայոց փրկությանը վերջին բառը գտած է, երբ որ տարիկ քանի մը հեղ կալուստ հայոց, թե ձեզ պահողը, ձեզ կեցնողը կրոնն է: Նո՞ր գյուտ, չի տեսնվա՞ծ երևույթ... Կրոնքը չէ թե միայն միության միջոց չէ եղած, հապա ամենեն մոլեգին կռիվներու ամենեն արյունային պատերազմներուն միակ գրգռիչ ու պատճառ եղած է... մինչուկ հիմա ըրածն ալ ան է: Ամեն հայ, որ քիչ մը կմտմտա, գիտե, կզգա ասիկա: Քրիստոնեական կրոնեն ավելի բարձր կրոն կա՞ մի, քայց Քրիստոսեն ի վեր ո՞ր կրոնը ավելի արյուն ըրած է, ո՞ր կրոնը ավելի ավերակ շինած է... Ավասիկ այս կրոնքն է, հայք, զոր դարձյալ մեր գոյության միջոց ընել կուզեն: Մի՞ խաբվիք, հայք, հեղ մը զանազանեցեք, կրոնքը ուրիշ է, ազգությունը ուրիշ է, ազգությունը ընդհանուր քաղաքական բան մըն է, կրոնը անձնական ու պարզապես հոգեղեն զգացմունք մըն է, ոչ զգալի է, ոչ տեսանելի. ասանկ հոգեղեն, եթերական միջոց մը մեր քաղաքային, նյութական կյանքին միջոց չի կրնար ըլլալ... Հայ անուն, հայ սիրտ ունեցողը մեր եղբայրն է. Հայաստանը, իր հայրենիքը սիրողը մեր բարեկամն է, մեր դաշնակիցն է... Ուրեմն, հայք մեր միությանը միջոց կրոնքը չէ եղած ու պիտի չըլլա. մեզ

իրարու կապողը ճշմարիտ լուսավորութիւնը պիտի ըլլա: Եվ լուսավորութիւնը այն օրը պիտի ծագի, երբ պիտի հասկնանք, որ մեկուն օգուտը ամենուն օգուտ է, մեկուն վնասը ամենուն վնաս, վերջապէս, երբ որ ամենը մեկուն համար, մեկը ամենուն համար աշխատելու պիտի սկսի: Եվ թե որ իրար ճանչնալու համար նշանաբան մ՝ ալ կուզենք՝ ավասիկ Հայաստանը, ավասիկ նվիրական, ավասիկ սիրական ու ազնիւ բառը, որ հնչելու ատեն պետք է որ ամեն հայուն սիրտը վեր վազէ, պետք է մինչուկ իր ոսկրներուն ուղեղը հուզվի: Հայաստանը պիտի ըլլա մեր միութեան կեդրոնը, Հայաստան պիտի ըլլա մեր բոլոր ուխտերուն նպատակը, մեր միակ փրկութիւնը հոն պիտի ըլլա:

Լուսավորչական, պապական, բողոքական բառերը ջնջենք մեր քաղաքային բառարանին մեջէն, թող կովին անոնց վրա, թե որ կուզեն, վանքերու մեջ հանգիստ նստող վարդապետները, անոնք իրար կծախնեն, բայց խոսքով միայն, երբ որ դորժքի պետք ըլլա խեղճ ժողովուրդը հառաջ կըշեն: Հայք, պահենք մեր ուժը Հայաստանի համար կովելու, կեցցեն Նոր Հայաստան կանչելու»:

Սա է «Արեւմուտքի» վերջին խոսքն իր ընթերցողներին, հայ ժողովրդին՝ 1859 թ.:

1 8 6 4*

№ 1, փետրվարի 1, էջ 1—8

111. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), Երկու խոսք, էջ 1—2:

Քառամյա ընդհատումից հետո լույս տեսնող հանդեսի այս առաջին հոդված-առաջաբանում գրում է. «Դիտավորութիւն ունեինք փոքր մեկնութիւն մը տալ այս թերթին մեջ Արեւմուտքի դադարելուն վրայոք, բայց շատ երեւի անձեր կաղաչեն, որ լը-

* «Արեւմուտքի» 1864—1865 թթ. բովանդակութիւնը մինչև վերջին տարիներս, բացի մի քանի քաղվածքներից, մնացել էր անհայտ՝ այդ տարեշրջանի համարները հայրենական գրադահոցներում չլինելու պատճառով: Մեզ հաջողվեց ստանալ Անթիլիասի մատենադարանում պահպանվող նրա 12 համարների լուսատիպը և գիտական շրջանառութեան մեջ դնել (տե՛ս մեր հոդվածը «Բանբեր Երևանի համալսարանի» 1971 թ. 2-րդ և հրապարակումը «Պատմաբանասիրական հանդեսի» 1974 թ. 3-րդ համարներում): (Մանր. Մ. Հ.)

ունք և անցյալի մոխիրը չխառնենք, որպեսզի կիրքերու կայծերը դուրս չցայտին և մտքերը չբորբոքեն...»: Ճիշտ է, «իրավունքի և ազատության խնդիր կար», բայց «ժամանակը մեծ տեր մ' է ըսողը իրավունք ունի եղեր... Այս սոսկալի դեպքերի ետև, որոնք թշվառ Հայաստանը արյունով ոռոգեցին, ամոթ չենք սեպեր... լը- ություն պահել: Հիմա խոսիլ հայրենիքի վնաս տալ է...: Արևմուտքը կխավարի՝ չմոռոլիր, կկործանի՝ չանարգվիր, կլռն՝ չըմատենք... Կլռենք ուրեմն: Բայց եփափագինք, որ մեր լուսթյունը համրություն չսեպվի, հապա ազգային սերի հետևություն»: Հա- կառակորդները թող իմանան, որ «ՀԱՐՅՈՒՐԻՆ ՄԵԿԸ չըսինք Ա- րևմուտքի մեջ... Մնացած իննսունիններորդը պատմությունը պի- տի ըսե, եթե երբեք պատմությունը հավանի արձանագրել մեր ը- սածը, որ առ այժմ շատերուն անմեկնելի է, բայց որ իր փոքր արժեքը ունի, եթե երիտասարդի անդգուշությունով գրվածը ստիկի ու օր մը մեկնվի: Պարագաները և քանի մը անձերու թըշ- նամությունը մեզ սահմանե հանեցին երբեմն և հարկ եղավ դըժ- պատեհ դեմքի դիմելու իրենց դեմ... Զենքի ընտրությունը մեր կամքն կախված չէր... Երբեմն բիր ձեռք առնելու է, որ արված հարվածները զգալի ըլլան և սթափություն բերեն...»:

Առաջագրելով «ազգը մղել դեպի հայրենիք» խնդիրը և ժողո- վըրդի նպատակը համարելով «ամփոփվիլ մեկ հողի վերա ու մեկ երկիրի ներքև», Ոսկանյանը գրում է այնուհետև. «Ազատություն և Հայրենիք, ահա երկու բառով մեր բոլոր դավանությունը: Ա- զատություն մարդու և ազգերու համար. ազատություն կրոնքի և եկեղեցիներու համար. ազատություն միտքի և գրելու համար. մեկ խոսքով ըսենք ամեն տեսակ ազատություն...»:

Ողդի՛նք ուրեմն դեպի Հայրենիք ազատության ճամբային: Այս ճամբու ծայրը միայն կգտնվի լուսավորությունը, այսինքն երկրային փառքը և քաղաքային ու ընտանի բարօրությունը: Հայ- րենիք մարդու անկախություն գտնելու համար և ազատություն ընդհանուր մարդկության ծառայելու միտքով:

112. Ս. Ոսկանյան, Ազգային, էջ 2—5:

Արձագանք Ազգային սահմանադրության: Խնդրում են կար- ծիք հայտնել «Սահմանադրություն ըսված նյութին վրա», սակայն ավելորդ է «քննություն մը սկսիլ Զուստ բաշային վսեմ կնիքով

վազերով թշուրս գտած ճշմարտության մը վրա՝ փորձաքար զարնելով»։ Մնում է ընդունել «անքննին և... երկինք հանել զայն։ Տոնախմբումի օր արտում չկեցվիր. ամեն մարդ ովսանա կերպի, պոռանք ուրեմն մենք ալ ամենուն հետ.— ապրի՛, բյուր ապրի՛ Յուստ հայսեր բաշան...»։

Նուրբ հումորով է Ոսկանյանը անդրադառնում խնդրին, արտացոլում պոլսեցիների արտակարգ հրճվանքը, Սահմանադրություն շնորհողներին մեծարելը և նրա հետ մեծամեծ հույսեր կապելը։ «Ասկե զատ՝ անհնարին է հիմա լիորեն քննություն ընել առանց դեպքերը հիշելու... Ո՛չ կիրք շարժել կուզենք և ո՛չ սիրտ։ Մեր բուն նպատակն է միտքերը շարժել և զանոնք. կեղծիքներու սահմանեն դուրս հանել... Ձեռքեն հոտքը կտալին արժեքը հարցնելու չէ, հապա շուտով կարելու և հագնելու է զայն, որ մերկ անդամները ծածկվին... Վարպետ արհեստավորը երեւի բան կըրնա շինել դուլդն գործիով. ամենն ընտիր գործին տգետ բանվորի մը ձեռք չկրնար հրաշակերտ մը դուրս տալ»։

Առավել կարեւորն օրենք հաստատելու և նրան հնազանդվելու ցանկությունն է, «բայց օրենք կա և օրենք։ Բոլոր տիեզերքը օրենքի կհնազանդի... Մարդու շինած օրենքը, որ բնության օրենքին ներհակ է, ո՛չ տեսություն ունի և ո՛չ բարի հետևություն... Պատմության դեպքերն ալ օրենք ունին և այս օրենքին դեմ սահման դնել գետին երկու եզրերու վրա թուղթի պատվար շինելու քմայք մը կրնա սեպվիլ... Ժողովուրդ մը ամեն սահմանի առաջ հայրենիքի սահման պետք է որ գտնե, և մենք դեռ հայրենիք չունինք...»։

«Պոլսի հասարակությունը լավ կընե ուրեմն քիչ մ' ալ միտքով կազդուրվիլ և ասիական սնամիառությունը մեկդի ձգելով լըռին գործ տեսնել, եթե հիրավի կուզե, որ իր շարժումը ուրիշ քաղաքներու հաղորդվի և իր օրինակը ծառայե լուսավորության»։ Նա պետք է ձգտի «մնացած ազգայիններու միտքը բանալ... և ազգության բազմանիվ մեքենային կանոնավորապես շարժելուն օգնել։ Երբեք ազգ մը մեկ ղորովությունով չշարժիր և երբեք մեկանիվ չբավեր կիբեքերով շարժված մեքենայի մը... Կարգ կանոն մեծ արժեք չունին, եթե անկարելի է համոզում տալ, և համոզելու համար պետք է որ զինքը օրինակ ընծայե կամ արդյունք երե-

վան հանե... Պետք է որ հիշե նաև, թե օտար հողի վրա կապրի, վտարանդի բազմութիւն մ' է ու կհնազանդի միապետի մը, որ անսահման կամք ունի և որ կիշխե կրօնքով ու սերունդով տարբեր շատ ազգերու վրա... թե ինքը Պոլսի մեջ արտոնութենէն ուրիշ բան չունի: Հին թյուրք մը կրնա նոր թյուրքի մը դրոշմին վրա իր դրոշմը դնել և գրվածք բոլորովին անընթեռնելի ընել... վասնզի արտոնութիւնը տվողը զորութիւն ունի զայն ետ առնուլ առանց մեկե մը ակնածելու երբեք...: Բոլորովին թո՛ղ տալու է ուրեմն թեթև շարժումները ու թրթուրի անզգուշութիւնը, որպէսզի տրված արտոնութիւնը վտանգի մեջ չիցնա ու տերութիւնը զայն առիթ չըռնէ թեք ավելի երկնցնելու, մատը մեջ դնելու և անուղղակի անոր արդունավորվիլը արգիլելու... Միապետինք չէ բնավ ըսել, թե Թյուրքիայի մեջ Եվրոպայի ազատութիւն չկա և... արձակ իշխանին կամքը կրնա մեկ հարվածով խաբխուլ թումբը փլել և ամեն բան ողողել նոր հրամաններու հոսանքով: Այն ատեն երկու բան կմնա ընել հայատակներու.— ողողվիլ կամ զենքի երթալ» մինչդեռ «հասարակ պարտք մը կատարելու հոժարութիւն չկա, թո՛ղ թե արյուն թափելու պարտքը, որ հետին և նվիրական զոհ մը կրնա սեպվիլ... Ընտրելի է, կարծենք, մնալ ինչպէս ենք թիչ մը ծռելով և լռիկ սպասելով, որ դեպքերը կամ միտքը մեզ ուղղութիւն տան և կռթնելու կետ մը պատրաստեն: Ուսկն կհետեւի, թե ազատութեան կամ իրավունքի կիրառութիւնը ուրիշներու կամքն կկախվի և ոչ անբռնաբարելի օրենքն մը»:

Ի՞նչ է հարկավոր անել. «Պոլսի հասարակութիւնը լավ կընն ուրեմն... ինքնօրենութիւնը չժախել ուրիշներուն, եղած թույլտրվութենէն օգուտ քաղել և որքան կարելի է բան արդունավորել՝ պոռացող կամ մե՛ծ մե՛ծ բրդող մարդերը ազգին ոխերիմ թշնամի հավատալով: Հո՛ն է փրկութիւնը և հետեապես հո՛ն նաև ապագա լուսավորութիւնը, որուն կայծը անգամ չէ ինկած արեւելահերկէ սուրբ հոնտեր սերմանելով, որ առատ հունձ պատրաստվի, հուլիսի ոստեր տնկելով, որ բարի ծառեր երևան գան... Կըրտենք վասնզի... այս խնդիրին քննութիւնը հիմա անպատեհ կթվի մեզ... Դարմանը ուրիշ տեղ է և մանավանդ ուրիշի ձեռքին...: Հայրենիքին շահը կուգեր, որ գոնէ այս երկու խոսքը գրեինք և

վտանգի զանգակը մեղմիկ հնչեինք...: Ինչ որ չենք ըսեր, չենք ուզեր ըսելու կամ չենք կրնար ըսելու գուշակության կթողունք...: Քաղբին կրթությունը կես բերնով կսովրվի»:

Խոսելով հայոց ազգային վարչության ատենապետի պաշտոնը ստանձնած Ս. Վիչենյանի վրա ընկնող պարտքի և նրա ասպագա գործունեության մասին, Ոսկանյանը բազմանշանակ նկատում է. «Իր վարքե կկախվի, որ այս ատյանը գահի փոխվի օր մը և սփալթելի տեղ գավազան մը տրվի իրեն Տեր հովվյա մը ըսելով միաբերան»: Նա իր հանդեսն ի սպաս է դնում «բոլոր ազգին», իբրև ատյանի, որը պետք է նաև ատենապետին «դատե և, եթե պակասավոր գտնվի, դատապարտե իսկ... Նորին Պարթևությունը հավաստի կրնա ըլլալ, որ Արևմուտքն ալ չափ ունի և զայն վաժերացուցեր է Բարիզի պատերու վրա դրված մեթրով»: Բայց մեծ է հույսը, որ ազգային գործերը կտնօրվի բարեխղճությամբ, և ատենապետը «հայրենիքի շահը ամեն ահնաժողովունեն վեր կդասե... Այն ատեն գուցե Պոլսի հասարակությունը համոզվի, որ եթե Արևմուտքը գիտե խստով դատել և երբեմն հարվածներ տալ, գիտե նաև շոյել և դգվել, երբ գգվելու արժանի մորթ մը ձեռքին տակ կիյնա»:

113. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), Նաբոլեոն Գ.-ի նաոը, էջ 5—6:

Ֆրանսիայի թագավորի պառլամենտական ճառը: Արձագանքում է, քանի որ նաև «Ազգային» հոգվածի «մեր բանի մը տողերու հաստատությունը» տվեց: «Պոլսի հասարակությունը կհրավիրենք, որ լույսը շփոթի մեջ չբնտուե և իր ալեկոծումներու վերջ դնե, որպեսզի հայու միաբը բան մը արտագրելու ժամանակ գտնե»:

114. Մանր լուրեր, էջ 6—8:

Զանազան հաղորդումներ. ա) Երկրագնդի բնակչության վիճակագրությունը. բ) Ֆրանսիայի ազգաբնակչությունը. գ) Փարիզի հիվանդանոցները և բուժաշխատողները. դ) Անգլիայի ծովային փոստի կարողությունը և նավերի քանակը. ե) Պաղաքեք ծառերի ոռոգման հնարք. զ) Փարիզի մի թաղամասի մթերային խանութները. է) Երկաթուղային աղետների հետևանքները. ը) Անգլիայի ծովային փոստի առաքումները. թ) Փարիզի ազգային գրքադարանը. ժ) Ամերիկյան պատերազմի պատճառած կորուստները. ժա) Ցեղական («ազնիվ») ձիերի արժեքը. ժբ) Խոռվություն

Մադակասկարում և թագուհին. ժգ) Զինքի թիվն Անգլիայում. ժդ) Բարբարոսություն Անգլիայում. դեռևս պահպանվում է ղինվորների մտրակահարելու կարգը. «Զինվոր ծեծել Անգլիայի դրոշին պատիվ չըներ»:

№ 2, փետրվարի 15, էջ 9—16

115. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), Կիթառ անուն հանդեսը, էջ 9—13:

Հայ կնոջ վիճակը, օտարամոլության վնասները, Հայկուհու «Կիթառ» հանդեսի քննությունը*, կնոջ հասարակական և բնականական պարտքը:

Հայ օրիորդները մոռացել են բնական համեստությունը և ձգտում են նմանվել Եվրոպայի «սուտ օրիորդներուն», սրանք քնդօրինակում են նրանց «հագուստը և կապուստը». «Ցավ է մեզ ըսել թե ոմանք այսքանով ևս չեն բաղկանար և օտարին կապ-կությունը ավելի հեռու կտանին: Հագուստի հետ բարբը կփոխեն, լեզվի հետ՝ սիրտը և վարքի հետ հայությունը»: Այս «ատելի միտումը» «կսպառնա ավելի ծավալի մեր ժողովուրդին մեջ... արդի սերունդին բանը բուսած է... գրածին իշտածին դեմ չէ, հապա բլլալիքին»:

«Կիթառ» (1862—1863) հանդեսի խմբագրուհին «բոլորովին մեր ուշը կհրավիրե», նա «գրիչ ձեռք կառնու... և զրահվելով կնեւովի աշխարհիս ամենեն վրդովալի և փշոտ դաշտին մեջ, անտարակույս ուրիշ հայկուհիներ պաշտպանելու համար... Հայկուհի օրորդին հրատարակումը կմնա նշանակելի երևույթ մը ազգային կյանքի մեջ և մեր ուշը գրխովին կհափշտակե: Այո՛, նոր երեւույթ մ' է այս փոքր թերթը և գուցե նոր օրի և բարի դեպքի այդ մը ևս ավետե... իր գրածը մեկեմեկ սաստիկ ուրախություն տվավ մեզ և վայելքով մը մտիկ կընենինք իր հեծեծումը, հույսի ձայնը, խրախուսյալ երգը, սիրաբույր եռանդը և այլն և այլն»: Այնուամեն-

* Պոստմ 1862—1863 թթ. (յոթ համար) հրատարակված «Կիթառ» հանդեսի խմբագիրն էր օրիորդ Էլիպս Կեսարացյանը, որն իբրև խմբագիր հանդես էր գալիս ծածկանունով «Ե. Կ. Տ. Հայկուհի» (Ելիպս Կարապետյան Տողրամաճի): Էլիպս Կարապետյանը (1830—1914) առաջին կին խմբագիրն էր, Տիգրան Կամսարականի մորաքույրը, լույս է ընծայել «Նամականի առ ընթերցասեր հայուհիս» (1879) ժողովածուն, հոգվածներ է հրատարակել «Մասիսում» և «Ծալուհիս»: Հանդեսի մասին տե՛ս «Մասիս», 1862, № 547, «Մեհմուտ հավատիս», 1862, № 458, «Մեղու», 1862, № 165, «Ծաղիկ», 1862, № 43 և այլն:

նայնիվ Ոսկանյանը քննադատում է խմբագրուհու ոճը, նրա հանդեսի անդրանիկ համարը, առաջադրում է արմատական մի շարք հարցեր, որոնք պետք է լուծվեն գերազանցապես մոր և կնոջ սատարումով։ «Ծաղրելի բան է միշտ հայրենիքի սեր քարոզել և հայրենիքին անունը ամեն բանի մեջ խառնել... Հայրենիքին զգայությունը մոր կաթին հետ կծծենք և կպահենք զայն օրորանմանիչ և գերեզման... Հայրենիքի սերը այն շիշի կնմանե, ուր աղնիվ յուղ կպահվի. ե՛րբեմն ե՛րբեմն զայն բանալու է, որ իր աղու հոտը զվարթություն և աշխույժ տա»։

«Օրիորդ մը,— գրում է Ոսկանյանը, ընտիր մայր Ելլալու միայն պիտի աշխատի ինչպես երիտասարդը՝ հզոր հայր... Հայա՛տա՛ն, անտեր Հայաստանը արյունով վերստին կոռոզվի և քանի մը թեթև մարդերու պատճառով հարյուրավոր անմեղներ կիյնան, կմեռնին անգութ սուրբերու ներքե... Մեր քննությունը ասկե անդին չենք տանիր։ Ճշմարիտ հանցավորը ազգն է, այսինքն մենք ամենքս... Ո՛հ, ազգայինք շատ կսխալին, երբ մանրմունք թերթերու բազմությունը լուսավորության ավետիք կքարոզեն։ Ընդհակառակը, իմաստակության փթթելու նշան է... Հասարակության թվիքը օրե օր կապալկանվի և թմրած հեղուկություն մը կտիրե միտքերու մեջ։ Միտքը զորություն մ' է... երբ կամփոփվի և կվարժվի կրնա դյուրավ նշանավոր բան մը արտադրել ու ընկերության ծառայել։ Հայ ազգը շատ ցրված է անտարակույս, բայց հայու միտքը ասվելի ցրված կդառնա հիմա և կտրտմիք, վասնզի իր բեղմնավորությունը կուզենք և ո՛չ իր ամլությունը։ Այս մեր հետին խոսքերը Հայկուհի օրիորդին չեն վերաբերվիր բնավ... Օրիորդ մը ապագա ընտանիքի թագուհին է... իր գլխավոր պարտքըն է ընտանիքի մեջ ապրիլ հայրենիքին զավակ և մարդկության անգամ պատրաստելու համար։ Ուսումը կօգտե օրիորդությանը, բայց անոր էությունը չփոխեր բնավ»։

116. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), Կյուրճիկներուն վրա գրված վեպ մը, էջ 13—15։ Շարունակությունը՝ № 3։

Անծանոթ մի հեղինակ՝ Հանրի Քանթելը, Ֆրանսերեն, 1862 թ. հրատարակել է վեպ՝ նվիրված վրացիների («կյուրճիկներուն») վեցադին ու «ընտանի կյանքին»։ Գրադատականում քննադատվում է վեպը, առաջ ան քաշվում ազգային, գրական խնդիրներ։

«Վեպը յուրովի մեծ արժեք չունի... ձևը և տիպը (ֆոն) զուրկ

են արհեստե և հնարքե: Սակայն մեզ պարտք սեպեցինք այս վե-
պը կարդալու ուշի ուշով. նախ՝ վասնզի կյուրճիներու կվերաբեր-
վի այն և կյուրճիները համասեռ եղբայրներ են. երկրորդ՝ վասնզի
երկու գլխավոր անձերեն մեկը հայ է և հետևապես մեր ուշա-
դրութեան արժանի: Ասկե դատ քանի մը խոսքեր կան հոն, դո-
րոնք շլտելու դարնել հայրենասիրութիւն շթվիր»:

Լինելով Թիֆլիսում, հեղինակը «գույնզգույն դեմքեր, շորեր
և բարբեր» է նկատել և մտադրվել «Թիֆլիզի իլը ծիլը հասկնալ և
ետքը զանոնք նկարագրել Եվրոպայի համար»: Սակայն շրջագա-
յելը, մեկի հետ նստելը, մյուսի հետ ելնելը «չբավեր լավ դիտե-
լու և մանավանդ լուծելու համար: Հովիվը իր կյանքը դաշտի մեջ
կանցնէ, ասով չկրնար ըսվիլ թե բուսագետ է»: Նրա ընտրած հե-
րոսը նույնիսկ «ազգային սեր չունի» և «կյուրճիներու ներքին
կյանքը մօրե մերկիկ հայտնելով», փորձում է համոզել թե «արե-
վելյա ժողովուրդները և մանավանդ կյուրճիները, բարբարոս են
ու ձեռով միայն հղկված»:

Համառոտ ներկայացնելով վեպի բովանդակութիւնը, Ոսկան-
յանը նկատում է. «Քանթելի վեպը մեծ արժեք չունի և փաստ մը
չտար իր առաջարկութեան, որով կուզեր հայտնել արեւելյա ժողո-
վուրդներու բարբարոսութիւնը: Հազիվ թե նախանձի նյութ մը
կա հոն... Քանթել կնամանի այն թեթևամիտներու, որոնք իրենց
բնակած տունին խորշերը և ծակուծուկը զքննած կուզեն օտարին
տունը նկարել և երբեմն մրել»: Ապա նա հակադրվում է վեպում
հայերի մասին հայտնված կարծիքներին և պարզաբանում այն
ներգործութիւնը, որ թողել է հայոց ազգային բնավորութեան վրա
պատմական ճակատագիրը. «Ո՛հ հայերուն գլխավոր մեղքն է
քրիստոնեութիւնը, և աններելի հանցանքը՝ Հայաստանի մեջ ծը-
նիլը: Զորս դիւ արշունարբու աղանդներն պաշարված և թշնամի
ու վայրենի ազգերն բռնված, կարելի է թե իրենց տեղ ուրիշ ժո-
ղովուրդ մը բոլորովին կործանեն և գուցե հետք մը չթողուր երկ-
րի վրա... Ա՛խ պարոն Քանթել, անշահասեր պարոն Քանթել, ե-
րիվարը ախոռին մեջ դատելու չէ, երբ գլուխը լկամով կապված.
ոտքերը շղթայի տրված կհարկադրվի սպասել, համբերել և խիւն-
ջելով միայն իր շողորը լսելի ընել»:

Ոսկանյանը դատապարտում է ֆրանսիացի հեղինակի միտու-
մը հայերին վերագրել շահասիրութիւն և անբարյացակամութիւն:

«աղվոր Կյուրճիստանի զավակների» նկատմամբ. «Մենք ալ շահը չենք սիրեր և կսենք միշտ.— գերի ազգի մը բնտուելիք առաջին փառքն է ազատութիւնը... Եթէ Արեւմուտք ազատութիւն ունենար քաղքի խնդիրներու վրա գրել, խոշոր խոշոր տառերով պ. Քանթեյին առջև կդնէր այս դարանները և ղիկը կըռնադատեր ի վերջե, որ տեսնե ու այնուհետև քննէ... Տգիտութիւնը, կրօնական իշխանութիւնը և քաղաքական պետութիւնը շահ ունին, ոչ առեւտրութիւն և քեն, թշնամութիւն և նենգութիւն հպատակ ժողովուրդներու մեջ ստեպ սերմանվին, որպէսզի իրենք միայն պըտուղը քաղեն ու անվրդով տիրեն կրօնքին և բարոյականին ավերներու վրա... ռամկութիւնը չկրնար խորհիլ և տեսնել այն դժոխսային գորութիւնը, որուն ինք խաղաղիք եղած է սկզբեն ի վեր»:

«Մեր կողմն կփափաղինք, որ Թիֆլիզի ազգայինները այս նյութի վրա ստույգ տեղեկութիւններ հաւաքեն և մեզ հաղորդեն, որպէսզի հայութեան թշնամիներու առջև փաստերով երևինք և ի հարկին գործածենք զանոնք: Համողված ենք, թե պարոն Քանթեյին ձեռքով գրված նախատիքներու մեջ առավելութիւն (իմա չափազանցութիւն — Մ. Հ.) կա, բայց որովհետև Կյուրճիստանի ժողովուրդներու արդի վիճակը մեզ շատ հայտնի չէ, վստահութիւն չունինք հերքումին ավելի ուժ կամ ուրիշ ձև տալ: Մենք մեր պարտքը ըրինք...»:

117. Մանր լուրեր, էջ 15—16:

ա) Կանանց խնդրանքը՝ թույլատրել ունկնդրելու Սորբոնի դասախոսութիւնները. «Հավանական է, որ մերժվի... Ինչևիցէ, մենք ուրախ սիրտով տեսանք, որ հայազգի հոյակապ տիկին մը... Քուեժ տը Ֆրանս եկեր էր անցած շաբաթ»:

բ) Ծծումբի գործածութիւնը Ֆրանսիայում.

գ) Քարածուխի արտահանութիւնը աշխարհում.

դ) Անգլիայի ազգաբնակչութիւնը.

ե) Հեռագրալար Թուրքիայից մինչև Հնդկաստան, որով կապ կհաստատուի Լոնդոնի և Բոմբեյի միջև.

զ) Սաստիկ ձմեռ Իտալիայում.

է) Ֆրանսիական ընտանիքը:

ը) Կաուչուկի գործածութիւնը.

թ) Դրամը Ֆրանսիայում:

118. Ազդ, էջ 16:

Հանդեսի առաջին համարի վրիպակների մասին. հարկադրված ենք «երբեմն մինակ աշխատիլ»: Ուղղում է էջ 5-ում տեղ գտած վրիպակը՝ «զենք կսրբե»՝ պետք է կարդալ «զինք կսրբե»:

119. Ս. Ոսկանյան, Պատասխան ֆանի մը ազգայիններու, էջ 17:

«Կիթառ» հանդեսին նվիրված հոգւածի արձագանքների առ-
թիւ. «Արեւմուտքը կբամբասուի իբրեւ անհաշտ թշնամի էգ սեռի
կրթութեան: Արու սեռի քսո՞ւթյուն... կհրավիրենք... մեր հոգւածը
աւելի ուշով ընթեռնու՞մ մեծ քաղաքներու մեջ եղածը մաղե անց-
նելով... Արեւմուտքը այս հայրենի և վաղեմի առաքինութիւնները
վտանգի մեջ կտեսնեն և համարձակութիւն կառնու վտանգը երևան
հանել՝ ազգասերներու միտքը դրդելով... Լրագիր մը կնմանի
պահնորդ զինվորի... պահնորդը կրնա բամբասուիլ, բայց աղետքը
շարգիւղի բնավ... Ոչ միայն օրիորդներու կրթութեան թշնամի
շենք, այլև կիսափազինք, որ հարկաւոր եղածը Եվրոպային փոխ
առնվի առաջվն քննելով առնվածին արժեքը, վասնզի Եվրոպա-
յի մեջ քանի մը դեմքով Եվրոպա կա... Կեղտի կարոտութիւն
չունինք բնավ: Գերութիւնը և վտարանդիութիւնը բավական
կեղտ դրին Հայկյան սերունդի վրա... Փոխ առնունք ուրեմն Եվ-
րոպային լույս և ոչ սնգույր»:

120. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), Կյուրնիններուն վրա գրված վեպ
մը, էջ 18—20: Տե՛ս 116:

121. Կարմիր ֆիք, էջ 20—21:

Երգիծական չափածո՝ երկտող բացատրութեամբ, որ ստորա-
գրված է՝ «Ս. Ո.»:

122. Դյուցազնութիւն, էջ 21:

Դանիսեկան մի գնդի մասին: Մահ ու կենաց մարտում դուն-
դը փակել է ավստրիական ու պրուսական զորաբանակի առաջըն-
թացի ճամբան. «Այսպես ա՛հա գունդի մը դյուցազնութիւնը թո-
ւոր բանակը կպղտտե...»: «Բնականորեն մենք տկարին հետ ենք
հզոլին դեմ, և Տանլմարբայի փոքր և քաջ ազգը կսիրենք իր ազա-
տութեան և ժրութեան համար...»:

123. Ընկերության օգուտը, էջ 21:

Փարիզի թատերական ծառայողների հիմնած ընկերության
մասին:

Զնչին անդամավճար՝ օրական «մեկ սու», վճարելով, 50 աղ-
քատ ծառայողներ 1861 թ. հիմնել են «Հեռատես» ընկերություն,
որի շնորհիվ բուժում են հիվանդներին: «Հայազգիք օրը մեկ սու
սվեք և ես ձեզ խոտանամ Հայաստանի շինությունը»:

124. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), Սոսկալի հրդեհ, էջ 21—22:

Զիլիի Սանտյագո եկեղեցու հրդեհի մասին: Զոհվել է ավելի
քան 2500 մարդ:

125. Ալժերիային ազգահամար, էջ 22—23:

Ալժիրի ազգաբնակչությունը՝ ըստ մարդահամարի, և այդ
կապակցությամբ տիրող բարքերի և տարածված հիվանդու-
թյունների մասին:

126. Մանր լուեր, էջ 23—24:

ա) Փարիզի (Մուրատյան) վարժարանի «կնճռալի և ցավալի
գործը», որ պետք է քննի զմյուռնացի Մինաս էֆենդին և «ժողո-
վուրդին թիկունքը այս բռնի և անունը այս նախատինքն» ա-
զատի. բ) Թուրքիայի կառավարական խորհրդի ընտրության շուր-
ջը. գ) Եվրոպական բանակի թիվը և նրա ծախսը. դ) Շուրջերկր-
յա ճանապարհորդության շուրջը. ե) Երկարակյացների մահը
1863-ին. զ) Լուիսի ճանապարհորդությունը Միջերկրական, Ազով
և Կասպից ծովերով՝ «Արևմուտքը կաշառել իր ազգայինները, որ
կարելի եղած ծառայությունները ընեն... Այս ազնիվ անձին ու-
ղեորությունը լուսավորություն են ուրիշ նպատակ չունի»։ է) Վի-
ճակագրական տեղեկություններ Փարիզի մասին. ը) Ճիզվիտների
թիվը տարբեր երկրներում. թ) Պարահանդեսները Փարիզում և
կատարվող ծախսերը՝ «Թողմաս անուն երեկները թո՛ղ շոշափեն»,
որ համոզվին...»:

№ 4, մարտի 15, էջ 25—32

127. Լեոնական, էջ 25—27:

Քաղաքային, գյուղական և լեռնային ազգաբնակչության
տարբերություններն ու հատկանիշները:

Նրանցից յուրաքանչյուրը «մասնավոր կնիք մ' ունի... Քաղ-
քի մարզը ավելի բան գիտե և առանց տաշվելու ավելի փառու-
թյուն և մարգություն ունի... Օրե օր իր միտքը կալարզվի նոս-
րացություններով... Դիտե իր պատիվը ու արժանավորությունը

պահել և ի հարկին պաշտպանել զայն: Սովորապես բռնավորությունը կատե և անօրենսության դեմ կմոմռա... Շահի համար երբեմն զինքը կմոռնա մեծերու առջև ու կսկսի քծնիլ... Շահի համար նաև ազատությունը կուրանա, բայց... շուտով աղոթք կընեն... ոք զինքը մեծերու բռնությունեն ազատեն... Քաղբի մարդը իր արհեստով, ժրությունով և մոլությունով լուսավորության գործի մ' է, որու վրայն ազատությունը միայն կրնա քաղբին անխուսելի ժանգերը սրբել»:

«Գյուղի մարդը, ընդհակառակը, կոշտության կենդանի արձան մ' է, նաև երբ կրթություն առած ըլլա... Տարբերութեմայք կախված» է: Ուստիստ հոգել, նյութի հարիլ, նենգել շահելու մըտքով և շահիլ պահելու համար, ահա իր բոլոր երազը, իր բոլոր կյանքը... Իրեն համար ամեն լուսավորություն կխավարվի ոսկիներու փայլումին առջև, ու ոսկեթել բռնավորությունը կհարգե միայն անկե թել մը փրցնելու միտքով և ո՛չ ուրիշ ակնածությունով: Լուծեն սոսկում շունի, մանավանդ երբ այս լուծը ազնիվ քարերով և արծաթով իր վիզին վրա կդրվի»:

Ապա բնութագրվում է «լեռնականի կամ լեռի մարդու» էությունը՝ նկատի ունենալով զեթունցիներին, որով և ալլաբանորեն դրսևորվում է հեղինակի վերաբերմունքը Զեթունի հերոսամարտերի և նրանց դուստրությունների նկատմամբ: «Բոլոր իր կյանքը լեռի կամ ծնած տեղերու տեսքը կբեկբեկե, երբեմն հանդարտ, երբեմն մրկալի և երբեմն վառվռուն կելնե, կիջնե, կթմրի, կբացվի, կբոբոբի, կմարի, բայց չտողար երբեք գետնաքարը... Լեռնականը ո՛չ սեղանի ծառա է և ո՛չ որկորի, ամեն բանն Վեր գուտ օդը կսիրե... Երկու բան կհիշե միայն տարբերու անհուն վրդովի մեջ.— Աստված և ազատություն և երկունքին ալ գիտե ծառայել նվիրումով... Կկռվի իր կամ ընկերին ազատությունը պաշտպանելու համար... Լեռը կշափե իր քայլով և վիհերը կթնդացնե իր վառողով: Լեռնականը ազատության զինվոր է... Վերեն կընդունի հրամանը և վարեն եկած սպառնալիքին կապտասխանե վառողի բերնով.— Բռնավորք լեռներուս ոտքե անդին մի՛ անցեք, իր կույս հողը մի՛ կոխեք, գահավեժ կգլորիք, և ազատություն գողնալու ատեն կգտնեք մահ, մահ անխուսելի... Աստված լեռները ազատության տվավ և մեզ իրեն պահապան դրավ հոս...»:

«Ա՛հ, լեռնականը կսիրեմ իրեն այս ազատասիրության համար,— գրում է հեղինակը, որ անշուշտ Ս. Ոսկանյանն է,—... Լեռները կսիրեմ, վասնզի բռնության ոտքը կոտրած են իրեն հանդուգն արշավանքին դեմ բնական պատվարներու պես տնկվելով չեն ձգեր, որ անցնի առաջ և լուծ բաշխե ազգերու... վասնզի ազատությունը ծովադեմ գետերու պես, իր սարերու և ժայռերու միջեն վար իջեր և մարդկության վրա ծավալեր է իրեն տալով այն բեղմնավորությունը, զորն որ գետը Վշնորհն արտերու և բլուրներու..., վասնզի մարմնին հետ մարդու միտքն ալ վեր կհանեն... իրենց ել և էջը կյանքիս օրինակն է... Լեռները կսիրեմ ի վերջե, վասնզի լեռներու զավակ եմ: Նախահայրս իր հույսը լեռներու վրա դրավ և այսօր ազգիս հույսը լեռի մը վրա է: Օտարին արևը զգալու և հացը ուտելու ժամանակ երբեմն հոն միտքս կը տանիմ...: Բնության այս շնորհած պատվարը գոնե զիս չպիտի խաբե և ազգս պիտի պաշտպանե, ինչպես և պաշտպանել է միշտ, արտաքին և մանավանդ ներքին թշնամիներու դեմ: Միտքս հոն է նաև այս տողերը գրելու ժամանակ և կարծես թե իր քարտուտ հողին վրա քալած ատենս «կզգամ, որ ազատությունը սիրտիս մեջ կդղրդի», ինչպես կըսե Ալֆրեդո դը Մյուսե բանաստեղծը»:

Հոգվածի վերջամասին՝ տողատակ կցված է Ալ. Մյուսեից՝ «հազվագյուտ հեղինակեն», մի հատված՝ ֆրանսերեն:

128. Ս. Ռ. (Ս. Ոսկանյան), Ծանյալ էջն զմտուր յուր, էջ 27—31:

Հիշողություններ Մեսրոպյան վարժարանում սովորելու տարիներից: Վարժարանը, հոգաբարձուները, տեսուչ Անդրեաս Փափազյանը, Տեր Գալուստ քահանան, ֆրանսերենի ուսուցումը և ֆրանսամոլության վարակը: Նրա հետևանքները և սպառնացող վտանգը: Իրական լուսավորության խնդիրները: Շարունակությունը՝ № 5, 7:

Վարժարանի հոգաբարձուներ Գրիգոր Կոստանդյանը և Հովհաննես Նուպարյանը «մեկտեղ կիսնամեին ուրեմն զմեզ... Երկուսն ալ հույժ սիրելի էին աշակերտներու... հոր պես կիսնամեին... միշտ համակրություն ունիմ, թեպետև իրենց ներհակ կողմը գտնվիմ այսօր»: «Այն ատեն, ինչպես այսօր, Իզմիրի հայերը երկուքի բաժանված էին... մեկ մասը մյուսին ֆրենկ, Մուրափ կըսեր, և մյուսը՝ «աֆրենկ»: «Ֆրենկներուն եվրոպայի լեզու սով-

բելու կամ սովորել տալու իղձը գծառության առիթներեն մեկը եղած էր. Եվրոպայի լեզվով վանկեր թոթովել՝ գրեթե հայությունը ուրանալու ծանրություն ուներ ներհակ կողմին առջև... և թյուրքի այսինքն օտարին լեզուն կխոսեր միշտ, բայց չէր ներեր, որ տղաք ուրիշ օտար լեզվի մը բառեր» սովորեն. նրանց համար «թյուրքը հողի եղբայր է և ոչ լծադիր այլազգի մը, բայց Եվրոպայեն ելած բառ կլլել և տեսիլ մարսել աններելի հանցանք է... Ֆրանսերենի դասատվությունը... մանավանդ իր մաղձը կշարժեր և սիրտը կպղղտորեր անասելի կերպով: Վոլթե՛րի լեզուն բերան առնուլ, ո՞ սոսկալի հայհոյություն»:

• Պայքարի սկզբնապատճառը, ըստ Ոսկանյանի այլ էր. «Ելիր տեղդ նստեմ, կամ դուն վերար՝ ես ալ ուտեմ. ահա բոլոր գրծություններու և եղած անկարգություններու գաղտնի առիթը: Ասոր վրա դիր իշխաններու նենգալիր բռնությունը և» պարզ կը դառնա Ասիայի վիճակը:

Ֆրանսերենը պայքարով մուտք գործեց Մեսրոպյան վարժարանը, բայց տարիներ անց Վոլտերի լեզվի ուսուցումը վերածվեց ֆրանսամոլության, որի դեմ էլ ուղղված է Ս. Ոսկանյանի նուրբ հումորով գրված վերհուշը: Ընդվզելով դրա դեմ, նա դատապարտում է և՛ նախկին ֆրանսամոլությունն ու ֆրանսերենի հակառակորդներին, և՛ իր օրենին երկուսի կողմից դրսևորվող անտարբերությունը իրապես լուսավորություն տարածելու գործում:

Ֆրանսերենի ուսուցման ներդրումը մեծ ծառայություն էր, բայց «Ֆրենկոտությունը» մեծ շարիք է: Հին սերունդը հորդորում էր, որ օտար լեզուներ սովորելուց հետո հարկ է լուսավորության ճամբու մեջ քալել»։ «Այն ժամանակ ես ալ մեծապատիվ Գրիգոր աղային հետ կպոռայի սրտագին—Ծանյալ էշն զմսուր յուր, վասընդի նախապաշարումի վրա եղած ամեն հաղթություն՝ լուսավորության մոտ կտանի մարդկությունը, որ ըսել է բոլոր ազգերը: Այսօր պատրաստ եմ կրկին պոռալու», որովհետև Զմյուռնիայում եկեղեցին չի ծառայում իր նպատակին, չկա «ճշմարիտ օրագիր մը՝ որ ամեն բանե առաջ ազգին շահը բնառեր, որ իրավունքի պաշտպան կենար և խստիվ հայտներ եղած գեշությունները կամ սպրդած անիրավությունը... Ֆրենկոտյան անկումե ետև ֆրենկոտություն մը երևան ելավ, որ տարափոխ ախտի պես իր շարավր բոլոր քաղքին վրա տարածեց քիչ առենի մեջ: Ֆրենկո-

տությունը ո՛չ մեծ ուսում ունեւր և ոչ իսկ բարոյականութիւն... Ֆրենկոտուքյունը իրեն օգնական ունեւր Եւրոպայի փրփուրը, որն որ Իզմիրի ծովագրին կողմերը դիզվելէ չդադրիր և ամեն ժահրոտ ախտերու հավաքումը կրնա սեպվիլ... Իզմիրի հավիտենական պարծանքը, ընտանի սրբութիւնը և հայրենի արշունը, զո՛հ կըլլան Ֆրենկոտուքյան փտումին: Ի՛նչ որ բռնութիւնը դարերով չէր կրցեր ընել, Ֆրենկոտուքյունը ըրավ իր մահածու շարավով և հայու արշունը փոխեց քանի մը տարիներու մեջ... Սուրբ Մեսրոպյան վարժատունը միմոսներու առաջարեզ մ' է և սոտ կրթութիւն ու ամոթալի տգիտութեան արձագանգն ուրիշ բան չեն տեսնվիր և լսվիր հոն... Սուրբ Ստեփաննոսի եկեղեցին աշրի կգտնվի մաքուր վարդապետութենէ մը...»:

«Ո՛րքան պիտի տէն Ֆրենկոտուքյան այս ներգործութիւնը... Աստված միայն գիտե... Բայց ներկայեն ավելի ասպագա սերունդը պիտի զգա անոր պժգալի արդշունքը... Այո՛, համոզված եմ, որ իզմիրցիք պիտի զնշան օր մը իրենց զարտուղութեան վրա և բուլտովին ուրանալով Ֆրենկոտ հայերու միմոսութիւնը կամ հրապուրքը, պիտի աշխատին հայու նշանով, հայու լեզվով, հայու սիրտով և հայութիւն պահելով... ու այնուհետեւ իրենց շարժումնին պիտի կատարեն դեպի Հայաստան և ոչ ուրիշ քաղքի մը կողմը հակելով մինչև վտարանդութեան վերջանալու օրը»:

129. Մանր լութեր, էջ 31—32:

ա) Յրանսիայի փոստը. բ) Ոչխարի բուրդը և պոտաշը. գ) Զերքեղների գաղթեցումը. դ) Ալստրիան և Մեքսիկան. «Ժողովուրդի մը ապագան իր աղիքներուն մեջ կգտնվի և ոչ անոր ասոր բազուկին վրա»։ ե) Լեհաստանի բնակչութիւնը. զ) Նավաստի ու ղյուցաղնութիւնը:

№ 5, ապրիլի 1, էջ 33—40

130. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), Ազագուն իշխան, էջ 33—36:

Ինքնակոչ հայոց Լեոն իշխանի (Լուսինյան) մասին:

Փարիզում «ամենուն տեսանելի» է ինքն իրեն Լուի 17-րդ անվանող և Յրանսիայի թագավորը դառնալու երազանքով ապրող մի ժերունի իշխան, որ «իր թագը կորուսեր է, իշխան մը, որ գահ ու մանավանդ արքունիք կրնտես»: Մանր ու խղճալի վիճակ-

տեսնողը կամ լսողը «երբեմն խնդումով և երբեմն հեզնալի» է մեքաբերում Լուի 17-րդին, որ «օր մը Ֆրանսայի վրա տիրելու աչք ունի»:

Ուր տեղ և տեսենք Ֆրանսայի այս ձեռնատ և անզարդ ապառնի թագավորը, կհիշենք, գրեթե ակամա, ուրիշ իշխան մը: Երբ իրեն պտըտելու ասպարեզ ընտրած է ո՛չ Լյուքսանպուրի պարտեզը, հապա Եվրոպայի բոլոր մայրաքաղաքները, կուգենք ըսել Լեոն արքայազուն իշխանը... Ասիկա ևս թագ ու գավազան կերպի, ասիկա ևս արքունիք և հպատակ գտնելու կեյնե, ասիկա ևս աստվածային իրավունքը առաջ կդնե Հայաստանի հողին և հայերու գլխուն վրա ունեցած իրավունքը՝ հաստատելու միտքով... Իր անհեթեթ գրվածներեն կտեսնովի նախ, որ արքայազուն իշխանը ազազուն իշխան մ' է և ամեն բանն առաջ կաշխատի պարարտովթյուն գտնել և կյանք հոգալ... Թռչակ կխնդրե, կմուրա... և եթե իրեն տրվի ամիսը հազար ֆրանք թռչակ, պատրաստ է ուրանալ նաև հայրենիքի ոսկորտիքը: Ոսկորը պարարտովթյուն չբերե և Լեոն իշխանը կարոտովթյուն տնի պարարտ... ըղբղի: Պարսիկ դեսպանը զինքը կմխիթարե... խոսքով, Մոսկովի դեսպանը զինք կմերժե... ոտքով, ուրիշ դեսպան մը խլովթյան կզարնե... Ժպիտով: Ամենքը մեկ բերան զինք կհրավիրեն, որ... մեյ մ' ալ չգա...»:

«Լոնտրայեն Բարիզ, Բարիզն Պերլին, Պերլինն Վիննա, Վիննայեն Հոռմ, Հոռմն Վենետիկ և ասկե ալ Միլան, Ճենովա և Թյուրին... ազազուն իշխանը ամեն տեղ կերթա, ամեն դուռ կզարնե, թռչակ կխնդրե և կգտնե... «բարոյական ապտակներ», բայց չկարմրիր բնավ, վասնզի երակներու մեջ ալյուն չունի... Ազազուն իշխանը բլուր անգամ Հայաստանի թագավոր եմ կըսե և կմուրա, բայց... Հայկի զավակ մը չէ տեսած տակավին... Թո՛ղ ազազուն իշխանը սովրի ուրեմն, որ Հայաստանի իշխան չկա և Հայաստանի հողը հայերուն տրված է սկիզբեն ի վեր: Հայաստանի իշխան չկա, վըսենք, հապա հայոց իշխան պիտի ընտրվի օր մը... Իշխան մը, որ կմուրա, իշխան մը, որ ողորմովթյուն կխնդրե, իշխան մը, որ արտասուք կթափե, իշխան մը, որ ծունր կդնե արծաթի առջև, որ թշնամիին ոտքը կպագնե և որ զեռունի սկես կսողա սրահներու մեջ, իշխան մը, որ այս ամենը կընե և չամչնար՝ մարդ չէ թո՛ղ թե իշխան և իշխան Հայաստանի:

Զարմանալին այն է, որ խոհեմ ազգայիններ այսպիսի թեթևա-
սովիկի մը գրվածները ընդունեն և պաշտպանեն են և անկողմնա-
կի կերպով ազգային խնդիրը վտանգի մեջ դրեն են Եվրոպայի
կողմեր... և հայերուն կողմե թեթև բողոք մը չհրատարակվիր, որ
Հայաստանի պատիվը պահվի: Խեղճ Հայաստան ամենքը զքեզ
բերանին կառնուն և այնքան զքեզ լսիրեն, որ նախատված օրդ
մեկը բերան չբանար նախատինքին դեմ բողոքելու համար...»:

131. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), Ծանյալ էշն զմտուր յուր, էջ
36—39: Տե՛ս 128:

132. Հրանտ (Ս. Ոսկանյան), Գարուն, էջ 39—40:

Զափածո ձոներդ բնության զարթոնքին.

Ո՛հ, գարուն լուսադեմ բա՛րև քեզ բյուր անգամ...

Թո՛ղ ուրիշ մը երգես փառք և շահ ոսկեկոտ,

Դու Հոգի բնության սիրտիս մոտ շուտ ե՛կուր

Որ քեզմով սփռվիմ և գովեմ լիաշուրք:

Գեղություն և գարուն ո՛հ չեն տար ինձ հագուրդ:

133. Մանր լուրեր, էջ 40:

ա) Մերժում է հարգի բարեկամներեն» մեկի աղերսը՝ տպա-
դրել Պողոս Տատյան ամիրայի մահվան առթիվ գրածը, և խոր-
հուրդ տալիս, որ նա «իր ազգային սերը ուրիշ նյութերու զբա-
ղեցնե աշուհեան, եթե կփափագի ազգին ծառայություն ընել».
բ) Հանդիսավոր ճաշկերույթ Մանչեստրում՝ Վարդանանց տոնի
առթիվ. «Վարդան և իր քաջ նիզակակիցները ոչ միայն կրոնքի նա-
հատակ են, այլև ազգության».
գ) Ֆրանսիայի անասունների թի-
վը. դ) Կտրված հեռագրալարի վերականգնում՝ կանացի վզնոցի
օղտազործմամբ. ե) Անասունների կոտորած՝ հիվանդության
պատճառով:

№ 6, ապրիլի 15, էջ 41—48

134. Օ. Օրպել (Ս. Ոսկանյան), Սուրբան Ապո-Յու-Ագիգ և
հավասարություն, էջ 41—43: Շարունակությունը՝ № 7:

«Հայատականների հավասարության» մասին թուրքական սուլ-
թանի ելույթի առթիվ: Տարբեր ազգերի և հայերի վիճակը Թուր-
քիայում: Ազատություն, իրավունք և քաղաքական հավասարու-

թյուն: Բարեփոխության անհրաժեշտությունը: Լուսավորության խնդիրները:

Ֆրանսիական մամուլում սուրթան Աբդուլ Ազիզը ազդարարել է, թե «ամեն դասի հպատակներու հավասարությունը անդուլ խընամբիս նպատակ եղած է միշտ»: «Գուլենք նախ, ինչպես որ պետք է,— հավատալով Թուրքիայում ձեռնարկվող լուսավորական քայլերին, գրում է Ոսկանյանը,—... այս ազնիվ խոսքերը և ետքը քննենք այն սկզբունքին արժեքը, որ միասնատության կնիքով կօծվի հպատակ ազգերու գլխին վրա... Օսմանյան տնտեսությունը փետուր փոխելու վրա է ժամանակին սպասելով, որ մոթթը ևս փոխե: Ծանր պարագա ժողովուրդի մը համար, որ մինչև վերջին ատեններս կապրեր հույսը կրոնքին և իր թուրին վրա դնելով... Այս բարբարոս իրավունքին տեղ սուրթան Ապտ-Յուլ-Ազիզ կառաջարկե այսօր հավասարության սկզբունքը..., բայց այս խնդիրը հիմա ուղածնուս պես չենք կրնար քննել առանց օրենքի դեմ երթալու...»:

«Դավարին է հավասարությունը լիորեն մեկնել, երբ այսպիսի ծանր բառ մը թաղավորի բերնեն կելնե և կտարածվի ժողովուրդին մեջ... Բայց դեղին լավությունը վերալն՝ միշտ, որ հիվանդությունը բուժվի, պարագաները և արգելքները չեն կրնար անոք ուժը կոտրել, և եթե այս դեղը ազգե, մարմինը կազդուրելու համար պատրաստություն տեսնվեր է, որ շուտով քալե, շարժի և լուսավորության մոտենա... Վեհափառ Ապտ-Յուլ-Ազիզը կպարտավորի փոքր հրավերք մը ղրկել ազատության, որ գա իր քույրը (իմա հավասարությունը—Մ. Հ.) համբուրե և ղինքը շնորհատուրե իր քնդունած փառքին համար...»:

135. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), Մարգիզ տը Վիլմեր, էջ 44—46:

Ժ. Սանդի համանուն վեպի հիման վրա գրված կատակերգության մասին, գրողի բնութագիրը և նրա նոր պիեսը:

Սանդը հանդիսանում է «մեր դարու Ֆրանսայի երեկվի հեղինակներեն մեկը, արդի գրագիտության փառքը և այն ազնիվ ու անգլուտ վեպերը շինողը, որոնք... երեսուն տարի ե լեր կիրթ և անկիրթ միտքերու զմայլություն կտան: Մինչև հիմա... իր թատերգուի պսակը, վիպագրի պսակին քով, նսեմություն մ' ունեւր... Այսօր երկու պսակներն ալ հավասար կփայլին և ղինքը կդասեն, նաև թատրի վրա, կենդանի հեղինակներու առաջին կարգը»:

Վերաշարադրելով կատակերգութեան բովանդակութիւնը և քննելով գլխավոր հերոսների կերպարները, այնուհետև Ոսկան-
յանը նկատում է. «Ահա այսպիսի թեթև կտավի մը վրա հյուս-
ված է ժորժ Սանտին թատերգութիւնը, բայց իր ասեղին բարա-
կութիւնը, նկարին գեղութիւնը և հանճարին վսեմութիւնը զայն
հրաշակերտ մ'ըրին և հասարակութեան սիրտը այնպես շարժե-
ցին, որ գովեստը դեռ կտես աշխուժին հետ, և սրտի տես եր-
կար օրեր, վասնզի... Ֆրանսայի զավակները տաղանդի համար
սիրահարութիւն ունին և մեր ազգայիններու չեն նմանիր...
Փա՛ռք ժողովուրդին, որ տաղանդը կհարգե, վասնզի անով ինք
ալ կհարգվի ազգերու մեջ...»:

136. Ս. Ոսկանյան, Քանի մը հայերու մատնութիւն, էջ 46—
47:

«Արեւմուտքի» հոգիվածի արձագանքը Կ. Պոլսում ու Զմյուռ-
նիայում, և այն «թուրք լեզվի» թարգմանելով Ֆուադ փաշային
ներկայացնելու առթիւ:

Թարգմանողները և մեծ վեզիրին դիմողները հարց էին հա-
րուցում, որ «Արեւմուտքի» արժանի պատիժ տրվի իր այն հան-
դըհնութեան համար, որով պարոն բժիշկ Սերվիշյանը կհրավիրեր
ազգասիրութիւնը ընել և ոչ անտարբերութիւն կամ փառասիրու-
թիւն իր պաշտոնին վերաբերված խնդիրներուն վրայոք: Ոս-
կանյանն անահանջ հաստատում է իր հարցադրումները, որ ա-
ռաջ է քաշել, քանզի— «փոքր ի շատե սեր կզգա իր գերի ազգա-
յիններու համար... Արեւմուտքը գրողը նվաստութիւն չէ ունեցեր
տակալին մեկու մ'առջև ծունը դնել կամ քծնել հայրենիքի գոր-
ծերուն զբաղելու ժամանակ և հիմա պարոն բժիշկ Սերվիշյանն
ըպիտի սկսի իր ծունկը աղտոտել ոտքի վրա իյնալով կամ լեզուն
խանդարել սուտ գովեստներ ծամելով քանի մը ոսկոր կրծող զեւ-
ղեկներու պես... Պարոն բժիշկ Սերվիշյանը օսմանյան շուքով
նշանաւոր մեկը կընա ըլլալ... Իր երիտասարդութիւնը բարի և
արթուն հիշատակ մը ձգած է Բարիզի մեջ... Կմաղթենք, որ ա-
վելի մեծ փառքի և շուքի հասնի օսմանյան դրողին ներքև... Ա-
րեւմուտքը... իր ներքին համոզումը կհայտնե առանց մեկու մը
կողմը հակելու: Այս կողմն իր ազատութիւնը սահման չունի և ա-
տենապետութեան մը ներքև չիյնար... Օրագիր մը հասարակու-
թեան շահը պաշտպանելու համար կտալի և կտարածվի բազմու-

թյան մեջ: Թո՛ղ պարոն բժիշկ Սերվիլյանը լավ մը համոզվի, որ ազգության և պատվի խնդիրներու մասին մենք իրեն հավասար, էթե ոչ վերագույն զմեզ կարծելու հանդգնություն ունինք և մեր իրավունքն է իր արտաքին կյանքը դատել: Եթե պարոն Սերվիլյանը չուզեր այս դատումին ներքե ինչալ, կրնա շուտով իր ատյանին բեմե վար լինել... Սպառնալիք մեզի դեմ բան մը չարժեր: Եթե ինք պատիվ ունի ատյան հինել և բեմի վրայեն խոսիլ հայերուն, մենք ոչ նվազ պատիվ ունինք Արևմուտքի սյուններու կոթնիլ և իր բեմին վրայեն քարոզել ազգին... Զգուշություն, միշտ զգուշություն, տակալին զգուշություն... Սպառնալիք բան մը չարժեր, կըսենք, վասնզի ճակատնիս բաց է և ոչ ֆեսի մը ներքե ծածկված»:

Ազգային ատենապետը պետք է հիշի, որ «այն սահմանը, որու վրա կհսկե, զեվզեկներուն անսահման լրբություն մը տալու համար չէ դրված, հասկա առաքինի և հարգի ազգայինները պաշտպանելու միտքով...: Սակայն մեզի շեն զրեր բնավ թե Ֆուատ վսեմ բաշան ի՛նչ կմտածե և ի՛նչ կարծիք ունի մեր հողվածին վրայոք, բայց... մինչև այսօր Արևմուտքը նեղություն մը չկրեց տերության կողմեն... Կիսկանք խորին շնորհակալություն հայտնել Ֆուատ վսեմ բաշային ազատասիրության համար... Բայց ի՛նչ փառք ազգայիններու համար, որոնք, տասեկներորդ դարու մեջ, կատիպեն, որ զրագետ մը շնորհակալություն հայտնե օտարազգի անձի մը համազգի Մեհրուբանիկներու դեմ... Այս եռթերորդ անգամ է, որ Արևմուտքը պատիվ ունի մատնտու հարվածներ ընդունիլ ու վնաս կրել ամեն կերպով ազգին էությունը և շահը պաշտպանելու ատեն, և շենք կարծեր, որ այս վերջին հարված ըլլա: Ինչո՞ւ վատությունը պիտի դադրի, երբ մութի մեջ իրեն կռնակ տվող, ոսկի տվող... և զենք տվող ԿԱ... Ահա՛ այսպիսի ազգասիրության մը մեկ երկու իզմիրցիք ծափ կզարնեն այսօր: Ամո՛թ: Ահա՛ այսպիսի վատություն մը սահմանավոր պոլսեցիք գովեստ կտան հիմա: Ահ՛ դք»:

137. Մանր լուրեր, էջ 48:

ա) Անստորագիր նամակ Պոլսից՝ «Արևմուտքի» գովեստով և լուրերով՝ ազգային գործերից. «Բայց... այս կերպով լուր տալ պատվավոր մարդու գործ չէ... Այն մարդը, որ չկրնար կամ չհամարձակիր իր ստորագրությունը տալ, հասարակության գործերու

խառնվելու իրավունք չունի»։ բ) Ժ. Ժ. Ամպերի մահը. գ) Լուր սուլթան Ապտ-Յուլ-Ազիզի՝ գողերի ձեռքն ընկնելու մասին, դ) Բամբակի մշակությունն Իտալիայում. ե) Սովամահության դեպքեր Լոնդոնում. զ) Ապրիլի 1-ի համարում սպրդած վրիպակի ուղղում։

138. Ազդ, էջ 48:

«Արևմուտքի» Փարիզի գործակալի հրաժարականը. «Այսուհետև ինչ որ Արևմուտքին կվերաբերվի Բարիզի մեջ, առ պարոն Օրպել գրելու է»։ «Օրպելը» կամ «Օ. Օրպելը» Ս. Ոսկանյանի նոր ծածկանունն է։

№ 7, մայիսի 1, էջ 49—56

139. Օ. Օրպել (Ս. Ոսկանյան), Սուլթան Ապտ-Յուլ-Ազիզ և հավասարություն, էջ 49—51: ՏԵ՛ս 134:

140. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), Ծանյալ էջն զմտուր յուր, էջ 51—53: ՏԵ՛ս 128:

141. ***՝ Բիլավի Երգ, էջ 53—55:

Կատակերգ՝ նախաբանով։

Ինչ որ ակումբում կարգ է տահմանված՝ «Երգել կամ գրել հայերեն երգ մը՝ բարբարոս հնչումներն զուրկ ու արևմտյա եղանակի մը վրա դյուրավ երգելի... Երգել... ազատ սիրտի նշան է միշտ... Երգող ազգերը միտքի բարակութուն ունին, վասնզի սիրտով արթուն են և տրտմության թանձր մշուշով չեն պաշարվիր իսպառ... Երգել ի վերջն համաձայնություն տարածել է բազմության մեջ, և մարդիկ մեկ բերնով երգելու ատեն մեկ զգայությունով վարվելու ավելի հոժարություն ունին։ Համաձայնություն տեսակ մը համամտություն կրերն... Ֆրանսայի զավակները Մարսելեզը մեկ բերնով երգելու ժամանակ այն համամիտ նվիրումը զգացին, որն որ զիրենք բույիկ, անոթի և գրեթե անզեն կատաղի թշնամիներու դեմ տարավ և հայրենիքը պղտեց... Թո՛ղ Պոլսի և Իզմիրի մեջ թյուրքի և հույնի երգերը մեկգի ձգվին և Արևմուտքը պատրաստ է իրենց ուրիշ երգեր մեծարել հայու գրդալով»։

Այնուհետև՝ «Բիլավի Երգի» տեքստը։

142. (Ազգային հիշատակությունները ժողովելու և Արևելք ուղարկելու մասին), էջ 55:

Հայ երիտասարդների շիրագործված մտադրությունը՝ «Ֆրանսիայի մեջ գտնված ազգային սակավաթիվ հիշատակությունները լույսով նկարել տալ և Արևելք ուղարկել»: Այդ առթիվ գրված քառյակ՝ նվիրված Տրդատ թագավորի արձանին:

143. Մանր լուրեր, էջ 55—56:

ա) Ֆրանսիայի գիտական ընկերությունների ժողովը և նրա ատենապետ Տյուրուրի ճառը: Ներկա գտնվող օտարազգիների մեջ հայ չկար. «Հայերը քաֆե տը Պատի մեջ ժողովը կընեն... կազմվ լուսավորելու համար». բ) Շշի մեջ ներփակյալ գրություն՝ խորտակված «Աթլաս» շոգենավից. գ) Բամբակի մշակության ներմուծումը Ամերիկա. դ) 1102 նախատինք «Վարք Քրիստոսի» հեղինակի՝ Ռընանի հասցեին. «Արևմուտքը կհանդգնի այս պարագայի մեջ գովեստ մը տալ պ. Րընանի պես մարդուն, վասնզի նախատինքին հարգը գիտե». ե) Ծխախոտի և ծխելու տարածումը տարբեր երկրներում. զ) Մեծ Բրիտանիայի արտահանության և ներմուծման ծավալը. է) Հուլյն պատրիարքի աղոթքը Տառնան Պողոս ամիրայի գերեզմանին. ը) Անգլիական մի իշխանի որդու կնոնքը. թ) Թ. Կորիեի խոսքը նկարիչ Ֆլանտրեի մահվան առթիվ. ժ) Կանանց մահացությունն Անգլիայում. ժա) Փարիզի հասարակական ձիակառքերը. ժբ) Գաղապատույզներ Փարիզում. ժգ) Մեծ Բրիտանիայի ածխի և երկաթի հանքերի աղետները և զոհերը. ժդ) Գերմարդու ոսկորների հայտնաբերում Կալիֆոռնիայում. ժե) Եվրոպայի թագավորների թիվը՝ ըստ դավանանքի:

№ 8, մայիսի 15, էջ 57—64

144. Հրանտ (Ս. Ոսկանյան), Հայրենիք և հայրենասիրություն, էջ 57—60:

«Ի՞նչ է Հայրենիք» և հայրենասիրություն հասկացության պարզաբանումը. «Հայրենիք կըսվի այն հողին կտորը, ուր ընտանիք մը կծաղկի և կմեծնա կամ ընտանիքներու բազմություն մը կամփոփվի... Հայրենիքը տեսակ մը խանձարուր է, ուր սերունդները կմեծնան և իրարու կհաջորդեն գրեթե անընդհատ կերպով: Սակայն... հայրենիքը չոր հողմով միայն չհայտնվիր և կեն-

թաղրն միշտ նյութական և բարոյական հորիզոն մը»։ Բնութագրելով բոլոր տարրերը, որոնք պարփակում է հայրենիք հասկացությունը, Ոսկանյանն այնուհետև մերժում է աշխարհաքաղաքացիությունը, քանի որ «մարդուս կյանքը... ամփոփվիլ կսիրե... մարդս ընկերության հարկավորություն ունի, ինչպես կյանքը՝ օդի, և ընկերությունը հարկավ կենթադրե հայրենիք... Հայրենիքը կղզանք ինչպես մեր և մերիներու էությունը... Ստույգ է, որ երբ հայրենիքը կտարածվի... հայրենիքի զորությունը ուրիշ ձև կառնու... բայց ընտանիքի զգայությունը շանհետիր։ Ընդհակառակը հայրենիքի մեջ հայրենիք մը կկազմվի և ժողովուրդին նոր զորություն մը կընծայէ... Փոքր հայրենիք մը կղզանք ընտանիքի, աղգականներու և քաղաքակիցներու... բով և մեծ հայրենիք մը կըմբռնենք հարաբերություններու, շահերու և համոզումներու հոգով, որ գյուղը քաղաքի մը և քաղաքը կեդրոնի մը հետ կկապե ու քաղմության ազգություն (կտա)»։

«Հայրենիք այսօր կնշանակե ազգության տուն, բոլորաիքը դրացի և ոչ թշնամի ունենալով։ Իր զավակները կհարկադրվին ժրությանմբ, արհեստով և գիտությանմբ հայրենիքը զարգարել և արշուժունին իր հողը պաշտպանել... Ո՛չ արյուն, ո՛չ լեզու և ո՛չ ուրիշ որևիցե լոկ զորություն մը կընա հայրենիք կազմել, վասընդի հայրենիքին էությունը զորություններու բաղադրությամբ կպահանջի միշտ... Ազգությունը՝ հայրենիքի մեջ միայն իր հոլովումը կատարելու տարեր կգտնե և ընդհանուր լուսավորության անդամ կսեպվի։ Ուր հայրենիք չկա բաղմության գործունեությունը հետք մը, հիշելիք մը չթողուր և օտարներու օգտին համար կգործածվի այն փոքր անիվներու արես, որոնք անզույ կղառնան և մեծ մեքենայի մը արդյունավորությունը կալատրաստեն անտես կերպով։

Հայրենիքի զգայութենն կծնի հայրենիքի սերը... Այս սերը նվիրական է մյուս երկրային ամեն սերերու մեջ, երբ մանավանդ կմաքրվի, կնվիրվի և իր արևը հայրենիքի արևին կգոհե գոհ և զվարթ սիրտով։ Ընտանիքի սերին մեջ փոքր ի շատե ինքնային սեր կա. հայրենիքի սերը ավելի լայն է և հողի եղբայրներու համար կհաստնվի, անոնց բարօրությունը իր փուլթին ու արիության նպատակ կղնե և իր անձին շահը կմոռնա։ Այո՛, հայրենիքի սերը մարդուս տեսակ մը ինքնամոռություն կտա և զյուցազնության աղ-

բյուր կրնա սեպվիլ: Հայրենիքի սերը իրավունքի, արդարության, ազատության սեր է... Հայրենիքի սերը դրոշ ունի անկախություն: Անկախությունը կենթադրե ինքնօրենություն, այսինքն արդարություն կախում: Ինքնօրենություն՝ մարդու համար, կենթադրե ազատություն, ինքնօրենություն՝ ազգերու համար, կնշանակե հայրենիք...

Ազատություն և Հայրենիք ուրեմն միշտ և վերստին: Սակայն, կամավոր աքսորի մեջ, երբ կմտածենք որ ո՛չ մեկը ունինք և ո՛չ մյուսը, երբ կտեսնենք Հայաստանը ավերայրաց և հայերը գերի, գերի օտարին... երբ կմտածենք, որ հայերուն մեծ մասը օտար հողի և օտար զգայություններու տարրերով կզանգվի, որ հայրենիքի տեսիլը գրեթե անծանոթ է... երբ... կնշմարենք, որ Հայաստանի ավերակները պակսելու տեղ կավելնան... մեր միտքը անհուսությունամբ կգրավի»: Ոսկանյանն այնուհետև դիմում է Մայր Հայաստանին՝ «Հայրենիքի Ոգուն» և աղերսում, որ նա այցի դա աշխարհացրիվ իր զավակներին և նրանց ազգարարի իր բուն վիճակը, և «պոռա ուժգին» — Զավակներս... բարեկի և ավետիքի կարոտություն չունիմ, հապա՛ բազուկի... Ո՛հ հարազատ զավակ չէ այն, որ իր մոր սուզը չհարգեր և օտարության բարօրությունը վայելելու ատեն իր հայրենիքը կուրանա: Հարազատ զավակը իմ գիրկս կբնտեհ, ինձ կգա, բարե չղրկեր...»:

145. Հրանտ (Ս. Ոսկանյան), Երկդիմի կոնավոր, էջ 60—61:

Մի հայ կաթոլիկ կրոնավորի երկերեսանի վարքագիծը արեւելւյան և արեւմտյան եկեղեցիների տարբերության խնդրում. նա օրինքուն և ամեն տեղ գրգռում է ժողովրդին, նզովում կաթոլիկներին, մոլի եռանդ արժարծում, իսկ երեկոները կաթոլիկ ընտանիքներում դատապարտում է կրոնական խտրություն բորբոքող եկեղեցականներին: «Ե՛րբ պիտի տեսնեն, որ ժողովուրդի մը կրոնքը գործի ընողը՝ այն ժողովուրդին հորը կփորեն...»:

146. Ս. Ռ. (Ս. Ոսկանյան), Լաֆոնթեն և Լամարթին, էջ 62:

Առակի և «անգլուտ առակախոսի» քննադատության դեմ:

«Պարոն Լամարթին, որ երկար ատեն ի վեր քնարը մեկդի՛ ձգելով կերպ կերպ գործերու մղբաղի ու քիթը բերանը կմրտե..., որ սկզբունքներ առաջ կդնե ու եղեգի պես կօրորվի և կհակի ամեն կողմ... հիմա կրիտիսություն կնե... և կուզե ինքնորեն Լաֆոնթենը դատել...»: Նրա կարծիքով «առակը սուտ ձև մ' է դրպ-

րության մեջ և չարժեք, որ բան ստեղծողները անոր հետեւին կեն-
դանի կամ անկենդան մարմինները խոսել տալով... Պարոն Լա-
մարթինի կարծիքին նայելով Լաֆոնթեն բանաբաղութենե ուրիշ
տաղանդ չունի և նենգությամբ տարդած է երեւի հեղինակներու
կարգը... սիրտ խառնող, սիրտի թույն տվող, սիրտ ապականող
հեղինակ մ' է, բարոյություն չունի...

Եթե պարոն Լամարթին համոզված է, որ իր լալկան քնարեն
թափվածը միայն արժեք ունի և բարոյություն, եթե... կկարծե,
որ աշխարհիս ունայնության վրա գրված իր անսպառ վայնասունը
մեզ առնություն կտա, ո՛հ կսխալի և ճշմարիտ գրագետներու ժը-
պիտը կգրգռե: Պարոն Լամարթին կրնա հավաստի ըլլալ, որ Լա-
ֆոնթենին վրա իր քսած մուրը պիտի անցնի մուխի պես... Երգե-
լը չբավեր դատաւորի աթոռը ելնելու համար»:

147. Օ. Օրպել (Ս. Ոսկանյան), Հելլատայի քագավորը և
հայ մը, էջ 62—63:

Փարիզում ֆրանսերեն հրատարակված մի բրոշյուրում քըն-
նելում է Հունաստանի նորաստան թագավորի քաղաքականու-
թյունը: «Կսվի թե այս տետրին հեղինակը հայազգի մ' է և մեծ
հարգ ունի... օտարներու քով: Չենք զարմանար բնավ. հայերու
քով պատիվ և վարձ գտնելու համար կամ ձեռք, ոտք լզելու է
սուտ գրագետներու նման կամ ֆեոդեկի պես կտրբովելու է մե-
ծերու առջև: Հայրենիքին շահը բնառել առանց շնթելու, լուսավո-
րության ծառայել առանց զեվզեկելու և ազատությունը սիրել ա-
ռանց սուրբ ճշմարտությունը մատնելու հայերուն ախորժելի չեն
սեպվիր... Եվ ահա անոր համար է, որ հայք առաջ կերթան դե-
պի... կորուստի ճամբան»:

148. («Սիեֆլը» օրագիրը Թունիսի խոովության մասին), էջ
63:

Թունիսի կառավարությունը մեծագին ռազմական հանդեր-
ձանք է ձեռք բերում Եվրոպայից: «Սիեֆլը» գտնում է, որ դրանք
ավելորդ են, և նա «իրավունք ունի,— հարում է «Արևմուտքը»:—
...Փոքր ազգերը կհարկադրվին զորությունը միտքի մեջ բնառել և
ոչ զենքի ու զինվորի քով... Հարկ և բաժ առնուլ, ժողովուրդը
կեղեքել նավեր կամ գունդեր զրահելու միջքով, անդի ծայրը
խենթություն է և նիհարություն կբերե, բան թե զորություն»:

150. Ս. Ո. (Ս. Ոսկանյան), Մեյերպեր, էջ 63:

Դրամատուրգի մահվան առթիվ. «Եթե Բրուսիա ազնիվ դավալ մը և Ֆրանսա վսեմ հոգեզավակ մը կորուսին, կրնա ըսվիլ թե ընդհանուր մարդկությունը մեծ ոգիի մը զրկվեցավ: Միյերպերի մահը ամեն ազգերու կսկիծ պատճառեց...»:

151. Մանր լուրեր, էջ 63—64:

ա) Մի կնոջ անվթար դիակ Միլան հասած բամբակի հակում. բ) Հիվանդանոցներն Ամերիկայում. գ) Հետաքրքրասիրություն Փարիզում դեպի Ճապոնիայի դիվանագետների տարազը. դ) Թունել Ալպիան լեռնաշղթերով՝ Ֆրանսիա—Իտալիա հաղորդակցության համար. հ) Նապոլեոն Բոնապարտի և Մյուրատ զորավարի թրերի գողությունը:

152. Օ. Օ. (Ս. Ոսկանյան), Ազդ, էջ 64:

Հունիսին և հետագայում «Արևմուտքում» հրատարակվելիք նյութերի մասին:

Ազգային վեպ՝ «Մայր և դուստր»՝ «պարզ և որքան կարելի է ռամկորեն գրված», արևելյան «սովորություններու և բարքերու» վերարտադրմամբ: «Փոքր թատերգություն մը», որտեղ վեր են հանվում ազգային որոշ պակասություններ. «Եթե Սուրբ Ղազարու վանքին մեջ տպված քանի մը փոքր ողբերգություններով դատելու ըլլանք հայ թատրը՝ կտեսնենք, որ մեր ժողովուրդը դեռ ուղիղ կարծիք մը չունի թատրի վրայդ... Անոր համար թատրի վրա ալ երկարորեն խոսելու դիտավորություն ունինք»:

«Ի վերջե Արևմուտքը պիտի հրատարակե Արձագանք Բաբիգյան անունով հոգվածներ, ուր պիտի կրկնվին կամ նկարագրվին կիսամեայ բոլոր երեւելի ու ծաղրելի դեպքերը, որոնք կկատարվին Ֆրանսայի մայրաքաղաքին մեջ...»¹:

№ 9, հունիսի 1, էջ 65—72

153. Օ. Օրպել (Ս. Ոսկանյան), Թե ինչպես կկործանի ազգ մը, էջ 65—66:

Չերքեզների արտագաղթի և նրանց ապագայի մասին: Շամիլի բնութագիրը և բնագատությունը:

¹ Ս. Ոսկանյանի այս ծրագիրը մնացել է չիրագործված՝ հավանաբար շուտով «Արևմուտքի» հրատարակությունը ընդհատվելու, ապա և լիովին դադարելու հետևանքով:

Ֆրանսիական մամուլում նյութեր են հրատարակվել Սև ժողի արևելյան ափերին Ռուսաստանի տիրելու մասին: Մոտ 200 հազար շերքեղներ պետք է գաղթեն առափնյա վայրերից: «Մոնիթորին» այս հոդվածը, — գրում է Ոսկանյանը, — մեծ ուշադրության արժանի է և ազգայինը լավ կընեն անոր վրա խորհիլ ու անկե ծագելիք հետևությունները գուշակել... Եթե Շամիլ իր հանդուգն քաջության հետ փոքր զգուշություն ունենար... այսօր ոչ միայն իր ազատությունը և իշխանությունը կպահեր, այլև իր ժողովուրդին անկախությունը կհաստատեր անդրովկի կերպով: Շամիլ կույր վստահությամբ լեռներու վրա դրավ իր հույսը և... շերքություն պահել ուղեց կաշառք ուտելով և անուշ խոստումներե խաբվելով... Շամիլին անխոհեմությունը բերավ կործանում և իր տխուր օրինակը մեզ ցույց կտա, որ քաջությունը միայն չբավեր ազգի մը կյանքը ապահովցնելու համար: Բաղուկին քով միտք պետք է, որ դատե, կշռե և շարժելու կետը հայտնե բոլորտիքը եղածները մանր քննելով... Չերքեղները քանի մը բախտամուլ մարդերու ըսածին հավատացին և... սկսան իրենց հինումին զենքերը լեցնել ու ժայռերուն ապավինիլ...

Այս ողբալի հետևությունը անխուսելի էր մեծ տերություններու արդի բանակին ռազմամթերը ճանչցողին համար... Կրկինեք՝ սոսկ քաջությունը նահատակներ պատրաստելեն ուրիշ արդյունք չունի: Ազգի մը անկումը միշտ տրտմալի բան է... Ափսո՛ւ. լուսավոր ազգեր գանձ կվատնեն հին ազգերու բեկորը ամփոփելու ու թանգարաններու մեջ պահելու համար... և ազգության կենդանի բեկորներու համար բան մը չեն ըներ... Կրկին ափսո՛ւ...»:

154. Հրանտ (Ս. Ոսկանյան), Նաբոլեոն Գ. և Ղազեբանի մը, էջ 66—69:

Ժուռնալիստները Ֆրանսիայում և վերաբերմունքը նրանց նրկատմամբ: Հայ մամուլը և ժուռնալիստի վիճակը Թուրքիայում ու հայ միջավայրում:

Թերթերը «պատերազմի դաշտե ոչ նվազ վրդովալի և վտանգալի ասպարեզ են մարդկության շահերու համար... Լուսավորություն չկա բնավ ժողովուրդի մը մեջ, ուր միտքը կարհամարհվի... Միտքը միայն լույս կտա ազգերու... Մարդս միտքով միայն մարդ է և ոչ ոսկիով կամ թավիշով: Ազգերը միտքով միայն ազգ են և ոչ բանակի մը զորությունը կամ արտաքին զարդերով...

Սուտ հայեր սուտ թվիք մը շինեցին... սուտ լրագիրներ ազգային-
ներու սուտ կարծիք տվին լրագրության վրայոք... Եթե ազգա-
յինք կերեակայեն, թե ճշմարիտ հրատարակություններ ունին կը-
սխալին մեծապես: Գրեթե բոլոր հայ թերթերու մեջ տպվածը,
տպելիք թուղթը շարժեր և ժողովուրդին միտքի, վարքի, պիտույ-
քի և զբոսանքի չվերաբերվիր, հապա աչքերու: Հայերը կարդա-
լով աչքի լույս կորուսնեն չպիտի կրնան լույս գտնել կարծված
օրագիրներու մեջ... Ազգայիններու լրագրությունը այնքան քիչ
պատիվ ցույց տված է օրագիրներու վրա, այնքան զանոնք հա-
լածներ և գիշատեր է, որ լուսավորության ծառայելու և ընդհանու-
րին օգուտը բնառելու տեղ ստորին շողորթություն և սուտու-
մուտ կարծիքներու արձագանք եղած են ստորագրություններ (ի-
մա. բաժանորդներ—Մ. Հ.) գտնելու միտքով):

Շեշտելով հայության կերպարանափոխությունը և ազգային
մի շարք պակասություններ, Ոսկանյանը հրապարակախոսի խըն-
դիրն է համարում բացահայտել դրանք և նպաստել դրանց վե-
րացմանը. «Ազգի մը պակասությունները միշտ պատրկել վերք մը
պահելու կնամանի... Ավելի լավ է վերքին խորությունը քննել և
դարման բնառել... Ճշմարիտ ազգասիրություն ասոր կըսվի... Ազ-
գասիրություն չէ այն զգայությունը, որ ազգին պակասություննե-
րը կսիրե, հապա ախտասիրություն: Անհնարին է, որ հինգ դար
գերության լուծին ներքև ժողովուրդ մը տրորվի և անբիծ մնա՝
մանավանդ օտար երկիրներու և օտար ժողովուրդներու մեջ...
Ինչ որ մարդկորեն կարելի էր ընել ըրի, որ ազգային խնդիրը տը-
ղայության բերան չիյնա... Կարծված ազգասպետ մը ըսավ «ղա-
զեթաճի կարոտություն չունինք»... Երեք անգամ ջանք ըրինք Ա-
րևմուտքը հրատարակել և Հայրենիքը ազատել գալիք աղետքեն,
և երեք անգամ անասելի վատություն արգելք եղավ, որ մեր ձայ-
նը լսվի հրապարակի վրա... Ղազեթան ղազեթանիով կարժե և ա-
սոր արժեքը հասարակության համարումով կհիմնվի և կպահ-
վի...»:

155. ***, Մխիթարյան և տիկին Ժորժ Սանտ, էջ 69—70:

Նամակ «Արևմուտքի» տնօրենին՝ Ֆրանսիական գրողի Մխի-
թարյաններին կատարած այցելության և նրա հայտնած կարծիքի
մասին:

Ծածկագրված ստորագրությունը հանդես եկողը գտնում է, ու՛
ժ. Սանդը «դարուս Ֆրանսայի առաջին վիպագիրն է... Իր գրքե-
րու մեկին մեջ Իդալիայեն գրած նամակ մը գտա, ուր երկարորեն
կնկարագրե Սուրբ Ղազարու վանքին իր քրած այցելությունը և
հոն ընդունած տպավորությունը»: Դատելով այդ նամակից, գրո-
ղին ուղեկցող Մխիթարյանը պատմել է այն մասին, որ Լամբենն
այցելել է Մխիթարյաններին, բայց այդ մասին լուսություն է
պահպանվում: Մխիթարյանները, նկատել է ժ. Սանդը, լիովին
անտարբեր են «այն ամեն դեպքերու, որոնք իրենց պատերե զուրս
կկատարվին... ստրկորեն պիտի կրկենն միշտ զիրենք պաշտպա-
նող իշխանության պատվերը»:

Նամակին Ս. Ոսկանյանը կցել է ժանտթագրություն, որով
ազդարարում է, թե «ուրիշին վարժիբները մեր վրա չենք ուզել
առնուլ: Մենք Սուրբ Ղազարու վանքին համար ո՛չ բարեկամու-
թյուն և ո՛չ թշնամություն ունինք...»:

156. Օ. Օրպել (Ս. Ոսկանյան), (Անգլիական մի երգի քարգ-
մանությունը), էջ 70—72:

Երգը թարգմանվել ու հայացվել է և «բնագրեն ավելի ընտ-
րելի կթվի մեզ, վասնզի... ավելի իմաստ ունի»: Դա ցույց է տա-
լիս, որ «հայազգին զուրկ չէ հյուսելու արհեստեն...»: Հակիրճ
նախաբանից հետո՝ անվերնագիր երգի տեքստը, որի բնաբանը
վերցված է Շեքսպիրից՝ «Հին ոխը թող որ անցնի»:

157. Մանր լուրեր, էջ 72:

ա) Բժշկական կարծիք յոթ ամսում ծնվածների մասին. բ)
վտարանդության աճը դեպի Ամերիկա՝ Եվրոպայից, մասնավո-
րապես Անգլիայից. գ) Հոգեկան հիվանդների բնագրությունը.
դ) Գարիբալդին Անգլիայում. «Կարիպալտիին ազնիվ և պարզ
սիրտը չզգաց, որ Անգլիայի երկդիմի քաղաքականության գործի
մ՛ էր»։ ե) Փարիզեցիների վերաբերմունքը ճապոնական դիվա-
նագետների նկատմամբ. զ) «Անգլիական Հնդկաստանի 1863—
1864-ին ելումուտը»¹:

¹ «Արևմուտքը» 1864 թ. հունիսի 1-ից հետո մինչև 1865 թ. հունվարը՝
վեց ամիս, լույս չի տեսել: Հրատարակությունը վերսկսված հանդեսի համարա-
կալումն ու էջակալումը շարունակվել են՝ աճելով նախորդներից սկսած:

158. (Ս. Ոսկանյան), («Արևմուտքի» հրատարակությունը ընդհատվելու ազդի նախաբանը), էջ 73:

Հանդեսի ընթերցողն իրավունք ունի տեղեկություն խնդրելու, թե ինչու է նրա հրատարակությունը «նորեն դադարել», «բայց հիմակու հիմա՝ կաղերսենք բավական սեպել հետագա ազդը»: Այն հրատարակելու փորձ է արվել դեռևս երեք ամիս առաջ, երբ «ամեն արժանի միջոց» գործադրվեց հանդեսի տպագրությունը վերսկսելու համար»: Սակայն, չի հաջողվել: Խմբագիրը փորձել է իր հայտարարությունը վիճադիր, ապա ձեռագիր հրատարակել: Դարձյալ ապարդյուն: Հիմա՝ ամիսներ հետո, ազդը հրատարակվում է անփոփոխ, թեև եթե այն «այսօր գրելու ըլլայինք ավելի մեղմ ձև կունենար և ավելի հանդարտություն կբեկբեկեր»: Պարագաներն այդ ընթացքում փոխվել են և «մենք հարձակվում ենք մը շունինք, հապա զմեզ պաշտպանելու անդրդվելի որոշում մը»:

Ինքնապաշտպանության նպատակով գրված ազդը կրակոտ մի պամֆլետ է այնօրյա բարքերը խարաղանոց մի վավերագիր, որի, ինչպես գրում է Ս. Ոսկանյանը, «ամեն մեկ բառին հոռե երկու, երեք փաստ կպահվին ու հասարակության առջև երևելու ամոթ մը չեն զգար...»:

159. Օ. Օրպել (Ս. Ոսկանյան), («Արևմուտքի» դադարելու շուրջը), էջ 73—77:

Բացատրելով, թե ինչու է 1864 թ. հունիսին ընդհատվել հանդեսի հրատարակությունը, Ս. Ոսկանյանն ասում է. «Քիչ մը դադրեցա, որ թշնամվո երեսը նայիմ, քիչ մը խոնարեցա, որ ավելի լավ տեսնեմ, քիչ մը հակում ցույց տվի, որ խապառ չխորտակվիմ, քիչ մը խլություն ըրի, որ ավելի շուտ ըմբռնեմ... Ծանր պարագա մարդկային կյանքի մեջ... Ասկե դատ պատիվը կհրամայեր, որ կարծված բարեկամներե բաժանվեի, պատիվը կհրամայեր, որ, ոտքի ներքև չձգելու համար, Արևմուտքին դրոշմ ծալլեի... Բայց դո՛ւ, Արևմուտք, արդարության ճամբային մի՛ խոտորիր և երևան ե՛լիր հիմա, ինչպես որ գրիչես կթափիս ու ըսե՛

Թյուրքիայի հայերուն, որ ամենն մեծ վատութիւն միտքի ազատութեան դեմ գործել կսեպվի... Ողորմելի ազգ, քու անունդ կուտային միշտ, քու արյունդ կնկարագրենին առջեւ, քու վիշտերդ կհիշենին անդու, և իմ ամենն մեծ դժբախտութիւնս եղեր է անունդ լսել, վիշտերդ զգալ, արյունդ տեսնել և իմ ընտանի կամ հրապարակի շահերս մոռնալ բոլորովին... Գանգատի արձագանգ չէ ըսածս, հապա հուզված կյանքի մը մեկնութիւն... Օր պիտի գա, ուր տեսակ մը մատնտու հայեր պիտի համոզվին, որ վատութիւնը անել ճամբա մ' է և թե հոն մտնողը անարգութեան դրոշմով միայն կրնա անկե ելնել... Ո՛հ գիտեմ, որ գաղտնի ընկերութեան սովեր մը դեռ զիրենք կպահեն և երբեմն կպաշտպանեն, գիտեմ, որ իրենց ըրածները աղտոտ Փիլոնի ներքե ոչ միայն ներում, այլև գովեստ կգտնեն: Անցյալը իրենց ձեռքն էր և ուզածնին ի գործ դրին ձայնս խեղդելու և միտքս գերելու համար, հիմա տակաւին կես մը ներկային կիշխեն, մութի մեջ կխլտին և ռամիկը ինձի դեմ կգրգռեն, գիտեմ զայս, բայց կըսեմ միշտ՝ համբերութիւն: Մի՞թե արդարութեան ծառայողը երեսի վրա կրնա իսպառ... Ո՛չ:

Ես Արեւմուտքը կսկսիմ նորեն ձեռագրել ոչ քարեկամութիւն հուսալով... և ոչ վարձ սպասելով... հապա վասնզի համոզված եմ, որ հարգի մարդու մը համար նվիրական պարտավորութիւն է խոսք բռնել, մանավանդ, երբ այս խոսքը հրապարակով կտրվի: Մարդս խոսք իսկ է... Առաջ կանցնիմ ուրեմն լեզուս բռնելով ու դպրութեան պատիվը անբիծ պահելով... Ազգին շահը և Արեւմուտքին պատիվը կուզեն, որ ուրիշ կողմ չնայիմ այսօր: Հառաջագիմութեան զինովոր եմ, և զինովոր մը իր ամեն ուզածը չկրնար ընել միշտ: Կամքս հիմա սպասել է, որ մութի մեջ պահվըտողները արեւին գան... Վախ չունիմ բնավ մերկվիլ և ճշմարտութիւնը պաշտպանելու համար ոսկեկոճի արծառներու զարնվիլ... ամէլի հզոր թշնամիներու հետ կռիվ ըրի և թեպետ այս վայրկյանիս գրիչես ուրիշ զենք չունենամ, աստուծով կհուսամ, որ պիտի կըրնամ կանգուն մնալ... Ո՛ սուտ հայեր... Ե՛րեւան ելիք, որ ձեր բերնին չափը առնուք. ի՛նչ կվախնաք՝ ես մերկ դուրս կնետվիմ և դուք ոսկեկուռ զրահներ ունիք... Դատաւոր ընտրենք հասարակութեան թվիքը և ոչ լրբութեան ակումբը: Առաջ ե՛կեք կիսնդրեմ:

ուր պատիւը գահապետ է թշնամությունը կրնա աթոռ ունենալ, քայց լրբությունը, երբեք»:

160. (Ս. Ոսկանյան), (Առաքելապատիվ Կարողիկոսի նամակը), էջ 77—78:

Տարիներ առաջ Ս. Ոսկանյանը ստացել է Ամենայն հայոց Կաթողիկոս Մատթեոսի կոնդակը, ուր «հայ եկեղեցւո՛ւ և գրեթէ ազդին գլուխը» իր օրհնությամբ վարձատրում է հրապարակախոսի և լուսավորության գործչի «փոքր երկասիրությունը», հիշում է նրա դպրոցական տարիները: Դա նաև պատասխան է այն բանաբանին, թե «մենք կրոնքի և հայրենիքի թշնամի ենք... Դրժ-բախտիվ՝ ռամիկը զմեզ չճանչնար...»: Ցավալի է նաև այն, որ «կարծիւած հայրենասերները»՝ բամբասելու հետ մեկտեղ «մեզմե վեհանձնություն կիսնդրեն, որպեսզի անցյալը չհիշենք և եղած գեշությունը ներենք... Առաքինի մարդերու կիյնա զինվիլ և անոր դեմ դնել պատիւն օրենքները կրոնքի պատվիրաւներու պես հարգելով... Պատիւը հասարակության ժառանգություն է... ամենուն պարտքն է այս օրենքը հարգել տալ, վասնզի ամենուն հանգստությունը անկե կկախվի»:

Ապա հրապարակում է Ամենայն հայոց Կաթողիկոսի անթըվակիր կոնդակը: Նրանում մասնավորապես նշվում է, որ նամակաբերը՝ «Պ...»-ն, «տեսչալ է զձեզ ի Բարիզ յամին անցելոյ, այժմիկ ի վերստին ուղևորիլ նորա ի կողմունսդ»: Խոսքը Ս. Նալբանդյանի մասին է. նա է Կաթողիկոսական կոնդակը հասցրել Ս. Ոսկանյանին՝ հավանաբար 1861-ի առաջին օրերին:

161. Օ. Օրպել (Ս. Ոսկանյան), Հոռմ և Հայաստան, էջ 78:

Ֆրանսիական մի օրագիր հրատարակել է «Հայաստանի մեջ հռոմեական կրոնքի վիճակը» հոդվածը: Նրանում ասվում է, որ Բաթումի կողմերի հայության շրջանում հռոմեական դավանությունը «օրեօր ավելի մեծ ծավալում ընդունելու վրա է» և դա այն պատճառով, թե «հայերը Ֆրանսայի համար եռանդուն հայնապարհություն մ' ունին» և «հերձիւած ազգայինները միտում ունին հռոմեական եկեղեցւո՛ւ հետ միություն ընել»: Հարկ է, որ Ֆրանսիական ցուցադրի իր համակրությունը, որով «դարձերու հույսը ավելի պիտի մեծնա»:

Դա «ծուռ դատում և ավելի ծուռ քաղաքավարություն մը» է, քանի որ «ընդհանրապես եթե հայերը (անոնք որ ռուսի կողմ

չեն), խիստ մեծ համակրություն ունին Ֆրանսայի վրա, կրոնքի համար չէ, հապա այն արդարասեր և ասպետի ոգիւ, որով իր զավակները սիրեր են նկուն և թշվառ աղգերը»: «Մենք ոչ մեր հոռմեական եղբայրները կհրավիրենք, որ Հոռմեն բաժանվին և ոչ էջմիածինի զավակները, որ իրենց հին եկեղեցիեն հերձվին Ֆրանսայի մոտենալու համար: Ավելի լավ Կսեպենք մեծ աղգի մը վեհանձնության վրա հույս դնել և՛ պատվով և՛ արժանի կերպով վարվիլ, քան թե ուրացությանմ պաշտպանություն բնտուել... Եթե արեւելքի կուղեն ստուգապես լուսավորվիլ, պետք է որ եկեղեցիին չդիպչելով, աշխատին... միտքին վրա խարսխվիլ, որպեսզի ընկերության ոգին ծագի իրենց մեջ և ընտանի կյանքը տերության և տերությունը մարդկության հետ կապե: Ուր ընկերության ոգին կպակսի ժողովուրդը կհերձվի և ամեն մեկ կտորը իր տաղավարին ներքե կբաշվի... և մովքը կսկսի այն ատեն»:

162. Վրույր (Մ. Մամուրյան), Նամակ Ե., էջ 79—80:

Մ. Մամուրյանի «Հայկական նամականի» այն շարքի 7-րդ (է.) նամակը, որ հրատարակվում էր «Ծաղիկում»: Այս նամակը լույս չի տեսել Գր. Զիլինկիրյանի այդ հանդեսում: Ինչպես ծանոթագրել է խմբագիրը 8-րդ նամակի տողատակում, ապա և տպաբանատեղը՝ 10-րդ նամակի վերջում՝ «յոթներորդ նամակը տպաբանեն մերժվեցավ», «նամակին քննողն ու մերժողը ինքը եղած չէ»: («Ծաղիկ», 1865, № 106, էջ 346, № 108, էջ 363): Այդ մերժումից հետո Մամուրյանը դիմել է «սիրելի Օրպելին», որը և հրատարակում է (Նամակը՝ նոր համարակալումով՝ «Ը.» և աննշան սրբագրումով տե՛ս Մ. Մամուրյան, Երկեր, Երևան, 1966, էջ 417—419):

Նամակն ուղղված է ընդդեմ վարդապետ Մկրտիչ Տիգրանյանի, «որ արդարեւ հրեշ մը և ի վեր, քան զհրեշ հրաշագործ մ' է... հիվանդին բուժ, անդամալուծին շարժում, կույրին լույս շտար... այս օրերս աղգային քաղաքական ժողովը դիմահար ըրավ և գրեթե դեպի կործանում գահավիժեց». նրա հարցի նոր արժարժումը պառակտում է առաջացրել քաղաքական ժողովում: Ի դեպ նրա դեմ «Արևմուտքը» հանդես էր եկել դեռևս 1859-ին (№ 6, էջ 47—48):

163. Մանր լուրեր, էջ 80:

ա) Տասներորդ խարդախությունը «Արևմուտքի» դեմ: Աղգարարելով այդ մասին, Ոսկանյանը նկատում է, թե հայերին «կիյ-

նա զմեզ պաշտպանել ոչ միայն գողեն, այլև գողակիցե, որն որ զանիկա կգրգռե»։ բ) Պոլսում տեղի ունեցած հրդեհները 1859—1864 թթ և նրանց պատճառած վնասները։ գ) Շվեցարիայի և Ֆրանսիայի աղգաբնակչության թիվը և բանակների վրա կատարվող ծախսերը։

№ 11, հունվարի 15, էջ 81—88

164. Օ. Օրպել (Ս. Ոսկանյան), Իշխան Նաբոլեոնի ընտրությունը, էջ 81—82։

Նապոլեոն իշխանի հատուկ խորհրդի երկրորդ նախագահ ընտրվելու և Հռոմի պապի դրան նպաստած կոնդակի շուրջը։ «Ազատամիտ իշխանի... համոզումն է, որ տերությունը թեթևորեն կդարտուղի քանի մը գլխավոր սկզբունքներն, որոնք հիմն կսեպվին ոչ միայն Ֆրանսայի ընկերության շենքին, այլև բոլոր Եվրոպայի արդի լուսավորության»։ Այդ ընտրությամբ վաճառվում է «կայսեր ու իր հորեղբոր որդի կարծիքներու մերձավորությունը»։ Իսկ պապը իր կոնդակով «անուղղակի տերության հիմը կխախտեր և միջին դարու փառավորությունը կքարոզեր... ծանր բառերով Իդալիայի արդի վիճակը դատապարտելն ետքը հաշտության հույս մը չէր ձգեր Հռոմի և Թյուրինի մեջ... Մենք, որ Ս. Բաբին դավանած ճշմարտություններու մեծ մասը կմերժենք, մենք որ միտքով և սիրտով համոզված ենք, թե Նորին Սրբությունը կսխալի իսպառ... Եկող թիվին մեջ Նորին Սրբության կարծիքներում կամ ցույց տված սխալներուն մեկ քանին զննելու դիտավորություն ունինք»։

165. Օ. Օրպել (Ս. Ոսկանյան), Լորտ Բալմեսսոն և մամուլ, էջ 82—83։

«Գովելի սովորություն» է, երբ կառավարության անդամները հացկերությամբ հանգես գալով խոսում են ալլահալ հարցերի շուրջը և ժողովուրդը օգուտ է քաղում «իր գործերուն որպիսությունը իմանալով»։ «Ժողովուրդ մը, որն որ իր գործերու հոգը ուրիշներու վրա կձգե ու կնիրհե, ազատությունը, որ ըսել է իր կյանքը, վտանգի մեջ կդնե... Ուր ազատություն չկա, մարդիկ կշարժին, կաշխատին, օր կանցնեն (և աստված գիտե ի՞նչ օրեր), բայց չեն ապրիր...»։ Ազատության կարևոր ցուցանիշը մամուլն

է՝ «միտքի սուրհանդակը»։ Պաշտիստրոնի խոսքը մամուլի որպէս ազատութեան նեցուկի մասին և ծովային նախարարի կարծիքը. «Մամուլին ըրած կրիտիստիցիոնները օգտավետ են ամենուն համար... Ազատ մամուլը շատ բարութիւններու հետ այս ալ ունի, որ ազգին պաշտօնավորները կրնադատե իրենց ըրածները կըշնեյ»։ Հավելում ծանոթագրութեամբ. «Պ. Սերովիչյան անուն բժիշկը թո՛ղ լսե»։

166. Պարոն Չամուրնյան և Տէր Միշոն, էջ 83—86: Շարունակութիւնը՝ № 12:

Կ. Պոլսի հասարակական դիմագիծը և Սկյուտարի թաղամասը: Հովհ. Չամուրնյանի քննադատութիւնը: Նրա կապերի մերկացումը ֆրանսիական ճիզվիտներին հետ:

Հեղինակը, որ, անշուշտ, Ս. Ոսկանյանն է, 1853 թ. հուլիսի վերջերին շրջագայել է Կ. Պոլսում, զննել խայտաբղետ հասարակութեան ծովափնյա զբոսանքը, որ նկարագրում է հյութեղ գույներով և մասնավոր դիտողութիւններ հղում: Կանայք «եվրոպային հետեւիմ ըսելով, ազգային շէնքը ու արեւելյա շնորհքը կկորուսեն», լուսավորութեան անունով երիտասարդութիւնը երեւան է հանում «խեղութիւնները և մոլութիւնները», «միևնույն բերանը մինչև հինգ լեզու կխոսի», «բոլոր դեմք իրարու սպառնացող և գրեթէ թշնամի կմոտին և կհեռանան, կհանդիպին ու կզատուին, կերկին ու կանհատին շուտով... Երբեք չպիտի մոռնամ քանի մը օձաձև ու հոտած գռնհներու կողմերը տեսածս և լսածս: Կարծես թէ բարոյական աղտեղութիւնը նյութական աղտեղութիւնը մոռանալ կուտար... Ի՛նչ կապասի և ի՛նչ գտա... Հինգ դարն ի վեր մեծ տեղութիւն մը հաստատուելի է հոն և առանց ընկերութեան կյանքի կապրի, վասնզի կնութեան կարգը չէ ուղեր ճանչնալ և անոր սիրտին հետ միտքը պարզել...»:

Հանգիստում է և Չամուրնյանը. «կրոնքի հրեշ մը կրնա սեպւիլ անիկա: Հիմա նստեր է հոս հանդարտ և համեստ կերպով... երբ տուն դառնա և փորը կշտացնէ իր գլխավոր պարտքն է կրօնքի խնդիր մը դուրս հանել և բոլորտիքը գտնվողներուն հետ կռիւլ կատաղորեն... Ասիականը հասարակորեն կրոնքի խնդիրները փոխել և տեսակ մը հեշտութիւն կզգա կրոնական վեճերու արձագանքը լսելով... կրօնկի, միտքով և սիրտով ոգի կառնու, ուրիշ մարդի կփոխի, երբ հավատքի աղմուկ կամ շշուկ մը

կլսե իր բոլորտիքը... Մինչև այն կեստ պ. Չամուրճյանը տեսնելու պատիւ չէի ունեցեր... Ոմանք իր համոթյունը և լեզվագիտությունը երկինք կհաննին, ուրիշներու կարծիքին նայելով՝ կրոնքի մոլի եռանդը ղինք այնպես սաստիկ կպաշարե, որ միշտ թանձր մշուշի մեջ վթափառվի թե՛ խորհելու և թե՛ գրելու ատեն»:

«Արևելքի ամենեն երևելի մարդերեն մեկը» համարվող Չամուրճյանի մասին տարիներ անց հեղինակը կարդում է մի ֆրանսիացու (Տեր Միշոն) գրքում՝ գրված անձնական հանդիպումներից հետո: Պարզվում է, որ նա «չատ համոզված է, թե Հոռմի հետ միությունը ամենևին դժվարություն մը չկրեր բոլոր հայ ազգին կողմեն... Եթե ընդհանուր ժողով մը հավաքվի Հոռմի հետ միություն կապելու համար, պարոն Չամուրճյանը հզոր բազուկով կրնա աշխատիլ հաշտության սկսումները պատրաստել... Աստուծոմն ընտրված է... Պարոն Չամուրճյան... խոսք տվալ ինձի հետ թղթագրություն հաստատել հայ ազգի միության մեծ խնդիրին վրայոք»: Ըստ որում նա «կրնա սեպվիլ իբրև ճշմարիտ երեցփոխան հերձված հայ ազգին»: Այդ ամենից զատ նա «կըսկըսի քաղաքական խնդիրներու մեջ նետվիլ և... կուզե նաև ազգությունը կանգնել, այսինքը իրեն գավազան մը տալ, որ հաստատվի, և թագ մը շնորհել, որ փառավորվի մյուս ազգերու մեջ...»

Ուրիշ անգամ կընենմ «երևելի մարդուն», «քաղաքական դրությունը և հնարքները որոնցմով հայ ժողովուրդ պիտի գտնե ի՛նչ որ հինգ դարե ի վեր կորուսած է... Ժամանակը եկավ, վերջապես, որ այն մարդիկ, որոնք ազգին անունը իրենց բերնե չեն ձգեր և օրը տասը անգամ իր բաստը (իմա. բախտը—Մ. Հ.) կարգադրելու կենեն, դիմակը վար առնուն և մերկվին բազմության առջև: Ողորմելի ազգի մը անունը խաղալիք եղած կտեսնեն և որովհետև այս ազգին անդամ ծներ եմ պարտավորությունս (է) զինքը հարգել տալ...»:

Հանդեսը դադարելու հետևանքով, հոգվածք, հավանաբար, մնացել է անավարտ:

167. *** Վեր հայե, էջ 86—87:

Չափածո՝ ուղղված երիտասարդությանը: Վերջում՝ «Թարգմանություն»:

168. Ս. Ոսկանյան, Բ. Ժ. Բրուտոնին մահը, էջ 87—88:

Ֆրանսիական մանր-բուրժուական գործիչ Ժ. Պրուդոնի մահ-

է՝ «միտքի սուրհանդակը»: Պարմիստրոնի խոսքը մամուլի որպէս ազատութեան նեցուկի մասին և ծովային նախարարի կարծիքը. «Մամուլին ըրած կրիտիստութունները օգտավետ են ամենուն համար... Ազատ մամուլը շատ բարութիւններու հետ այս ալ ունի, որ ազգին պաշտօնավորները կրնադատել իրենց ըրածները կըշռել»: Հավելում ծանոթագրութեամբ. «Պ. Սերվիլյան անուն բժիշկը թո՛ղ լսե՛ք»:

166. Պարոն Չամուռնյան և Տեր Միշոն, էջ 83—86: Շարունակութիւնը՝ № 12:

Կ. Պոլսի հասարակական դիմագիծը և Սկյուտարի թաղամասը: Հովհ. Չամուռնյանի քննադատութիւնը: Նրա կապերի մերկացումը ֆրանսիական ճիւղիտների հետ:

Հեղինակը, որ, անշուշտ, Ս. Ոսկանյանն է, 1853 թ. հուլիսի վերջերին շրջագայել է Կ. Պոլսում, զննել խայտաբղետ հասարակութեան ծովափնյա զբոսանքը, որ նկարագրում է հլոթեղ գոյներով և մասնավոր դիտողութիւններ հղում: Կանայք «եվրոպային հետեւիմ ըսելով, ազգային շենքը ու արեւելյա շնորհքը կկորուսնեն», լուսավորութեան անունով երիտասարդութիւնը երեւան է հանում «խեղութիւնները և մոլութիւնները», «միւսնույն բերանը մինչև հինգ լեզու կխոսի», «բոլոր դեմք իրարու սպառնացող և գրեթե թշնամի կմոտին և կհեռանան, կհանդիպին ու կզատվին, կերևին ու կանհետին շուտով... Երբեք չպիտի մոռնամ քանի մը օձաձև ու հոտած գոնհներու կողմերը տեսածս և լսածս: Կարծես թէ բարոյական աղտեղութիւնը նյութական աղտեղութիւնը մոռանալ կոտար... Ի՛նչ կապասի և ի՛նչ գտա... Հինգ դարն ի վեր մեծ տերութիւն մը հաստատվել է հոն և առանց ընկերութեան կյանքի կապրի, վասնզի կնութեան կարգը չէ ուզել ճանչնալ և անոր սիրտին հետ միտքը պարզել...»:

Հանդիպում է և Չամուռնյանը. «կրոնքի հրեշ մը կրնա սեպվիլ անիկա: Հիմա նստել է հոս հանդարտ և համեստ կերպով... երբ տուն դառնա և փորը կշտացնել իր գլխավոր պարտքն է կրոնքի խնդիր մը դուրս հանել և բոլորտիքը գտնվողներուն հետ կռվիլ կատաղորեն... Ասիականը հասարակորեն կրոնքի խնդիրները մարիտե և տեսակ մը հեշտութիւն կզգա կրոնական վեճերու արձագանքը լսելով... կրոնի, միտքով և սիրտով ոգի կառնու, ուրիշ մարդի կփոխվի, երբ հավատքի աղմուկ կամ շշուկ մը

կլսե իր բոլորտիքը... Մինչև այն կեստ պ. Չամուրճյանը տեսնելու պատիվ չէի ունեցեր... Ոմանք իր հմտությունը և լեզվագիտությունը երկինք կհասնեին, ուրիշներու կարծիքին նայելով՝ կրոնքի մոլի եռանդը զինք այնպես սաստիկ կպաշարե, որ միշտ թանձր մշուշի մեջ կթափառվի թե՛ խորհելու և թե՛ գրելու ատեն»:

«Արևելքի ամենեն երևելի մարդերեն մեկը» համարվող Չամուրճյանի մասին տարիներ անց հեղինակը կարդում է մի ֆրանսիացու (Տեր Միշոն) գրքում՝ գրված անձնական հանդիպումներից հետո: Պարզվում է, որ նա «շատ համոզված է, թե Հռոմի հետ միությունը ամենևին դժվարություն մը չկրեր բոլոր հայ ազգին կողմեն... Եթե ընդհանուր ժողով մը հավաքվի Հռոմի հետ միություն կապելու համար, պարոն Չամուրճյանը հզոր բազուկով կրնա աշխատիլ հաշտության սկսումները պատրաստել... Աստուծոմե ընտրված է... Պարոն Չամուրճյան... խոսք տվալ ինձի հետ թղթագրություն հաստատել հայ ազգի միության մեծ խնդիրին վրայոք»: Ըստ որում նա «կրնա սեպվիլ իբրեւ ճշմարիտ երեցփոխան հերձված հայ ազգին»: Այդ ամենից զատ նա «կըսկըսի քաղաքական խնդիրներու մեջ նետվիլ և... կուզե նաև ազգությունը կանգնել, այսինքը իրեն գավազան մը տալ, որ հաստատվի, և թագ մը շնորհել, որ փառավորվի մյուս ազգերու մեջ...»:

Ուրիշ անգամ կընեն «երևելի մարդուն», «քաղաքական դրությունը և հնարքները որոնցմով հայ ժողովուրդ պիտի գտնե ի՛նչ որ հինգ դարե ի վեր կորուսած է... Ժամանակը եկավ, վերջապես, որ այն մարդիկ, որոնք ազգին անունը իրենց բերնն չեն ձգեր և օրը տասը անգամ իր բաստը (իմա. բախտը—Մ. Հ.) կարգադրելու կենն, դիմակը վար առնուն և մերկվին բազմության առջև: Ողորմելի ազգի մը անունը խաղալիք եղած կտեսնեն և որովհետև այս ազգին անդամ ծներ եմ պարտավորությունս (է) զինքը հարգել տալ...»:

Հանդեսը դադարելու հետևանքով, հողվածը, հավանաբար, մնացել է անավարտ:

167. *** Վեր նայե, էջ 86—87:

Չափածո՝ ուղղված երիտասարդությանը: Վերջում՝ «Թարգմանություն»:

168. Ս. Ոսկանյան, Բ. Ժ. Բրուտոնին մահը, էջ 87—88:

Ֆրանսիական մանր-բուրժուական գործիչ Ժ. Պրուդոնի մահ-

վան առթիվ, նրա բնութագիրը: Ոսկանյանի հանդիպումը Պրուդոնի հետ բանտում:

«Երևելի հեղինակը» ունեցել է կյանքի երեք շրջան. ա) Նվիրում սոցիալական գիտություններին, երբ «բանվորներու իրավունքը ձեռք վառնու և զանիկա կեղեքողներու դեմ անհաղթելի դենքեր կդարբեն», բ) 1848 թ. փետրվար 24-ից հետո ընկած ժամանակաշրջանը, երբ «խորհելու ժամանակը անցավ և գործելու օրը եկավ ըսելով իր հուժկու գրիչով կնետվի հրապարակի վրա», հրաժարվելով Սահմանադիր ժողովի ղեկավարությունից, «լրագրության բեմը կընտրեն... Լե Մալքյուզիեն ըսված հոգվածը, հարյուր քսան հազար թիվ ծախվելիս ետքը, երկրորդ օրը նորեն սույն տալ հարկ եղավ... «Երրորդ պարբերությունը կսկսի արքորով... վերստին գրիչը ձեռք վառնու ու կաշխատի իր ապրուստը հոգալ... կպատրաստեն քանի մը նշանավոր գիրքեր, զորոնք հիմա քննել պատե՛հ ժամանակ չէ...»

Մեր դարուս մեջ ընկեր(ակ)ան գիտությունը մշակող շատ անձեր գտնվեցան և ժողովուրդին վերքերու դարման մը գտնելու համար շատ զոհեր բրին, բայց ո՛չ Քապե, ո՛չ Լուի Պլան, ո՛չ Բիեր Լըրու և ո՛չ իրենց նախորդները Բ. Ժ. Բրուտոնին կրնան հավասարվիլ միտքի ուժով և գիտությունը... Ասով չենք ուզեր բնավ պնդել, թե Բրուտոն չսխալեցավ... Խիստ առաքինի, պատվավոր և համեստ անձ մ' էր... Մարմինը ուղղակի գերեզմանատուն տարվեցավ»:

Քաղելով վերոհիշյալ հոգվածի մեկ-երկու տողը, Ոսկանյանը ծանոթագրել է. «Այն ժամանակ Բ. Ժ. Բրուտոն բանտն էր, ուր պատիվ ունեցանք զինքը ճանչնալու»:

169. Մանր լուրեր, էջ 88:

ա) Հալածանքների իտալական մի թերթի և նրա խմբագրի դեմ. բ) Երկրագնդի երկաթուղիները՝ ըստ երկրների. գ) Նվրո-սյայի բնակչության թիվը. դ) Հրեաների թիվը աշխարհում:

№ 12, փետրվարի 1, էջ 89—96

170. Օ. Օրպել (Ս. Ոսկանյան), Մրբագան Բաբին կոնդակը, էջ 89—91:

Հոռմի պապի մի քանի դրույթների քննությունն ու քննադատությունը:

«Մենք չենք ուրանար, որ ազատ քննության զավակ ենք և ազատ քննությունը դավանություն մ' է, զորն որ գիտությունը մկրտվողը կրնգունի... Կյանքին սերը չկրնար գիտության ուխտը ավրել և անհավատարիմ ընել զմեզ հարձակումի ատեն», թեև մեր «մատերը, գավազանի տեղ, անշուք գրիչ մը կբռնեն այս վշարկիանիս»:

Պապը հեթանոսություն է համարում՝ «փիլիսոփայությունը պետք է սովորիլ առանց գերբնային հայտնության մը» սկզբունքը. գիտությունը «համոզված է, չորս հազար տարվան փորձն ետքը, որ հնազանդությունը որևիցե իշխանության մը, իրեն վնաս կբերե և իր թեկը կկոտրե: Գիտությունը անկախ թագավորություն մ' է... Ո՛վ որ իր դրոշին ներքև փուղն մտնել հանձն կառնու միտքի և փորձի հավտալ և ճշմարտության պատկերին առջև միայն ծունդ դնել: Գիտության դուստր է արդի լուսավորությունը: Իր ամեն մեկ գյուտերը ժողովուրդին միտքը, սիրտը, բարքը և վարքը նորոգելն ետև, դանիկա վեր կհանն»:

Դատապարտելով գիտությունը, Պապը դրանով իսկ դատապարտում է միտքը: Միտքը զգալու, ըմբռնելու և դատելու զորությունն է, որը տրված է միմիայն մարդուն. «Անհնարին է առանց միտքի մարդ երեակայել... Ուրեմն առանց միտքի, ուրկե կբխի գիտությունը, զորն որ կպսակե փիլիսոփայությունը, մարդս ուրվական մ' է, և ոչ արարած ինֆնուրեն... Սրբազան Բաբը... մարդուս իսկությունը վնդովե...»: Այնուհետև հերքելով պապի բանադրանքը, որով նա դատապարտում է մարդու կրոնական ազատությունը, Ոսկանյանը մերժում է պապական թեզերը՝ «Հռոմի եկեղեցիեն դուս փրկություն չկա», «Հռոմ վնոց՝ խնդիրը դատվեցալ»: «Սրբազան Բաբը կդատապարտե նաև այս ճշմարտությունը՝ «եկեղեցին պետք է որ բաժանվի տերութենե, և տերությունը՝ եկեղեցիեն»... վասնզի նպատակ ունի Հռոմին շահը և ոչ կրոնքին փառքը»: Բայց այդ խնդրի չնոժումը «ժամանակի խնդիր մ' է այսուհետև»: Պապը, այսպիսով, մերժում է «արդի լուսավորությունը», երես է դարձնում ազատությունից, սատանայական հնարք է համարում զարգացումը. «Երբ Սրբություն մը այսպես կխոսի, փիլիսոփայության ըսելիք չմնար, հապա գործելիք»:

171. Պարոն Չամուրնյան և տեր Միշոն, էջ 91—94: Տե՛ս 166:

172. Օ. Օրպէլ (Ս. Ոսկանյան), Հետաքրքիր կիներ, էջ 95—96: «Ժիմնազ» թատրոնում ներկայացվում է «փոքր կատակերգութիւն մը», որ ճշգրտութեամբ արտացոլում է «բարձր ընկերութեան տիկիներու» բարքը՝ «շատ կծու և ստույգ կերպով»։ Վերաշարադրվում է ներկայացումը:

173. Մանր լուր, էջ 96:

Յրանսիական փոստի առաքումների աճը 1863 թ.՝ 1847 թ. համեմատութեամբ:

ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿ*

«ԱՐԵՎԵԼՔ»

Ա. Գ. 72	Դյուրա 6, 7, 14, 21, 27, 33, 38
Ալթունյան Հ. (ժան Ալթն Տյուրի) 86	Եղիպտոս 84
Ալմիր 53, 69	Եվրոպա 36, 87
Ալհամբրա 92	«Զոհալ» 78, 85
Ամերիկա 42	Զմյուռնիա—Իզմիր
Աբլազովսկի Գ. 44, 85	Թաղվորյան Գ. 20
Անգլիա 53, 70	«Թալլով» 42
Աստիսար Բաղ. 82	Թեոդորյան Ս. 22, 44
Ասիա 55	Թոբլերեն էդ. 53
Ավենիոն 86	Թուլսյուզյան Հ. 15, 16, 67, 69, 71,
Ավետիք պատր. 79	80, 86—88, 90, 93
«Բաղմավեպ» 12, 22, 61	Թուրքիա 78, 87
Բաստիլ 79	ժանլիս Ս. 65
Բելգիա 39	ժերար դ'Ներվալ—Ներվալ ժերար դը
Բեհմուսյան Բ. 53	ժիրարդեն 11
Բյուֆոն ժ. 37	ժիրարդեն Սեն-Մար 77
Գալֆայան Ամ. 44	ժյուլ Սիմոն 73
Գասպարյան Կ. 82	ժյուրա 52
Գերմանիա 48	Իզմիր 84
Գավիթ դ Անժե 74	Իսպանիա 42, 54
Դյումա-որդի 36, 48	Իտալիա 66

* Մատենագիտության հատուկ անունները ցանկում տրվում են գերազանցապես արդի առաջադրմամբ, իսկ բուն տեխնիկական դրանք պահպանված են բնագրի գրությամբ: Խուսափելով կրկնակի հղումներից, կարծում ենք ընթերցողը հեշտությամբ կգտնի որոնած հատուկ անունը, անկախ գրության որոշ տարբերություններից:

Լամբնե Ֆ. Բ. 3—5
 Լաշամպոտի Պ. 41
 Լավալետ Ան. 40
 Լաֆոնտեն Ժ. 46
 Լիվերպուլ 82
 Լոնդոն 10
 Լուվր 43
 Լուսինյան Լ. (Լևոն Իշխան) 48
 Խոսրովակերտ 82
 «Մառաթ» 85
 Կարս 53, 70
 Կոնստ. Պ. 24
 Կ. Պոլիս 42, 67, 76, 78, 84, 85, 87, 89
 Կոստանդյան Գ. 48
 Հայաստան 62, 89
 Հասունյան Ա. 37
 Հեֆեր Տ. 2
 Հյուզո Վ. 92
 Հյուրմյուղյան Գ. 18, 22, 28, 37, 42, 44, 48, 49, 53
 Հնդկաստան 70
 Հոռմ 12, 42, 48, 53, 85, 89
 Դրիմ 39, 42, 77
 Մազեպա 53
 Մահիպյան 86
 Մանանյան Մ. 42
 Մարսել 86
 Մամիկոնյան—Վարդան Մամիկոնյան
 Միցկևիչ Ադ. 74
 «Մասյաջ աղավնի» 60
 Մխիթարյաններ 18, 25, 35, 44, 49, 61
 Մովսես Խորենացի 43
 Մորո 2. 50
 Մուրատյան Մ. 18, 22, 25, 34, 45, 49
 Մուրատյան վարժ. 18, 22, 42
 «Յունկվեր» 60, 78
 Յուսուֆյան Տ. 17
 Նապոլեոն Բոնապարտ 40, 54
 Ներվալ Ժերար դը 13
 Նյու Յորք 48

Շատորրիան Ֆ. Բ. 62—64, 75, 83, 91
 Շարլ X 29
 Ոսկանյան Մ. 1, 12, 15, 18, 19, 22, 23, 25, 28, 29, 34—36, 39, 40, 43—45, 47, 49, 50, 54—61, 63, 70, 72, 73, 76—79, 81, 84
 Չամուռճյան Հովհ. 78, 85
 Պապ (պապական) 37, 52
 Պարսկաստան 53
 Պետրոս I 53
 Պոնսար Ֆ. 81
 Ջոնդ Աս. 18, 44
 Ռյուտ Ֆ. 48
 Ռուսաստան 37, 42, 53, 70, 89
 Ռուսո Ժ. Ժ. 65
 «Սիեբլ» 26
 Սորբոն 26
 Ս. Ղազար 28
 Սև ծով 42
 Սևաստոպոլ 42, 53
 Վ. Մ. 73
 Վազեներ 90
 Վարդան Մամիկոնյան 78
 Վենետիկ 18, 22, 25, 28, 44
 Վիկտորիա Բաղուշի 32
 Տատյան Պ. 60, 76, 78, 85
 Տեղանելի 19
 Տրդատ 43
 Փարիզ 16, 20, 32, 42, 60, 68, 86
 Փեշտիմալճյան Տ. 24
 Փիրիմյան Հ. 64, 65
 Քենար բժ. 58
 Քյոբե բժ. 58
 Քուբախի 53
 Յուրիան Պ. 46, 47, 51, 56
 Յրանկլին Բ. 30, 31
 Յրանսիա 2, 10, 13, 15, 26, 29, 37, 41, 42, 47, 53, 58, 60, 74, 81, 82, 86, 87

*** 85

«ԱՐԵՎՄՈՒՏՔ»

- Արդու Աղիդ 134, 137, 139
 Արովյան Խ. 31, 37, 48
 Արրահամ 91
 Աբու Էդ. 59
 Աղբիատիկ ծով 73
 Ազովի ծով 126
 Ալթեր 125
 Ալպյան Լ. 151
 Ալի փաշա 109
 Ալի փաշա (Տեպիկին) 106
 Ամերիկա 41, 114, 143, 151, 157
 Ամպեր ժ. 137
 Այվազովսկի Գ. 2, 10, 15, 20, 21, 30, 32, 34—36, 47, 53, 57, 58, 62, 75, 79, 93, 97, 110
 Անթիլիաս 111
 Անդրիա 16, 59, 64, 69, 73, 76, 114, 117, 143, 156, 157
 Ասիա 88, 128, 166
 Ասե Բրեո—Պրեո զ'էկզիլ Ա.
 Ավստրիա 9, 49, 51, 59, 64, 67—69, 71, 73, 74, 79, 129
 «Արարատյան ընկ.» 93
 Արզումանյան Հ. 21
 «Արշալույս արարատյան» 10, 21, 33
 Բաթումի 161
 Բալեստրա 63
 Բալդակ Օն. 31
 Բայրոն Ջ. 106
 Բարմա 76
 Բելգիա 30
 Բեհբուջյան Բ. 24
 Բեռլին 130
 Բերանժե Պ. 8, 14
 Բլան Լուի 168
 Բոնապարտ ժ. 26
 Բոնապարտ Լ. 8
 Բոնապարտներ 26
 Բոսֆոր 24
 Բոցարիս Մ. 106
 Բրեշիա 72, 76
 Գալֆայան Ամ. 10, 32, 79, 97
 Գալֆայան Ն. (Պալյան) 24
 Գարիբալդի Ջ. 49, 61, 63, 64, 69, 72, 157
 Գերմանիա 16, 64
 Դանիա 122
 Դավիթ Անհաղթ 30
 Դելյանով Ի. 53
 Դիարբեքիր 3, 33
 Դյուրլուի ժ. 143
 Եգիպտոս 24
 Եդիշ 84
 Եմենից էմ. 105, 106, 108
 Եվրոպա 1, 5, 9, 24, 64, 78, 81—84, 88, 109, 112, 115, 116, 119, 126, 128, 130, 143, 148, 157, 166, 169
 Երևան 16
 Երուսաղեմ 64
 Զեյթուն 127
 Զմյուռնիա—Իզմիր
 Էմրան 64
 Էրզրում 73
 Թիֆլիս 116
 Թյուրքի 81
 Թոբե Թ. 64
 Թունիս 148
 Թուրին 76, 130, 164
 Թուրքիա 35, 53, 73, 75, 106, 107, 109, 110, 112, 117, 126, 134, 136, 153, 159
 Ժ. Գ. 106, 110
 Ժիլլի 2
 Ժիրարդին էմ. 32
 Ժյուլ Սիմոն 81, 88
 Իզմիր 5, 24, 53, 81, 128, 136, 141
 Իսպանիա 76
 Իտալիա 16, 49, 51, 54, 56, 58, 59, 61, 64, 67, 68, 71, 73, 74, 76—78, 81, 117, 137, 151, 155, 164, 169
 Լամարտին Ալ. 146

- Լամբրեն Ֆ. Ռ. 27, 155
 Լապրուատ Ալ. 81
 Լաֆոնտեն Ժ. 146
 Լեհաստան 129
 Լենկթեմուր 1
 Լեսերս Ֆ. 19
 Լեսինգ Գ. 94
 Լը Վերիե 81
 Լըրու Պիեր 168
 Լյուքսենբուրգ 130
 Լոկ Ջ. 6, 13
 Լոմբարդիա 61, 69, 74, 76
 Լոնդոն 117, 130, 137
 Լուի XVII 130
 Լուին 126
 Լուի-Ֆիլիպ 59, 73, 81
 Լուսինյան Լ. (Լեոն իշխան) 130
 Խալիբյան Հ. 58
 Խորասանձյան Մ. 21
 Խորասանձյան Պ. 65, 79, 94
 «Մադիկ» 115, 162
 Կաբե էթ. 81, 168
 Կալիֆորնիա 143
 Կամսարական Տ. 115
 Կանտ էմ. 2, 81
 Կանտոն 64
 Կասպից ծով 126
 Կարինյան Ա. 81
 Կարեն Լ. 30
 Կացոնտոնիա Լ. 106
 Կեսարացյան էլ. (Ն. Կ. Տ. Հակոբ՝) 115
 «Կիթաո» 115, 119
 Կոթիե Թ. 143
 Կոլեջ դը Ֆրանս 117
 Կոշուտ Լ. 69, 73
 Կոստանդյան Գ. 5, 21
 Կոստանդյան Գր. 128
 Կ. Պոլիս 21, 41, 53, 59, 60, 75, 79, 86, 97, 112, 113, 115, 136, 137, 141, 163, 166
 Կոնստանդյան Հ. 3, 7, 10, 30, 32, 35, 36, 53, 79, 81, 87, 93, 97
 Հ. 60
 «Համադգյաց ընկ.» 7, 38
 Հայաստան 7, 16, 24, 31, 81, 83, 93, 103, 105, 109, 110, 111, 115, 116, 123, 128, 130, 144, 161
 Հայկուհի—Կեսարացյան
 Հին փուկ 9
 Հյուսիսյին խան 16
 «Հյուսիսափայլ» 53, 57, 58
 Հնդկաստան 117, 157
 Հոռոմ 59, 73, 81, 130, 161, 164, 170
 Հոմերոս Ալ. 59
 Հունաստան 105, 106, 108, 147
 Հունգարիա 64, 69, 73
 Ճապոնիա 151
 Մադակասկար 114
 Մաժենտա 67
 Մակարյան Ա. 81
 Մամուրյան Մ. 162
 «Մասիս» 42, 47, 65, 79, 81, 94, 110, 115
 Մարսել 16
 Մանչեստր 133
 Մատթեոս կաթ. 151
 Մաք-Մահոն Մ. 69
 Մաքիավելլի Ն. 32
 «Մեղու» 115
 «Մեճմուա հավատիս» 115
 Մեյերպեր Ջ. 150
 Մենսիո 73
 Մեսրոպյան վարժ. 128
 Մետերնիս Կ. 68
 «Մետյուզ» 4
 Մերսիկա 129
 Միսուլիս Ան. 106
 Միլան 67, 74, 130, 151
 Մինաս էֆենդի 126
 Մինեյ ֆ. 94
 Միլլե Ժյուլ 84
 Միսարյան Խ. 52, 110
 Միսթարյաններ 32, 155
 Միրաիլ վարդ. (Տիգրանյան) 33, 162

- Մյուսն Ալ. 127
 Մյուրատ Ի. 151
 Մոլիէր Ժ. 79
 Մորի Կ. 16
 Մոնթէրելլո 61
 Մոսկւա 53, 98, 130
 Մսերյան Մ. 103
 Մտերատյան վարժ. 126
 Յ. Մ. 109
 Նաղարյան Ս. 107
 Նալբանդյան Մ. 53, 58, 62, 98, 102, 107, 160
 Նապոլեոն I 49, 64, 73, 76, 151
 Նապոլեոն III 23, 26, 50, 54, 67, 70, 73, 74, 77, 78, 82
 Նապոլեոն իշխան 26, 73, 164
 Նեապոլ 49, 73, 76
 Նիւի Ադ. 73
 Նուար փաշա 24, 81
 Նուարյան Առ. 24
 Նուարյան Հովհ. 128
 Շահնազարյան Կ. 32, 35, 79, 97
 Շամիլ 59, 153
 Շատորքիան Յ. Բ. 43, 44
 Շերթիեր էք. 109
 Շեքսպիր Վ. 156
 Շվեդիա 76
 Շվեցարիա 73, 163
 Փսիանյան Ս. 2, 5, 7, 10, 12, 15, 16, 20, 21, 24, 32—36, 42, 44, 47, 62, 64, 65, 69, 75, 77, 79, 81, 83, 87, 93, 94, 97, 107, 110—113, 115, 116, 119, 120, 121, 124, 127, 128, 130—132, 134—136, 138—140, 144—148, 150, 152—156, 158—161, 163—166, 168, 170, 172
 Չամուռճյան Հովհ. 166, 171
 Զիլի 124
 Զիլինկիրյան Գ. 162
 Զիկուլիներ 71
 Զինաստան 9
 Պալազարյան Ղ. 81
 Պալմերստոն Հ. 73, 165
 Պալլան Ն. 24
 Պապ (պապական) 73, 164, 173
 Պարոշ Օ. (Բարո) 81
 Պիոմոնտ 73
 Պորտուգալիա 76
 Պրեվո դ' Էկզիլ Ա. 39, 45, 80, 85, 90
 Պրուդոն Ժ. 168
 Պրուսիա 150
 Ջենովա 130
 Ռենուար Յ. 41
 Ռընան է. 143
 Ռուլան Հ. 74
 Ռուսաստան 9, 53, 73, 107, 153
 Ռուսսո Ժ. Ժ. 16
 Սաադի 91
 Սանդ Ժ. 135, 155
 Սանտյագո 124
 Սարդինիա 21, 49, 61, 69, 73, 74
 Սենտ Պարուլ 81
 Սերվիլյան—Վիլենյան
 Սթուրմ 81
 «Սիեբլ» 148
 Սկյուտար 166
 Սյու էժ. 31, 81, 98, 102
 Սյուզա 59
 «Սյունյաց ընկ.» 7, 38
 Սուլֆերիոնո 73
 Սորբոն 81, 117
 Սուեզ 19, 59
 Սուլի 106
 Ս. Ղազար 152, 155
 Ս. Ստեփաննոս 128
 Սև ծով 153
 Վազներ Մ. 31, 83, 99
 Վահան Մամիկոնյան 105
 Վանանդեցի Հովհ. 100, 104
 Վարդան Մամիկոնյան 105, 133
 Վեդեն 59
 Վենետիկ 32, 73, 74, 130
 Վերիե 81

Վիեննա 130
 Վիկտոր-Էմանուել 63, 69, 74
 Վիշնյան Ս. 112, 136, 165
 Վլադիմիր Ֆ. Մ. 41, 128
 Վրաստան 116
 Վրույր—Մամուրյան Մ.
 Տատյան Պ. 133, 142
 Տեր Գալուստ 128
 Տլեդր Օդ. 97
 Տոսկանա 49, 61, 69
 Տրդատ 142
 Յավիլյա Լ. 106
 Յավիլյա Յ. 105, 106, 108
 Ութուճյան Կ. 47, 62, 81
 Փարիզ 3, 21, 32, 51, 74, 81, 113,
 114, 123, 126, 130, 138, 143,
 147, 151, 152, 157, 160

Փափաղյան Ա. 128
 Փափաղյան Հ. 75
 Քարե—Կարե էթ.
 Քանթի Հ. 116
 Քավուր Ք. 71, 76
 Օձե 73
 Յլանդերեն Հ. 143
 Յլորենցիա 76
 Յլորիան Ժ. 40, 46
 Յրանկլին Բ. 91
 Յրանսիա 8, 21, 32, 41, 49, 50, 53,
 56, 59, 61, 64, 67, 69, 70, 73,
 74, 78, 82, 84, 88, 94, 113,
 114, 116, 117, 128—130, 133,
 135, 141—143, 150, 151, 153,
 154, 161, 163, 164, 173
 Յուդա փաշա 109, 112, 136
 *** 4, 33, 141, 155, 167

Ս. ՈՍԿԱՆՅԱՆԻ ԳՈՐԾԱԾԱԾ ՆԱԾԿԱՆՈՒՆԵՐԸ

«ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ»

«ԱՐԵՎՄՈՒՏՔՈՒՄ»

Ա. Գ. 72
 Հարմա 19, 23, 25, 28, 29, 36, 39,
 40, 43, 45, 50, 55, 79, 81
 Հրանտ 35, 79
 Վ. Մ. 73
 Վահե 44, 49, 54, 61, 70, 77, 79

Հրանտ 132, 144, 145, 154
 Ժիլի 2
 Օ. Օ. (Օրպի Օ.) 152
 Օրպի Օ. 134, 138, 139, 147, 153,
 156, 159, 161, 164, 165, 170,
 172

*** 85

*** 4, 33, 141, 155, 167

Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ժենյա Մերունյան

Պատվեր՝ 2346

Տպաքանակ՝ 200

Հանձնված է արտադրության 25. VIII. 1980 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 24. XI. 1980 թ.:

Թուղթ № 2, 60×84¹/₁₆, տպագրական 8 մամուլ, հեղինակային 5 մամուլ:
Գին՝ 20 ԿՈՊ.

Հաճախական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի գործերի կառավարչության
տնտեսական վարչության տպարան,
Երևան, Նալբանդյան, 32:

A II
64288

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220064288